भारतमनीषा-संस्कृत-ग्रन्थमाला १

॥ श्रीः ॥

सांख्यदर्शनम्

महादेववेदान्ति-नागेशभट्ट-कृत-
टीकाद्वयसहितम्

श्रीजनार्दनशास्त्रिपाण्डेयेन
संपादितम्

भारतमनीषा

॥ श्रीः ॥

भारत-मनीषा-संस्कृत-ग्रन्थमाला

BHARATA MANISHA SANSKRIT SERIES

प्रधानसंपादकः

सा त क डि मु खो पा ध्या यः

General Editor

SATKARI MUKHOPADHYAYA

तत्रेदं

प्रथमं पुष्पम्

No. 1

SĀṄKHYA DARŚANA

Being the Aphorisms ascribed to
Maharṣi Kapila
with
The Vṛttisāra of Mahādeva Vedāntin
and
Hitherto unpublished Vṛtti
(Commentary)
of
ŚRĪ NĀGEŚA BHAṬṬA

CRITICALLY EDITED BY
Pt. JANARDANA SASTRI PANDEYA,
M. A., Sahityacarya.

BHARATA MANISHA
VARANASI (INDIA)
1973

॥ श्रीः ॥

महर्षिकपिलकृतं

सांख्यदर्शनम्

श्रीमन्महादेववेदान्तिकृतेन वृत्तिसारेण

श्रीनागेशभट्टविनिर्मितया

सांख्यसूत्रवृत्त्या

च

समुपेतम्

परिशिष्टे सर्वोपकारिणीसहितेन तत्त्वसमाससूत्रेण
देवतीर्थस्वामिकृतेन सांख्यतरङ्गेण च
समुपबृंहितम्

तच्च

एम० ए० साहित्याचार्य-

श्रीजनार्दनशास्त्रिपाण्डेयेन

संशोधितम्

भारतमनीषा

वाराणसी (भारतवर्षम्)

वि० सं० २०२९

प्रधानसम्पादकस्य

निवेदनम्

अस्या ग्रन्थमालायाः प्रथमपुष्पभूतं सांख्यदर्शनं श्रीमहादेववेदान्तिकृतेन वृत्तिसारेण तथा वैयाकरणमूर्धन्यश्रीनागेशभट्टकृतेन लघुसांख्यवृत्त्याख्य-भाष्यसारेण समुपेतं भारतीयदर्शनानुरागिणां करसरोरुहेषूपायनीकुर्वतां भृशं मोमुद्यन्ते नश्चेतांसि ।

परमर्षिकपिलकृतत्वेन प्रथितायाः सूत्रषडध्याय्या अनिरुद्धाचार्यकृता वृत्तिर्विज्ञानभिक्षुकृतं प्रवचनभाष्यं च लोके प्रथिते पठनपाठनयोरुपयुज्येते । महादेववेदान्तिकृता वृत्तिसाराख्या टीका बहोः कालात् पूर्वं सकृत् प्राकाश्यं गतापि मूलमातृकावदशुद्धिबहुला विशेषेणाद्यत्वे दुष्प्रापा, अत एवास्याः पुनः संस्करणं न पिष्टपेषणवदनावश्यकम् । सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः श्रीनागेशभट्टपादै-र्विरचिता वृत्तिस्तु इतः पूर्वं न प्रकाशिताऽत्रैवेयं प्रथमतया प्राकट्यं नीयते ।

तदिदं टीकाद्वितयमस्मन्मित्रवर्यैर्वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयीय-सरस्वतीभवनस्थैः पण्डितश्रीजनार्दनशास्त्रिपाण्डेयैर्मूलमातृकाधारेण सुनिपुणं संशोध्य मुद्रणार्थमस्मभ्यं दत्तम् ।

एतन्न तिरोहितं विदुषां यत् सूत्रषडध्यायी परमर्षिणा कपिलेन प्रणी-तेति केषांचित्पक्षः, अपरे च सांख्यीयतत्त्वप्रतिपादकं परमतखण्डनविरहितं तत्त्वसमासमेव कपिलस्य मूलकृतिं मन्यन्ते । संस्करणेऽस्मिन् परिशिष्टरूपेण तत्त्वसमासोऽपि सर्वोपकारिणीटीकायुत उपन्यस्तोऽध्येतृसौकर्याय, तथाद्य यावदप्रकाशितः श्रीदेवतीर्थस्वामि–(काष्ठजिह्वस्वामि)–प्रणीतः सांख्य-तरङ्गः षडध्यायीसाररूपोऽप्यत्र संशोध्य विनिवेशितोऽप्रकाशितप्राचीन-ग्रन्थविलोकनकुतूहलिनां विदुषां प्रमोदाय ।

आशासे संस्करणमिदं कृपाकटाक्षपातेन धन्यीकुर्वन्तोऽपक्षपातिनो विद्वांसः सफलयिष्यन्ति संपादकमहाभागानां श्रमम्, समुत्साहयिष्यन्ति चास्मानेतादृशानेकप्राचीनसंस्कृतग्रन्थप्रकाशनायेति निवेदयति—

वाराणस्याम् | विदुषां विधेयः
श्रीवसन्तपञ्चम्यां २०२६ वै० | सातकडिशर्मा मुखोपाध्यायः

आमुखम्

दर्शनशास्त्राणि

द्विविधो धर्मः

जगतः प्रतिष्ठायै धर्मो नितरामावश्यकः । यथाह मनुः—

धारणाद्धर्म इत्याहुर्धर्मो धारयति प्रजाः ॥ इति ।

स च धर्मो द्विविधः, १. प्रवृत्तिधर्मः, २. निवृत्तिधर्मश्च । प्रवृत्तिधर्मस्यापि द्वे विधे—१. ईश्वरार्चनम्, २. दानादिपुण्यकर्माचरणं च । अस्य प्रवृत्तिधर्मस्य फलं स्वर्गप्राप्तिरधिकाधिकसुखप्राप्तिरिति यावत् । अनेन च प्रवृत्तिधर्मेण प्राप्यमाणः स्वर्गादिसुखलाभो न चिरं तिष्ठति, यतो हि न तेन जन्मपरम्परा निवर्त्ततेऽनिवृत्तायां च तस्यां दुःखनिवृत्तिरप्यसंभवा । तदर्थं निवृत्तिधर्मः प्रवर्तते । सोऽपि द्विविधः—आर्षोऽनार्षश्च । ऋषिदृष्टां श्रुतिमवलम्बमान आर्षः सांख्यादिः, केवलं संप्रदायप्रवर्तकमेव मूलं मन्वानोऽनार्षः बौद्धादिः । एष एव निवृत्तिधर्मो दर्शनशब्देनाप्युच्यते ।

दर्शनस्य प्रयोजनं निरुक्तिश्च

त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृतेर्यदा जगदुत्पद्यते तदैव तेषां गुणानां धर्माः सुखदुःखमोहाख्या अप्युत्पद्यन्ते । अतो निसर्गत एव प्राणिमात्रं काङ्क्षते यत् सुखं मे स्याद् दुःखं च मे निवर्तेत इति । तस्य च दुःखस्यैकान्तिकी, आत्यन्तिकी च निवृत्तिरात्मदर्शनेनैव भवतीत्येतदर्थमेव श्रुतिर्निर्दिशति—"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः"[1] इति । स च कथं द्रष्टव्य इति जिज्ञासां समादधद्भिस्तत्त्वज्ञैर्महर्षिभिः स्वानुभूतीराश्रित्य लोकोपकाराय यानि शास्त्राण्यनुशिष्टानि तान्येव दर्शनशास्त्राणीति प्रथितानि । अत एव च दृश्यतेऽनेनेति विग्रहे प्रेक्षणार्थाद् "दृशिर्" धातोः करणे ल्युटि व्युत्पन्नो दर्शनशब्दो दर्शनशास्त्रमित्यर्थे रूढितामभजत् । यतो हि महर्षीणामेतेषां ताः वैयक्तिक्योऽनुभूतयः आसन्, अतो व्यक्तीनां भिन्नत्वात्तासु वैविध्यं स्वाभाविकमापतति । किन्तु

---

१. बृहदा० २।४।५।३

आत्मसाक्षात्कार एव सर्वासां चरमं लक्षमिति न कस्यापि विप्रतिपत्तिः।
यथाह पुष्पदन्ताचार्यः—

रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषां
नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥[१] इति।

दर्शनानां परस्परसापेक्षत्वम्

एकलक्ष्यकतयैव दर्शनशास्त्रेषु (आर्षेष्वनार्षेषु वा) परस्परं सापेक्षत्वमवलोक्यते। यतो ह्यात्मानमुपैतुमेतानि सोपानश्रेणीव भवन्ति। यथा निम्नस्थसोपानमनारुह्योपरिगतमारोढुं न शक्यते सर्वाणि च सोपानानि क्रमशोऽनतीत्य शिखरस्थं पदं न लभ्यते। अत्र चैषां सोपानानामनिवार्ये स्वतन्त्रेऽप्यस्तित्वे परस्परसापेक्षत्व वर्तत एव, तथैव दर्शनेष्वपि आत्मसाक्षात्कारकृते परां परां भूमिकामवगमयितुं पूर्वपूर्वभूमिकायाः परिचयोऽपेक्षते। अतः प्रत्येकं दर्शनमितरेण नितरां भिन्नमपि न ततो निरपेक्षं भवति। एतत्त्वग्रे साङ्ख्यदर्शनस्य पृष्ठभूमिविचारणायां विवेचयिष्यामः।

कियन्ति दर्शनशास्त्राणि

कियन्ति तावद्दर्शनानीति विचारणायां यद्यपि पञ्चशिखाचार्येण "एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनम्"[२] इत्युक्तं तथापि साम्प्रतमेतेषां संख्या षट्त्रिंशतं यावत् प्रापिता विद्वद्भिः। वस्तुतस्तु इयत्तया दर्शनानां परिगणनं न कदाप्यासीन्न च भवितुं शक्नोति। मन्ये यस्य विपश्चितः पुरतो यावन्त्यो विचारधाराः समापतितास्तेन तावतामेवोल्लेखः स्वीयग्रन्थे कृतः। किञ्चिदत्र निदर्श्यते—

शिवमहिम्नस्तोत्रे पुष्पदन्ताचार्येण—साङ्ख्यं, योगः, पाशुपतं मतं वैष्णवञ्चेति चत्वारि,

अर्थशास्त्रे कौटिल्येन—सांख्यं, योगः, लोकायतं चेति त्रीणि,

हयशीर्षपाञ्चरात्रे, गुरुगीतायां च—गौतम-कणाद-कपिल-पतञ्जलि—व्यास-जैमिनीयानीति (न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग, वेदान्त, मीमांसाख्यानि) षट्,

सर्वसिद्धान्तसंग्रहे शंकराचार्येण—लोकायतं बौद्धं (वैभाषिक, सौत्रान्तिक, योगाचार, माध्यमिकेतिचतुर्धा विभक्तं) वैशेषिक-न्याय—मीमांसा (भाट्ट-प्राभाकरेति द्विधा विभक्ता), सांख्ययोगौ वेदान्तश्चेति नव,

जयन्तभट्टेन—मीमांसान्यायवैशेषिकसांख्यार्हतबौद्धचार्वाकेति सप्त,

षड्दर्शनसमुच्चये हरिभद्रसूरिणा—बौद्ध-न्याय-साङ्ख्य-जैन-वैशेषिक-मीमांसा (पूर्वोत्तरभेदेन द्विधा) इति षट्,

---

१. शिवमहिम्नि ७।

१. द्र० योगभाष्य १।४ स्थं पञ्चशिखोक्तं सूत्रम्।

अपरे च षड्दर्शनसमुच्चये जिनभद्रसूरिणा—जैनमीमांसाबौद्धसांख्यशैव-नास्तिकेति षट्,

राजशेखरेण—जैन-सांख्य-जैमिनि-योग-वैशेषिक-सौगतेति षट्,

मल्लिनाथसूनुना—पाणिनि-जैमिनि-व्यास-कपिलाक्षपाद-कणादेति षट्,

सर्वमतसंग्रहकारेण—मीमांसा-सांख्य-तर्क-बौद्ध-आर्हत-लोकायतेति षट्,

सर्वदर्शनसंग्रहे माधवाचार्येण—चार्वाक बौद्ध जैन रामानुज पूर्णप्रज्ञ नकुलीश पाशुपत शैव रसेश्वरौलूक्याक्षपाद जैमिनि पाणिनि सांख्य पातञ्जल शाङ्करेति षोडश ।

प्रस्थानभेदे मधुसूदनसरस्वतीभिः—न्याय—वैशेषिक—कर्म-शारीरकमीमांसे पातञ्जल पाञ्चरात्र पाशुपत बौद्धदिगम्बर चार्वाक सांख्योपनिषद इति द्वादश—

दर्शनानि नामोल्लेखपूर्वकं विवेचितानि ।

षड् दर्शनानि

षड्दर्शनशब्दो लोके प्रायेण प्रसिद्धः । कानि तानि षड्दर्शनानीति विचिकित्सायां नास्ति मतैक्यं विपश्चिताम् । कैश्चिदुच्यते षट् (न्यायवैशेषिकसांख्य-योग-मीमांसावेदान्तेति) आस्तिकदर्शनानि, षट् च (चार्वाकजैनसौत्रान्तिक-वैभाषिक-योगाचार-माध्यमिकेति) नास्तिकदर्शनानीति, उभयोरेव षट्प्रकारकत्वादेव षड्दर्शनमिति प्रथितम् । कैश्चिच्च तेषु पट्संख्यया परिगणितत्वादेव षड्दर्शनानीति ।

अन्ये च वदन्ति षट्प्रकारकं दर्शनशास्त्रं, ते च प्रकाराः—नास्तिक-प्राकृतिक-प्रपन्नाचार्योपासक-साम्प्रदायिक-तार्किकेति । एतेष्वपि प्रत्येकस्य षट् षट् प्रकारा भवन्तीति ।[1] एवमिमां षट्संख्यामादायैव षड्दर्शनशब्दो लोके प्रसिद्धिमभजत् इति ।

साङ्ख्यदर्शनम्

निरुक्तिः

संख्यासंबन्धेन साङ्ख्यमित्युच्यते किन्तु संख्याशब्दस्यार्थे विवादोऽस्ति विदुषाम् । केचन वदन्ति "पञ्चविंशतितत्त्वात्मिका संख्या यत्र विविच्यते तदेव साङ्ख्यमिति" ।[2]

---

१. द्रष्टव्यम् "प्रमेयपारिजाते" पृष्ठ २४—म०म० गिरिधरशर्मा चतुर्वेदी,

२. पञ्चविंशतितत्त्वानां विचारः साङ्ख्यं तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः साङ्ख्यमुच्यते—

—रामतीर्थभट्टाचार्यः

प्रसङ्ख्यानाय तत्त्वानां समन्तादात्मदर्शने—भागवत ३।१४।२

सङ्ख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते—अहिर्बुध्न्यसंहिता

सांख्यैः सङ्ख्यातसङ्ख्येयैः—चरकसंहिता

एकस्तावदाधुनिकोऽपि विचारः संख्या (गणना) संबन्धमेव पुष्णाति यत् सांख्यं यं पुरुषं प्रतिपादयति सोऽक्षरः पुरुषः तस्य च पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धयोः प्रत्येकं ४३२०००००० बीजपुरुषाः सन्ति एवं मिलित्वा ८६४०००००० संख्यात्मकानां पुरुषाणां प्रतिपादकं शास्त्रं सांख्यमिति ।[1] अन्ये त्वाहुः सङ्ख इति पुरुषस्य संज्ञा तत्प्रतिपादकतयेदं दर्शनं सांख्यमित्युच्यते इति ।[2]

वस्तुतस्तु समुपसर्गपूर्वकाद्दर्शनार्थकाचक्षिङ् धातोः ल्युटि चक्षिङः ख्यानादेशे "सम्यक् ख्यानम्" इति विग्रहात्मकः सांख्यशब्दः । अस्यायमभिप्रायः—जीवोऽनाद्य-विद्ययाऽऽच्छन्नो भवति, तदेव तस्य बन्धनमुच्यते, येन स्वरूपज्ञानं तस्य न भवति । तज्ज्ञानं विना दुःखनिवृत्तिरप्यसंभाविनी । अतः "त्रिगुणात्मिकेयं प्रकृतिः पुरुषाद्भिन्नैवे" त्यात्मन उद्भाव्यमानं ज्ञानमेव संख्या । या विवेकख्यातिर्वा प्रकृति-पुरुषविवेको वा निगद्यते । यथाह महाभारते—

दोषाणां च गुणानां च प्रमाणं प्रविभागतः ।
कञ्चिदर्थमभिप्रेत्य सा सङ्ख्येत्यभिधार्यताम् ॥[3] इति ।

अयमेव भावः शङ्करभगवत्पादैरपि समर्थितः "इमे सत्त्वरजस्तमांसि गुणा मया दृश्याः, अहं च तेभ्योऽन्यः, तद्व्यापारसाक्षिभूतो नित्यो गुणविलक्षण आत्मेति चिन्तनम् । एष सांख्यः"[4] इति । श्रीदेवतीर्थ(काष्ठजिह्व)स्वामिभिरप्युच्यते—"कस्मात्सांख्यमित्युच्यते ? सम्यक् क्रमपूर्वं ख्यानं कथनं यस्यां सा संख्या क्रमपूर्वा विचारणा यत्तामधिकृत्य कृतं तस्मात्सांख्यमित्युच्यते"[5] इति । "चर्चा संख्या विचारणा" इति "संख्यावान् पण्डितः कविः" इति चोक्तवता कोशकारेणामरसिंहेनापि समर्थितोऽयमर्थः ।

साङ्ख्यदर्शनस्य पृष्ठभूमिः

प्रागुक्तेषु दर्शनेषु साम्प्रतिके पारिप्रेक्ष्ये सांख्यस्य का पृष्ठभूमिरिति विचार्यते यत्—चार्वाकैरात्मनोऽस्तित्वं तु स्वीकृतं किन्तु भूतभौतिकाभ्यां पृथक्कर्तुं न ते पारयन्ति' आर्हतं च दर्शनमात्मनो पृथगस्तित्वं तदुपयोगितां च मन्वानोऽपि सावयवत्वात्

---

१. द्र० "साङ्ख्ययोग का जीर्णोद्धार" पृष्ठ १३–श्री हरिशंकरजोशी ।

२. सङ्खमिति पुरुषनिमित्तेयं संज्ञा सङ्खस्य इमे साङ्ख्याः–हरिभद्रसूरिकृतषड्दर्शन-समुच्चयस्य टीकायां ।

३. महा० शान्ति० ३०८।१८२ ।

४. द्र० गीताशाङ्करभाष्यम् १३।२४ ।

५ द्र० सांख्यतरङ्ग ।

देहपरिमाणादेश्च तं मोचयितुं नाशकत् । बौद्धैस्तु चित्तसन्ततिमिवात्मानं मन्यमानैस्तस्य पृथगस्तित्वमेव न स्वीक्रियते । नैयायिकवैशेषिकयोरात्मा नित्यं द्रव्यं सोऽपि जड एव, मोक्षावस्थायामप्यात्ममनसोः संबन्धो वर्वर्ति । अनयोरात्मनि स्वरूपयोग्यतामात्रमस्ति नाद्वैतस्य किमपि क्वापि स्थानम् । मीमांसकैरप्यात्मनो विभुत्वं नित्यत्वं च विहाय न किमपि सूक्ष्मं विवेचितं यतो हि तत्र ज्ञानस्यापि नित्यत्वं स्वप्रकाशत्वं च स्वीक्रियते । इदमत्राकूतं यदेतैः सर्वैरेव प्रायः पृथगस्तित्वं मन्यमानैरप्यात्मनो द्रव्यत्वं न निवारितम् । अतः परं सूक्ष्मं विवेचयितुं साङ्ख्यं प्रवर्तते । वाक्यान्तरैरिदं वक्तुं शक्यते यद् यत्र नैयायिकी भूसीमा समाप्यते ततः सांख्यभूः प्रारभ्यते इति ।

सांख्यस्य व्यापकता प्रत्नता च

इदमत्र विशेषेणावधातव्य यद्दर्शनानामयं क्रमो नितरां वैचारिक एव नत्वैतिहासिकः । ऐतिहासिकक्रमेण तु सांख्यदर्शनं सर्वेभ्यः प्राचीनमिति निर्विवादम् । यतो हि प्रागुक्ते दर्शनानां गणनाविषयके विदुषां वैमत्ये सांख्यमादाय न कस्यापि विप्रतिपत्तिः । तस्य दर्शनशास्त्रत्वं सर्वैरेवैकमत्येनोरीक्रियते । संहितासु, उपनिषत्सु, पुराणेषु, रामायणमहाभारतयोरायुर्वेदेऽपरत्र च वाङ्मये सर्वत्रैव प्रचुरतया सांख्यसिद्धान्तानामुपलब्धिरेतत्प्रमाणयति । एतत्प्रवर्तकश्च भगवान् कपिल एव "आदिविद्वान्" पदेनाभिधीयते । सांख्यमिव व्यापकं न शास्त्रान्तरं किमपीति स्फुटमेव विविधशास्त्राण्यधीयमानैरवबुध्यते । भगवता द्वैपायनेन स्पष्टमेवोक्तं महाभारते शान्तिपर्वणि "जगति निखिलमपि यच्छास्त्रजातं दरीदृश्यते तत्सर्वं सांख्यादेव विनिःसृतमिति" ।[1]

भारतीये जनमानसे कियानस्य प्रभाव इति तु एतेनैन विचारयितुं शक्यते यत् प्रत्यहं क्रियमाणे देवर्षिमनुष्यपितृतर्पणे सांख्याचार्येभ्योऽपि जलं दीयते ।[2]

सांख्यप्रतिपाद्यम्

पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि

सांख्यदर्शने यानि तत्त्वानि विवेच्यन्ते तानीमानि वर्तन्ते—प्रकृतिः, महान्, अहङ्कारः, पञ्चतन्मात्राणि (शब्द–स्पर्श–रूप–रस–गन्धाख्यानि), एकादशेन्द्रियाणि

---

१. ज्ञानं महद्यद्धि महत्सु राजन् वेदेषु साङ्ख्येषु तथैव योगे ।
यच्चापि दृष्टं विविधं पुराणे साङ्ख्यागतं तन्निखिलं नरेन्द्र ॥ इति ।
"अमूर्तेस्तस्य कौन्तेय साङ्ख्यं मूर्तिरिति श्रुतिः" इति च ।

२. द्र० नित्यतर्पणविधौ—"कपिलस्तृप्यताम्, आसुरिस्तृप्यताम्, वोढुस्तृप्यताम्, पञ्चशिखस्तृप्यताम्" इति ।

(श्रोत्रं, त्वक्, चक्षुः, जिह्वा, घ्राणमिति ५ ज्ञानेन्द्रियाणि, वाक् पाणिपादपायूपस्थेति ५ कर्मेन्द्रियाणि, उभयात्मकमेकं मनः) पञ्चमहाभूतानि (पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यानि) एवं चतुर्विंशतिः, पञ्चविंशश्च पुरुष इति ।[1]

त्रीणि प्रमाणानि

प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाधीना भवति, सांख्याः त्रीणि प्रमाणानि मन्वते[2] प्रत्यक्षमनुमानमाप्तवचनं च । यद्विज्ञानं (=बुद्धिवृत्तिः) सम्बद्धवस्त्वाकारधारि भवति तत्प्रत्यक्षम् ।[3] व्याप्तिदर्शनाद्व्यापकज्ञानमनुमानम्[4]; आप्तोपदेशश्च शब्द[5] इति तल्लक्षणम् । सामान्यतः प्रत्यक्षादेव प्रतीतिर्भवति, अतीन्द्रियाणामनुमानेन, ततोऽपि यत्परोक्षं तदाप्तोपदेशात् सिद्ध्यति ।[6]

कार्यकारणभावः

प्रकृतिः कारणं महदादीनि च कार्याणि । यद्यपि प्रकृतिः सूक्ष्मत्वादिन्द्रियगोचरतां नाप्नोति तथापि महदादिरूपतत्कार्यदर्शनात् तत्सत्ताऽपरिहार्येणानुमातव्या ।[7]

परिणामवादः

कार्यकारणयोरभेदः, अर्थात् कारणस्यैवावस्थाविशेषः कार्यमिति । जगतः सर्वमपि वस्तु परिणामि भवति । यच्च चिरमेकाकारं दृश्यते तत्रापि परिणामो भवत्येव किन्तु यावदेकरूपं दृश्यते तावत्सदृशपरिणामो भवति यदा चाकारे परिवर्तनं लक्ष्यते तदा विसदृशपरिणाम इत्येवान्तरं वर्तते । यथा यावद्दुग्धं तावत्सदृशपरिणामः, दध्याकारेण परिणते तु विसदृशपरिणाम इति । परन्तु दुग्धस्यैवावस्थाविशेषः दधीति तु निर्विवादम् ।

सत्कार्यवादः

कारणस्यैवावस्थाविशेषः कार्यमिति पूर्वमुक्तम्, अर्थात् कार्यं पूर्वत एव स्वकारणे विद्यमानं वर्तते । इदमेवान्तरं यत् कारणावस्थायां तदव्यक्तं कार्यावस्थायां च व्यक्तं भवति, यथा तिलेषु तैलम् । यतो हि कारणं सत्, अतः कार्यमपि सदेव । प्रसिद्धोऽयं सांख्य-सिद्धान्तः—"नासत आत्मलाभो न सत आत्महानिः" इति । सत्कार्यवादस्थापनायाः पञ्चहेतवः मूले द्रष्टव्याः ।[8]

गुणाः

सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणाः क्रमशः प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्ति-

---

१. सां०सू० १।६१ । २. सां०सू० १।८७ । ३. सां०सू० १।८९ ।
४. तदेव १।१०० । ५. तदेव १।१०१ । ६. तदेव १।१०३, १।६०, १।१०६ ।
७. तदेव १।१०९-११३ । ८. तदेव १।११४-१२१ ।

नियमार्थाः परस्परं वैधर्म्यवन्तोऽपि मिलित्वा पुरुषस्योपकारकाः भवन्ति। यथा तूलं तैलं वह्निश्चेति त्रयोऽपि पदार्थाः परस्परं विरुद्धधर्मवन्तः किन्तु व्यवस्थिततानामेषां दीपे प्राणिनामुपकारिणी प्रवृत्तिर्दृश्यत एव, एवमेव सत्त्वादीनामपि लघुत्वादिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यं च भवति किन्तु एकत्रस्थैस्तैः पुरुष उपक्रियत एव।[१]

प्रकृतिः

प्रागुक्तानां गुणानां साम्यावस्थैव प्रकृतिः। एषु गुणेषु चेतनसंयोगेन यदा वैषम्यं प्रारभ्यते तदा—सृष्टेः पूर्वमिदं निखिलं कार्यरूपं जगदस्यामेव प्रकृतावव्यक्तरूपेण तिष्ठति, अतएवेयमव्यक्तमप्युच्यते। सर्गोऽस्या एव प्रारभ्यतेऽतः प्रधानं मूलप्रकृतिर्वा इयमेवोच्यते। यद्यपि जडेयं तथापि पुरुषस्य भोगायापवर्गाय वा विना स्वार्थं प्रवर्तते।

पुरुषः

यथा स्वास्तृता शय्या जडपदार्थरूपा, स्वस्यै तस्या न कोऽप्युपयोगः किन्तु तां दृष्ट्वानुमीयते यत् कोऽप्यस्या उपभोक्तावश्यं स्यादिति। एवमेव प्रकृतिरपि जडरूपा स्वस्यै तस्या न कोऽप्युपयोगः अतोऽस्या (गुणसमुदायरूपायाः) उपभोक्ता कोऽपि चेतनोऽवश्यं भवेदिति पुरुषकल्पना आवश्यिकी।

अयं च पुरुषः चेतनः, द्रष्टा (साक्षी), भोक्ता, एकरसः, अपरिणामी, असंहतश्चास्ति, गुणास्तु अचेतनाः, दृश्याः, भोग्याः, परिणामिनः, संहताश्च सन्ति।

एते च पुरुषाः बहवः (प्रतिसूक्ष्मशरीरमेकः पुरुषो भोक्ता इति) सन्ति।[२]

महत्

प्रकृतेः सात्त्विकांशाद्यत्तत्त्वं प्रथममुत्पद्यते तदेव महत् बुद्धितत्त्वं वा निगद्यते। सत्त्वप्रधानत्वादत्र लघुत्वं प्रकाशश्च विद्येते। अध्यवसायात्मकमिदं कार्याकार्यनिर्णयात्मकमिति यावत्। पुरुषस्य भोगापवर्गयोः मुख्यं साधनमेतदेव। प्रकृतिपुरुषयोः सूक्ष्मभेदाभिव्यक्तिरप्यनेनैव भवति। सात्त्विकं तामसं चेति द्विविमधस्य कार्यं तत्र धर्मज्ञानविरागैश्वर्याणि सात्त्विकानि तद्विपरीतानि चाधर्माज्ञानाविरागानैश्वर्याणि तामसानि। तेष्वष्टसु सप्तभिः पुरुषो बध्यते, एकेन च ज्ञानेन मुच्यते।[३]

---

१. सां०सू० १।१२७-१२८। २. सां०सू० १।६६, १।१४९, १।१५२ अत्र विशेषेण द्रष्टव्यम् "भारतीय दर्शन" पृ० ३०४—म०म०डा० उमेशमिश्र। ३. सां०सू० २।१३-१५।

अहङ्कारः

प्रतिक्षणं परिणामितया महति स्थिताद्रजोगुणादहङ्कार उत्पद्यते। अहं ममाभिमान एवाहङ्कारः। अयं च त्रिविधः १. वैकृतः–सात्त्विकांशबहुलो यस्मादेकादशेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते। २. भूतादिः–तमोंऽशबहुलो यस्मात्पञ्चतन्मात्राण्युत्पद्यन्ते। ३. तैजसः–रजोंशबहुलो यः वैकृतभूताद्योः कार्येषु साहाय्यं करोति।[१]

तन्मात्राणीन्द्रियाणि च

अहङ्कारपरिणामेन तामसादंशात् पञ्चतन्मात्राण्युत्पद्यन्ते, तानि च शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धाख्यानि। सात्त्विकाच्चांशादेकादशेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते। एषु च श्रोत्रं त्वक् चक्षुः जिह्वा घ्राणं चेति पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, वाक् पाणिपादपायूपस्थाख्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, ज्ञानकर्मोभयात्मकं च मन इति।[२]

पञ्चमहाभूतानि

पञ्चतन्मात्रेषु परिणामतया पञ्चमहाभूतान्युत्पद्यन्ते। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेभ्यः क्रमश आकाशो वायुस्तेजो जलं पृथ्वी च उत्पन्ना भवन्ति। यद्यपि प्रतिमहाभूतं पञ्चानामेव तन्मात्राणामंशा विद्यन्ते किन्तु अंशाधिक्यं यस्य यस्मिन् भवति तत्तत एव उत्पन्नं संभाव्यते।

करणम्

पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनोबुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रयोदशविधं करणम्। अत्रापि मनो बुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रिविधमन्तःकरणं प्रधानम्, अवशिष्टं दशेन्द्रियात्मकं दशधा बाह्यकरणमप्रधानमुच्यते। अन्तःकरणेष्वपि बुद्धेः प्राधान्यं यतो हि बाह्यकरणानि विषयानालोड्य मनसेऽर्पयन्ति मनश्च सङ्कल्पेन सहैतान् अहङ्काराय, अहङ्कारोऽपि बुद्धये, बुद्धिश्च तान् निश्चित्य पुरुषसमक्षमुपस्थापयति। इयमेव बुद्धिः प्रकृतिपुरुषयोः पृथक्तां विवेचयति पुरुषस्य भोगापवर्गयोः साधनं च भवति।[३]

सूक्ष्मशरीरम्

त्रिविधमन्तःकरणं दशधा बाह्यकरणं पञ्च तन्मात्राणि चेत्यष्टादशानाम्[४] समुदायः

---

१. सां०सू० २।१६-१७।

२. सां०सू० २।१८,१९,२६। ३. सां०सू० २।३९–४७।

४. अत्र विज्ञानभिक्षुणा अहङ्कारं बुद्धावन्तर्भाव्य सप्तदशावयवमेव लिङ्गशरीरमुक्तम्, द्रष्टव्यम् ३।९ सूत्रे भिक्षुवचनम्–"एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि बुद्धिश्चेति सप्तदश, अहङ्कारस्य बुद्धावेवान्तर्भावः। एतान्येव सप्तदश लिङ्गं मन्तव्यम्" इति।

सूक्ष्मशरीरं लिङ्गशरीरं वा उच्यते। सांख्या: मन्वते यत् सर्गादौ प्रतिपुरुषमेकं सूक्ष्मशरीरं भवति तच्च स्थूलशरीरमाश्रित्य तिष्ठति। किंतु स्थूलशरीरस्य नाशे सति तन्न विनश्यति प्रत्युत तत्स्थूलशरीरवासनाभिर्वासितं सत् स्थूलशरीरान्तरं प्राप्नोति। एवं च प्रलयपर्यन्तं तिष्ठति। प्रलयेऽपि प्रकृतौ लीनं सत् नवीनसर्गे नवेन रूपेणोत्पद्यते[१]।

संयोगात् सृष्टिः

प्रकृतिपुरुषयोः संयोगात् सृष्टिर्भवति। प्रकृतौ क्रियाशक्तिर्वर्तते किन्तु चेतनत्वं नास्ति, पुरुषे च चेतनत्वं वर्तते क्रियाशक्तिर्नास्ति। पङ्ग्वन्धवदुभयोः संयोगात् सर्गः प्रभवति। इदमत्राकूतं यत् पुरुषस्य चेतनत्वं प्रधानस्य क्रियावत्त्वं च परस्परमपेक्षेते। पुरुषः प्रकृतिं द्रष्टुं प्रकृतिश्च तं विमोचयितुमिच्छति तेनैव तयोः संयोगः, संयोगाच्च सर्गो भवति।[२]

द्विविधः सर्गः

बुद्धेः परिणामरूपा धर्माधर्मादयः पूर्वोक्ता भावा यदा विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धिरूपेण परिणमन्ते स एव भावसर्गः प्रत्ययसर्गो बौद्धिकः सर्गो वा निगद्यते। अस्य च भावसर्गस्य स्थितिः सूक्ष्म-स्थूलशरीरसाध्या भवति, अतः स तत्तद्देहमयो लिङ्गसर्गः सूक्ष्मसर्गस्तन्मात्रसर्गो भौतिको वा सर्गः कथ्यते। अयमेव चतुर्दशसु भुवनेषु व्याप्तस्तिष्ठति।[३]

पञ्च विपर्ययाः, अष्टाविंशत्यशक्तयः, नव तुष्टयोऽष्टसिद्धयश्चेति योगेन पञ्चाशत्प्रकारकः प्रत्ययसर्गः।[४] भौतिकस्तु विस्तरेण विवेक्तव्यो दिङ्मात्रमत्र निदर्श्यते— मध्ये भूलोकस्ततत ऊर्ध्वं भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यमिति षट् लोका यत्र सात्त्विकानां स्थितिः। एष्वन्तिमं लोकत्रयं ब्रह्मलोक इत्युच्यते तत्र ब्रह्मयोनयो निवसन्ति ते चेत्थम्—सत्यलोके अच्युत-शुद्धनिवास-सत्याभ-संज्ञासंज्ञिसंज्ञकाश्चतुर्विधाः, तपोलोके अभास्वर-महाभास्वर-सत्यमहाभास्वरेति त्रिविधाः, जनलोके च ब्रह्मपुरोहित-ब्रह्मकायिक-ब्रह्ममहाकायिकामरेति चतुर्विधाः।

महर्लोकश्च प्राजापत्यसंज्ञकस्तत्र कुमुद-ऋभु-प्रतर्दनाजनाभ-प्रचिताभेति पञ्चविधानां वासः।

स्वर्लोके च ऐन्द्रः सर्गः, तत्र त्रिदशाग्निष्वात्त-तुषित-याम्य-परिनिर्मितवशवर्त्यपरिनिर्मितवशवर्तीति चतुर्विधानां वासः। सौम्यादयः पितरोऽप्यत्रैव निवसन्ति।

---

१. सां०सू० ३।९-१२। २. सां०सू०२।१, २।७-९।
३. सां०सू० ३।४५-५०। ४. सां०सू० ३।३७-४२।

स्वर्लोकादधो, भूलोकाच्चोपरि मध्ये भुवर्लोकस्तिष्ठति स एव नक्षत्रलोको द्युलोक इति वा निगद्यते तत्र सूर्यचन्द्रादीनि नक्षत्राणि सन्ति। उन्नतेश्चरमां काष्ठामधिगतं साम्प्रतिकविज्ञानमेतेष्वेव भुवर्लोकस्थेषु भूलोकान्निकटतमेषु ग्रहेष्वारोढुमनिशं प्रयतते। प्राचीने तु भारते भुवर्लोकादूर्ध्वं स्वर्लोकं यावदनायासेन गमनागमनमासीत्। बहवो राजानः स्वर्लोके युद्धेष्विन्द्रस्य साहाय्यमकुर्वन् योगिनस्तु ततोऽप्यूर्ध्वं सत्यलोकं यावदनेनैव देहेन गच्छन्ति स्म। अलमत्राप्रासङ्गिकेन।

भूर्लोके च पञ्चविधास्तिर्यग्योनयः पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरा इति एकविधश्च मानुषः सर्गः, स च सर्वो रजोबहुलः।

भूर्लोकादधस्तु अतल-वितल-सुतल-तलातल-महातल-रसातल-पातालेति सप्तलोका येषु राक्षस-पिशाचादयो देवयोनय एव निवसन्ति किन्तु तमोबहुलाः।

एवमष्टविधो दैवः पञ्चविधस्तैर्यग्योन एकविधश्च मानुष इति चतुर्दशविधो भौतिकः सर्गः।[१]

विवेकख्यातिः

बुद्धिर्जडा पुरुषश्च चेतनः, किन्तु स यदा स्वं बुद्धेः पृथङ् न भावयति तस्यां च शान्तायां घोरायां मूढायां च स्वमपि शान्तं घोरं मूढं च मनुते, तदेव च तस्याविवेकः। इयमेव चिदचिद्ग्रन्थिः या पुरुषकृते दुःखस्य संसरणस्य वा हेतुर्भवति, बुद्धेः पृथक्त्वभावनमेव विवेको येन दुःखनिवृत्तिर्जन्ममरणराहित्यं वा लभ्यते। तदानीं बुद्धौ तस्यात्मभावना न भवति तद्गतैः सन्तापैः स न सन्तप्तो भवति, इयमेव विवेकख्यातिः सदसत्ख्यातिर्वा उच्यते।[२]

मुक्तिः

तत्त्वसाक्षात्कारे विवेकख्यातौ वा सत्यां पुरुषः त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृतेर्बन्धनान्मुक्तो भवति, तदानीं रङ्गमञ्चस्थदर्शक इव तां प्रेक्षते, सापि अस्मै करणीयं स्वं कार्यं न करोति। यद्यपि मुक्तौ सत्यामप्यनयोः संयोगो भवति किन्तु सर्गोत्पत्तिर्न संभाव्यते भृष्टबीजेभ्योऽङ्कुरानुत्पत्तिरिव। पुरुषो मयेयं दृष्टेति प्रकृतिरप्यनेन त्वहं दृष्टेति परस्परमुपेक्षेते न तयोः सर्गस्य प्रयोजनं भवति, इयमेव स्थितिर्मुक्तिरित्युच्यते साङ्ख्यैः।[३]

मोक्षः कैवल्यं वा

तत्त्वाज्ञाने सति धर्माधर्मादयोऽकारणा भवन्ति, न तेषां किमपि फलं भवति, किन्तु

---

१. सां०सू० ३।४६-५०। २. सां०सू० ३।६३। ३. सां०सू० ३।६४-७४।

कर्मसंस्कारवशात् कुलालचक्रभ्रमिवत् शरीरं दधाति, यदा सोऽपि संस्कारः समाप्यते तदा शरीरमपि न भवति। तदानीं च प्रकृतिः कृतार्था भूत्वा ऐकान्तिकेनात्यन्तिकेन च भावेन ततो निवर्तते, पुरुषश्चाविनाश्यमवश्यंभावि च कैवल्यं प्राप्नोति।[१]

ईश्वरः

"ईश्वरासिद्धेः"[२] इति "नेश्वराधिष्ठिते फलनिष्पत्तिः कर्मणा तत्सिद्धेः" इत्यारभ्य "सम्बन्धाभावान्नानुमानम्" इत्यन्तं[३] च सूत्रजातं विलोक्य कैश्चित् (मन्ये बौद्धैः) प्रवर्तितोऽयं प्रवादः यत् निरीश्वराः साङ्ख्या इति। परमर्षिणा कपिलेन प्रणीतं साङ्ख्यदर्शनं तु नास्ति निरीश्वरम्, अन्यथा अधिष्ठातेति[४] सर्वकर्तेति[५] सर्वविदिति[६] ईश्वर[७] इति च पदैः परमात्मानं स कथं निर्दिशेत्। वस्तुतस्तु साङ्ख्यदर्शनं जडप्रकृतिमेव जडस्य जगत उपादानं मनुते न तु चेतनं पुरुषम्। किन्तु तस्य जगतोऽधिष्ठाता नियन्ता वा ईश्वरस्तेन स्वीक्रियत एव (अत्र भागवतोक्तः कपिलदेवहूति संवादो विशेषेण द्रष्टव्यः), जडस्य जगत उपादानं ये चेतनं स्वीकुर्वन्ति तैरपि तत्साधयितुं चेतनातिरिक्तमनिर्वचनीयं मायाख्यं तत्त्वान्तरं पृथक् कल्प्यत एव। अतः कोऽपराधः सांख्यानां यदि तैरुपादानत्वेन ईश्वरो नाङ्गीक्रियेत। संक्षेपेणेदमेव साङ्ख्यदर्शनस्य वर्ण्यं विषयवस्तु।

सांख्याचार्याः

सांख्यशास्त्रस्य प्रवर्तकेन परमर्षिणा कपिलेनेदं ज्ञानं स्वशिष्यायासुरये प्रदत्तं तेन च पञ्चशिखाय ततः परम्परया ईश्वरकृष्णेन लब्धमिति सांख्यकारिकातोऽवगम्यते।

कपिलः

अयं परमर्षिर्विष्णोरवतारभूतः प्रजापतेः कर्दमात् देवहूत्यां सत्ययुगान्ते प्रादुर्बभूवेति कथा भागवतस्य तृतीय स्कन्धे २४–३३ अध्यायेषु विस्तरशो दृश्यते। अयं च कपिलः भारतीयवाङ्मये पुराणेषु सांख्यप्रवर्तकतया विष्णोरन्यतमावतारतया सगरसुतानां विनाशकतया च प्रथितो बहुशः। बाल्मीकीयरामायणे महाभारतेऽप्यस्य महत्त्वं वर्णितमेव। "सिद्धानां कपिलो मुनिः" इति भगवद्वाक्यं स्पष्टमेव, । अथ च कोलब्रुकादिभिः पाश्चात्त्यैः कैश्चिल्लेखकैः तदन्धपरम्परानुयायिभिर्भारतीयैरपि कैश्चिद्यदुक्तं कपिलो नाम काल्पनिकः कोऽपि न तु वास्तविक इति, तत्तु प्रलापस्तेषां भारतीयवाङ्मयं प्रति भावनामालिन्यं सूचयति। कपिलः हिरण्यगर्भाख्यया योगस्यापि

---

१. सां०सू० ३।६८, ३।७७-८४ २. सां०सू० १।९२। ३. सां०सू० ५।२-११। ४. सां०सू० १।९६। ५. ८. सां०सू० ३।५६। ६. सां०सू० ५।२।

प्रवक्तेत्यपि निर्विवादम्. यतो हि सांख्यं योगश्च एकस्यैव दर्शनस्य द्वौ पक्षौ, सांख्यं सिद्धान्तपक्षः योगश्च प्रायोगिकः । अत एव

कपिलं प्राहुराचार्याः सांख्या निश्चितनिश्चयाः ।
हिरण्यगर्भो द्युतिमानेष यश्छन्दसि स्तुतः ।।

तथा—सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते ।
हिरण्यगर्भो योगस्य वेत्ता नान्यः पुरातनः ।।

इति चमहाभारतीयशान्तिपर्वस्थो वृत्तान्तोऽत्र विचारणीयो भवति। सांख्यषडध्यायी केन कपिलेन प्रणीता तत्त्वसमासश्च केन, इति न वयं विवदामहे । भारतीयपद्धत्या इदमेव निश्चीयते यत् कापिलं सांख्यमतमत्र प्रतिपाद्यते नचान्यस्य कस्यचिदेतत्प्रणेतुर्नामाप्युपलभ्यते, परम्परा चेयं कपिलप्रणीतेति, वयं स्वीकुर्महे ।

आसुरिः

अयं कपिलस्य प्रथमः शिष्यः । एतत्संवादरूपेण सांख्यीयसिद्धान्ताः महाभारते दृश्यन्ते । स्याद्वादमञ्जर्यां चैतन्नाम्ना श्लोकमेकमुद्धृतं वर्तते । न कोऽपि ग्रन्थोऽस्य समुपलभ्यते सांप्रतम् ।

पञ्चशिखः

आसुरेः शिष्यः । बहुचर्चितोऽयं सांख्यदर्शनप्रतिष्ठापकेषु सादरं सर्वैः स्वीक्रियते । षष्टितन्त्रस्याप्ययमेव निर्माता इति "तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम्" इतीश्वरकृष्णोक्त्या, षष्टिसहस्रश्लोकानामयं रचयितेति चीनदेशीयग्रन्थसाक्षिणा चानुभूयते । पञ्चशिखसिद्धान्तानां परिचयो महाभारते शान्तिपर्वणि ३०२—३०८ अध्यायेषु प्राप्यते । केचनेयं षडध्यायी पञ्चशिखप्रणीतैवेत्यपि वदन्ति, यद्यपि संप्रति न कोऽपि ग्रन्थः पञ्चशिखप्रणीत उपलभ्यते तथापीदं निश्चितमनेन सांख्यसिद्धान्तानां बहुधा प्रतिपादनं कृतं । योगसूत्रभाष्यकारेण भामतीकृद्वाचस्पतिमिश्रेण चास्य ग्रन्थतः यानि सूत्राण्युद्धृतानि तैरस्य व्यापकं पाण्डित्यमनुभूयते । अस्योक्तिसंग्रहः श्रीउदयवीरशास्त्रिणां सांख्यशास्त्रेतिहासे अष्टमप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

अतः परमपि प्राचीनाचार्याणां नामान्युपलभ्यन्ते । यथा—

माठरवृत्तौ—भार्गवोलूक-वाल्मीकि-हारीत-देवलानाम्,

युक्तिदीपिकायां—वार्द्धलि कैरात पौरिक ऋषभेश्वर पञ्चाधिकरण पतञ्जलि वार्षगण्य कौण्डिन्य मूकानाम् ।

जयमङ्गलायां—गर्ग-गौतमयोरपि । तत्त्वार्थराजवर्तिके—व्याघ्रभूतिगार्ग्ययोरिति ।

अनन्तरं च ईश्वरकृष्णो विश्रुतस्तद्विषयेऽस्मत्कृता सांख्यकारिकाभूमिका द्रष्टव्या । आचार्यविन्ध्यवास्यपि प्रसिद्धः ।

साङ्ख्यसाहित्यम्

यद्यपि संहितासु ब्राह्मणारण्यकेषूपनिषत्सु पुराणेतिहासगीतादिषु च विषयान्तरेण सहैव सांख्यसिद्धान्तप्रतिपादनं विवेचनं च बहुश उपलभ्यते, तथापि केवलमस्यैव निरूपणायाधोलिखितं साहित्यमुपलभ्यते—

१. सांख्यषडध्यायी—कपिलप्रणीता, तद्व्याख्यानानि च

२. पञ्चशिखसूत्राणि

३. तत्त्वसमासः—तद्व्याख्याश्च

४. सांख्यकारिकाः—ईश्वरकृष्णकृता, तद्व्याख्याश्च

५. साङ्ख्यसारः—विज्ञानभिक्षुकृतः

६. सांख्यपरिभाषा

७. सांख्यतत्त्वप्रदीपिका—केशवकृता

८. सांख्यतत्त्वप्रदीपः

९. तत्त्वमीमांसा—आचार्यकृष्णमिश्रप्रणीता

एतेषु ६–९ संख्यका लघुप्रबन्धरूपा ग्रन्थाः चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालायां प्रकाशिते साङ्ख्यसंग्रहे मुद्रिता नात्र विवेच्यन्ते ।

सांख्यसारः—पूर्वार्धोत्तरार्धयोर्दशपरिच्छेदात्मकः साङ्ख्यशास्त्रप्रविविक्षूणां कृते विश्रुतविपश्चितो विज्ञानभिक्षोरुत्कृष्टतमा रचना, अयमपि सटीकोऽटीकश्च बहुषु संस्करणेषु मुद्रित उपलभ्यत एव ।

सांख्यकारिकाः—ईश्वरकृष्णाभिधस्य परमविदुषोऽस्याः कृतेः सर्वत्र साम्राज्यं वर्तते । सप्ततिकारिकामयोऽयं ग्रन्थः सांख्यसप्ततिः हिरण्यसप्ततिः, कणकसप्ततिरीत्याद्यभिधाभिर्बहुश्रुतो विविधटीकाविलसितः साङ्ख्यशास्त्रस्य प्रतिनिधिभूतः प्राचीनतरश्चेत्येतद्विषयकं समग्रं विवरणजातमस्मत्कृतगौडपादभाष्यानुवादसहितसांख्यकारिकाभूमिकातोऽवगन्तव्यम् ।

तत्त्वसमासः—२२ तः २५ सूत्रात्मकोऽयं ग्रन्थ एव मूलतः सांखयशास्त्रस्य बीजभूतः आदिविदुषा कपिलेन प्रणीत इति केचन मन्यन्ते, अस्माकं तु नैतत्समीचीनं प्रतिभाति, यतो हि नास्य ग्रन्थस्य कापि प्राचीनतमा व्याख्या उपलभ्यते, न च केनापि प्राचीनग्रन्थकृतास्योद्धरणानि गृहीतानि । इदमप्यत्र विचारार्हं यदि महर्षिकपिलेनैतानि सूत्राणि प्रणीतानि भवेयुस्तर्हि स तदनुक्रमेण तेषां व्याख्यानभूतं ग्रन्थं विदध्यान्नतु सूत्रात्मिकां षडध्यायीम् । मन्ये साङ्ख्यदर्शनमधीत्य केनापि तत्रत्यं वर्ण्यं विषयवस्त्वत्र संकलितं यच्च "तत्त्वसमास" इति नाम्नैव प्रतीयते । केनापि कृतः

स्यात् प्रयासोऽयं स्तवनीय एव यत् सर्वमपि साङ्ख्यप्रतिपाद्यं सम्यक्तया वर्गीकृत्यात्र संनिवेशितं वर्तते। अस्य पञ्च व्याख्यानानि समुपलभ्यन्ते—

श्री षिमानन्द (क्षेमानन्द) कृतं—साङ्ख्यतत्त्वविवेचनम्। भावागणेशप्रणीतं—साङ्ख्यतत्त्वयाथार्थ्यदीपनम्। अज्ञातकर्तृका—सर्वोपकारिणीवृत्तिः। साङ्ख्यसूत्रविवरणम्। क्रमदीपिकाख्या—तत्त्वसमाससूत्रवृत्तिश्चेति। एतत्पञ्चकमपि सांख्यसंग्रहे मुद्रितचरम्।

सांख्यषडध्यायी

इयमेव आदिविदुषा परमर्षिणा कपिलेन प्रणीता षडध्यायी सांख्यसर्वस्वमिति नात्र सन्देहलेशोऽपि। अत्र चतुःषष्ट्युत्तरशत १६४ सूत्रात्मके प्रथमाध्याये साङ्ख्यशास्त्रस्य विषयो विस्तरेण निरूपितः। हेयं हानं हेयहेतुः हानोपायश्चेति चतुर्ष्वपि मोक्षशास्त्रप्रतिपाद्येषु व्यूहेषु प्रथमयोर्द्वयोः, फलत्वेनाभ्यर्हितस्य हानस्य तत्प्रतियोगिविधया च हेयस्य सम्यक् प्रतिपादनं वर्तते।

सप्तचत्वारिंशत् ४७ सूत्रात्मके द्वितीयाध्याये पुरुषस्यापरिणामित्वोपपादनाय प्रकृतितः सृष्टिप्रक्रियाभिहिता, पुरुषस्यातिस्फुटविवेकाय प्रधानकार्याणां स्वरूपं चोक्तम्।

चतुरशीति ८४ सूत्रात्मके तृतीयाध्याये प्रधानस्य स्थूलकार्यं महाभूतानि, स्थूलसूक्ष्मात्मकं शरीरद्वयं चाभिधाय परवैराग्यार्थमखिलानि ज्ञानसाधनानि विवेचितानि।

द्वात्रिंशत्सूत्रात्मके ३२ चतुर्थाध्याये पूर्वाध्यायत्रयोक्तं सर्वं शिष्यप्रबोधायाख्यायिकाभिर्दृष्टान्तितम्।

त्रिंशदुत्तरशत १३० सूत्रात्मके च पञ्चमाध्याये स्वशास्त्रविषये आपतिता परेषामाक्षेपा अपाकृताः।

एकसप्तति ७१ सूत्रात्मके षष्ठाध्याये शिष्याणामसन्दिग्धात्रिपर्यस्तो दृढतरो बोध उत्पद्येत इति पूर्वोक्तमेव पुनर्द्रढयित्वोपसंहारः कृतः।

षष्टितन्त्रम्

साङ्ख्यशास्त्रचर्चायां षष्टितन्त्रस्य नाम सर्वत्र दरीदृश्यते। प्राचीनतरेष्वपि भारतीयैर्वैदेशिकैश्च प्रणीतेषु ग्रन्थान्तरेषु साङ्ख्यशास्त्रस्य षष्टितन्त्रत्वं सांख्याचार्याणां च षष्टितन्त्रज्ञत्वं बहुश उपलभ्यते किन्तु नाद्यावधि निर्णयो जातः किमिदं षष्टितन्त्रमिति। विपश्चिद्वरेण षड्दर्शनव्याख्याकृता श्रीवाचस्पतिमिश्रेण तत्त्वकौमुद्यां राजवार्तिकमुद्धृत्य षष्टिपदार्थानां गणना कृता। अहिर्बुध्न्यसंहितायामुक्तमस्मिन् षष्टिप्रकरणान्यासन् तेषां गणनापि तत्र कृता वर्तते,[1] चीनदेशीयग्रन्थकारैरुक्तं षष्टिसहस्रश्लोकात्मकस्य यस्य ग्रन्थस्य रचना पञ्चशिखेन कृता तदेव षष्टितन्त्रमिति,

---

१. द्र० अ० बु० सं० १२।१८-३०।

ईश्वरकृष्णस्य "आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम्"[1] इयं कारिकार्ध-मित्येतदेव सूचयति।

यद्यपि श्रीउदयवीरशास्त्रिणा प्रभावपूर्णया रीत्येदं सिषाधयिषितं यत् बहुचर्चितं षष्टितन्त्रमियमेव षडध्यायीति[2] ईश्वरकृष्णस्य—

सप्तत्यां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य।
आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्जिताश्चापि॥[3]

इमां कारिकामुद्धृत्य तेनेदमपि सुष्टु साधितं यत् कस्य सूत्रस्य भावमादाय का कारिका तेन निर्मितेति, चतुर्थ आख्यायिकाध्यायः पञ्चमश्च परपक्षनिर्जयाध्याय ईश्वरकृष्णेन वर्जितः संक्षेप्तुमिदमपि साधु प्रतिभाति, तथापि नेत्थं वार्ता गलादधोऽवतरति यदियमेव-षडध्यायी षष्टितन्त्रमिति। यतो हि यावता व्यापकेन रूपेण षष्टितन्त्रशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते न तावतास्याः षडध्यायाः। षष्टिसंख्यायाश्च न कथमपि सामञ्जस्यमत्र वयं कर्तुं पारयामः। तत्त्वानां संख्या पञ्चविंशत्येव, अत्र वर्णिताः पदार्थाः षष्टितोऽधिकाः भवन्ति, सूत्राणि ५२८ सन्ति, न कुत्रापि ग्रन्थकृता षष्टितन्त्रत्वमस्याः सूचितम्, अतो नैतत्समीचीनं प्रतिभाति षडध्याय्याः षष्टितन्त्रत्वम्।

षड्ध्याय्या व्याख्यातारः

अस्याश्चत्वार्येव व्याख्यानान्यद्यावधि दृष्टिपथमुपेतानि। १. अनिरुद्धकृता वृत्तिः, २. महादेववेदान्तिकृतो वृत्तिसारः, ३. विज्ञानभिक्षुकृतं सांख्यप्रवचनभाष्यं, ४. नागेशभट्टकृतो भाष्यसारो लघुसांख्यवृत्तिर्वा, एतेषु अनिरुद्धकृता वृत्तिः सर्वतः प्राचीनेति निर्विवादं सर्वे स्वीकुर्वन्ति।

अनिरुद्धः

अनेन विरचिता वृत्तिर्यद्यपि स्वल्पाक्षरा सूत्रार्थमात्रबोधिनी वर्तते कतिपयेष्वेव स्थलेषु शङ्कानिरासपूर्वकं स्वाभिप्रायप्रकटनमनेन विहितं तथापीयमतीव महत्त्वपूर्णा, यतो हि वेदान्तिमहादेवेनैनामाधृत्यैव स्वव्याख्यानं विहितं, विपश्चिद्वरेण्यो विज्ञानभिक्षुरप्यनया वृत्त्या परिचित एव प्रतीयते, बहुत्र तेन स्वीये भाष्ये वृत्तिकारमत-मालोच्यते। अनेन महाभागेन विरचितं ग्रन्थान्तरं किमपि न दृष्टं श्रुतं वास्माभिः, श्रीमदुदयवीरशास्त्रिभिर्निर्धारितोऽस्य स्थितिकालः (खीस्तैकादशशतकस्य मध्यवर्ती) उचित एव प्रतिभाति।

---

१. सांख्यकारिका ७०।

२. 'द्र० सांख्यशास्त्रका इतिहास' द्वितीय प्रकरण। ३. सांख्यकारिका ७२

विज्ञानभिक्षुः

सकलदर्शनशास्त्रपारावारीणोऽप्ययं निसर्गतोऽद्वैतवेदान्ती मौलिकरूपेण दार्शनिकः। बहुश्रुतमस्य विद्वत्त्वम्, परपक्षखण्डने यथास्य पटुत्वं स्वपक्षस्थापनेऽपि तथैव। अस्य नाम्ना प्रतीयतेऽयं बौद्धो वा कश्चन संन्यासी वेति परन्त्वेतत्प्रतिपादितसिद्धान्तैरिदं निश्चीयते नायं बौद्धः सर्वत्राद्वैतप्रतिपादकत्वात्, न च संन्यासी शङ्कराचार्यस्यापि तत्र तत्र स्फुटमालोचकत्वात्। स्वतन्त्रविचारकोऽयं स्वसिद्धान्तोपस्थापने न कस्मादपि बिभेति। एतत्प्रणीता ग्रन्थास्तु—

ईश, कठ, प्रश्न, मुण्डक, माण्डूक्य, तैत्तिरीय, श्वेताश्वतर, कैवल्य, मैत्रेयेति नवसूपनिषत्सु आलोकाख्यं व्याख्यानम्, वेदान्तसूत्रेषु—विज्ञानामृतभाष्यम्, योगसूत्रभाष्ये—योगवार्तिकम्, सांख्यसूत्रेषु—सांख्यप्रवचनभाष्यम्, भगवद्गीताटीका, सांख्यसारविवेकः, योगसारसंग्रहः, आदेशरत्नमाला, ब्रह्मादर्शः वेदान्तालोकश्चेत्येकोनविंशति। अयं च विक्रमस्य चतुर्दशशतके प्रादुर्बभूवेतीतिहासकैर्विवेचितम्।

वेदान्तिमहादेवः

श्रीस्वयंप्रकाशतीर्थवर्यशिष्योऽयं दाक्षिणात्यः। अनेन 'यद्यपि अनिरुद्धवृत्तेः सारं मया गृह्यते इति स्पष्टमुक्तं किन्तु वस्तुस्थितिस्त्वेतादृशी यदनेन अनिरुद्धनिर्दिष्टानां संक्षिप्तपदानां स्फुटं विवेचना कृता स्ववृत्तिसारे। एतत्प्रणीता ग्रन्थास्तु—

तत्त्वचन्द्रिका, तत्त्वानुसन्धानम्, सांख्यसूत्रवृत्तिः, सांख्यप्रवचनवृत्तिसारः, विष्णुसहस्रनामटीका, निजविनोदाख्या उणादिसूत्रवृत्तिश्चेति।

यद्यपि श्रीउदयवीरशास्त्रिभिर्विज्ञानभिक्षोरयं पूर्ववर्तीति साधितं परन्तु एतत्प्रणीतविष्णुसहस्रनामटीकाया अन्ते—

"ख वाण मुनि भू (१७५०) माने वत्सरे श्रीमुखाभिधे।
मार्गासिततृतीयायां नगरे ताप्यलङ्कृते॥

उल्लिखितेनानेनश्लोकेनास्य स्थितिकालः विक्रमस्याष्टादशशताब्दिमध्ये आयाति, आश्चर्यमेतद् यद् भिक्षोस्त्रिशतकानन्तरवर्तिनाप्यनेन अनिरुद्धवृत्तेः सारं गृहीतम्, निर्भीकविचारकेण भिक्षुणा तत्र तत्र वृत्तिकृदुपरि कृता आक्षेपा नोत्तरिताः, अस्य केषाञ्चन स्वतंत्रसिद्धान्तानामप्यालोचनं न विहितम्। इयति कालभेदे भिक्षुग्रन्थो न तस्य दृष्टिपथमायातः स्यादिति स्वीकर्तुं चेतो न प्रभवति, मन्ये कस्यचित्प्रतिलिपिकर्तुरयं श्लोकः स्यात्, यतोहि नान्यत्र तदीयग्रन्थेषु क्वापि कथंचितकालनिर्देशो दृश्यते।

अथ चानेन सांख्यसूत्रेषु वृत्तिरपि रचितेति श्रूयते सा च वृत्तिसाराद्भिन्ना किन्तु नान्या कापि वृत्तिरद्यावधि दृष्टचरा। अत्रापि श्रीशास्त्रिमहोदयस्यायं विचारो विवेचनामर्हति किं तत्वसमाससूत्रेषु कृता सर्वोपकारिणी वृत्तिरस्यैव वेदान्तिनः इति ?[1]–यतोह्यत्र भिद्योरयमाक्षेपः "यत् तत्र वेदान्तिब्रुवः कश्चिदाह–सांख्यप्रणेता कपिलो न विष्णुः किन्त्वग्न्यवतारः कपिलान्तरम् तल्लोकव्यामोहनमात्रम् इति" कंचन वेदान्तिसंज्ञावन्तमेव संकेतयति न तु वेदान्तशास्त्रज्ञं, वाक्यं चैतत् सर्वोपकारिण्यामेव दृश्यते नान्यत्र, विद्वद्भिरूहनीयमेतत्।

नागेशभट्टः

शिवभट्टसुतः सतीगर्भजोऽयं सकलशास्त्रवेत्ता वैयाकरणमूर्द्धन्यः सुप्रसिद्धविदुषो भट्टोजिदीक्षितपौत्रस्य हरिदीक्षितस्य शिष्य आसीत्, संस्कृतवाङ्मयस्य सर्वास्वपि शाखास्वनेन ग्रन्थरचनां कृत्वा स्वकीया पाण्डित्यप्रौढिः प्रकटिता। व्याकरणशास्त्रे लघु-बृहत्शब्देन्दुशेखरे द्वे, परमलघु-लघु-बृहन्मञ्जूषात्रयं, परिभाषेन्दुशेखरं, महाभाष्यप्रदीपाद्योतश्चेति, साहित्ये काव्यप्रदीपोद्योतः रसगङ्गाधरगुरुमर्मप्रकाशः, योगे-योगसूत्रवृत्तिः, सांख्ये-लघुसांख्यवृत्तिः सांख्यकारिकाटीका, धर्मशास्त्रे च बहवो ग्रन्था इति प्रायः ४६ ग्रन्थानामयं निर्माता। संस्कृतवाङ्मये बहुचर्चितस्यास्यविषये किमन्यद्वक्तव्यमिति कृत्वा विरम्यते।

प्रस्तुतं संस्करणम्

बहोः कालात् पूर्वं पाण्डुलिपिपरीक्षणावसरे श्रीनागेशप्रणीतोऽयं भाष्यसारो दृष्टिपथमायातः, एनमधीत्य दृष्टं यदनेन विपश्चिद्धौरेयेण भिक्षुकृतप्रवचनभाष्यस्य समग्रोऽपि सार एवं कौशलेन संगृहीतो यत् किमप्यपेक्षितं तत्र नावशिष्यते ग्रन्थस्य कलवरं च लघूभवति। एतत्प्रकाशनेन सांख्यपिपठिषूणां महदुपकारः स्यादिति विचारो मे मनसि समायातः। वेदान्तिमहादेवकृतश्चानिरुद्धवृत्तिसारः चिरात्प्रकाशितोऽव्यवस्थितेनाशुद्धिबहुलेन च मुद्रणेन संवलितोऽपि सांप्रतं दुर्लभ एव। काष्ठजिह्वेत्यभिख्यया प्रसिद्धैः देवतीर्थस्वामिपादैर्विरचितः समग्रषडध्यायीसारभूतः साङ्ख्यतरङ्गोऽतीवोपयोगार्होऽप्यप्रकाशितचर इति, सांख्यसूत्रैः सहेदं ग्रन्थरत्नत्रयं यथामति संपाद्य मया प्रस्तुतमिदं संस्करणम्।

एतच्चाप्रकाशितचरस्य भारतीयवाङ्मयस्य प्रकाशनाय बद्धपरिकरैः प्राच्यपाश्चात्योभयविद्यानिष्णातैः सकलसंपादनमुद्रणकलापरिनिष्ठितैरस्मत्सुहृद्वर्यैः श्रीसातकडि-

---

१. द्र० "सांख्यशास्त्र का इतिहास" पृष्ठ ३२८

मुखोपाध्यायैर्भारतमनीषासंस्कृतग्रन्थमालायाः प्रथमपुष्पतया प्राकाशि, इति मुखोपाध्यायमहोदयाः भारतमनीषासंस्थापकाः श्रीयादवदासभट्टाचार्य-महाभागाश्च भूरिशो धन्यवादानर्हन्ति। आशास्यते चास्माभिर्यद् विदुषां सहयोगे-नाचिरादेव बहुशो दुर्लभानां पिहितप्रायाणां च ग्रन्थरत्नानां समुद्धारोऽनया "मनी-षया" भविष्यति, इति।

तद् यथामति संपादिते संशोधितेऽप्यस्मिन् संस्करणे मानवसुलभचापल्येन बहु-कार्यव्यापृततयाऽव्यवस्थिततया च याः काश्चन त्रुटयः स्युः मदीयमनवधानं तदिति मर्षयित्वा सूचनीयोऽहमिति साञ्जलिबन्धं भूयोभूयः प्रार्थये कृपाधनान् विदुषः इति निवेदयति--

सरस्वतीभवनम्　　　　　　　　　　　　जनार्दनशास्त्री पाण्डेयः

श्रीवसन्तपञ्चमी २०२६ वि०

सूची

परमर्षिकपिलप्रणीतं

साङ्ख्यदर्शनम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रथमोऽध्यायः

अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः ॥ १ ॥

* वेदान्तिमहादेवकृतो वृत्तिसारः *

दृष्ट्वाऽनिरुद्धवृत्तिं बुद्ध्वा साङ्ख्यीयसिद्धान्तम् ।
विरचयति वृत्तिसारं वेदान्त्यादिर्महादेवः ॥ १ ॥

अथ जगदुद्दिधीर्षुर्महामुनिः कपिलः फलसौन्दर्यज्ञानस्य फलेच्छाद्वारा साधनप्रवृत्तौ कारणत्वं पश्यन् फलसौन्दर्यमाह—अथेति ।

अथशब्दो मङ्गलार्थः । त्रिविधस्य दुःखस्याध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकरूपस्यात्यन्तनिवृत्तिः पुनर्दुःखजातीयानुत्पत्तिविशिष्टानिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः धर्मार्थकाममोक्षेषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु मध्ये श्रेष्ठः पुरुषार्थ इत्यर्थः । त्रयाणां क्षयित्वान्मोक्षस्योक्तनिवृत्तिरूपस्याक्षयित्वादिति भावः । तत्राध्यात्मिकं दुःखं शारीरं मानसञ्च । शारीरं वातपित्तश्लेष्मवैषम्यनिमित्तम् । मानसं कामक्रोधलोभमोहेर्ष्यादिजनितम् । उभयोरप्यान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकत्वमत एवान्तरतममिदमित्याचक्षते । आधिभौतिकं पशुपक्षिस्थावरादिनिमित्तम् । आधिदैविकं ग्रहादिनिमित्तम् । द्विविधमिदं बाह्यमित्याचक्षते ॥ १ ॥

* नागेशभट्टकृता साङ्ख्यसूत्रवृत्तिः (भाष्यसारो वा) *

नत्वा साम्बं शिवं साङ्ख्यसूत्रवृत्तिं लिखाम्यहम् ।
यथामति विचार्यार्यैरात्मानात्मविवेचिनीम् ॥

यद्यपि पद्मपुराणे[१] पार्वतीश्वरसंवादे—

'शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ।
येषां श्रवणमात्रेण पाति संज्ञानिनामपि ॥
प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् ।
मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः संप्रोक्तानि ततः परम् ॥

१. प० पु० ६।२६३।६६–७० ।

कणादेन तु संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।
गौतमेन तथा न्यायं साङ्ख्यं तु कपिलेन वै ॥
द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदप्रकाशकम् ।
निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् ॥
धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमति गर्हितम् ।
दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा' ॥

इत्युक्तम्, तथापि, आस्तिकदर्शनेष्वप्यंशतः श्रुतिविरुद्धार्थव्यवस्थापनसत्त्वेन तेष्वंशेष्वप्रामाण्यसत्त्वेन तदभिप्रायकत्वेन निन्दोपपत्तिर्बोध्या । यथा न्यायवैशेषिकाभ्यां सुखदुःखादिहेतुभिर्देहादिमात्रविवेकेनात्मानुमापितः, प्रथममेव परमसूक्ष्मे प्रवेशासम्भवात् । तज्जन्यज्ञानमपि देहाद्यात्मतानिरासेन व्यावहारिकं तत्त्वज्ञानमेव, देहादिवैराग्यद्वारा परम्परया मोक्षसाधनं च । आत्मनि सुखादिमत्त्वं च श्रुतिशिरोविरुद्धम् । तत्रोक्तम्—तत इदमन्तरङ्गम् ।

निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः ।
दुःखाज्ञानमया धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः ॥[१]

इत्याद्युक्तेः ।

अत्र शास्त्रे चेश्वरप्रतिषेधांशे निन्द्यत्वं विवेकांशे तु प्रामाण्यमनिन्द्यत्वं च, व्यावहारिकजीवे इतरविवेकज्ञानस्याप्यल्पपरम्परया मोक्षसाधनत्वात् । नानापुरुषकथनमप्यत्र व्यावहारिकपुरुषाभिप्रायेणैव । तत्त्वं तु ब्रह्ममीमांसोक्तमेव । साङ्ख्यत्वं चास्य—

सङ्ख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते ।
तत्त्वानि च चतुर्विंशत्तेन साङ्ख्याः प्रकीर्तिताः ॥[२]

इत्यादिना भारते उक्तम् । सङ्ख्यां सम्यग्विवेकेनात्मकथनमित्यर्थः । तदिदं शास्त्रं चतुर्व्यूहम्—१ हेयं, २ हानं, ३ हेयहेतुः, ४ हानोपायश्चेति, मुमुक्षुजिज्ञासितत्वात् । तत्र त्रिविधं दुःखं हेयम् । तदत्यन्तनिवृत्तिर्हानम् । निवृत्तावात्यन्तिकत्वं च पुनर्दुःखजातीयानुत्पत्तिवैशिष्ट्यम । प्रकृतिपुरुषयोरविवेको हेयहेतुः । विवेकस्तु हानोपायः । दुःखशब्देनात्र सुखमपि । तत्र फलत्वेन हानं तत्प्रतियोगिविधया हेयं च प्रतिपादयन् कपिलमुनिः शिष्यावधानाय प्रतिजानीते—अथेति ।

अथशब्दः स्वरूपेण मङ्गलम् । अर्थश्चास्याधिकारः, स चारम्भ एव । यतः सोऽत्यन्तपुरुषार्थो धर्मार्थकाममोक्षेषु श्रेष्ठोऽतस्तदुपायस्तदधिकृतश्च

१. विष्णु पु० ६।७।२२ । २. महा० शान्ति० ३०६।४१ ।

निरूप्यत इति शेषेण सूत्रार्थः। परमपुरुषार्थस्य स्वत एवेष्टत्वेन तद्धेतावश्य-जिज्ञासोदपादीति भावः।

त्रिविधं दुःखम्—आध्यात्मिकमाधिदैविकमाधिभौतिकञ्च। तत्राद्यं द्वेधा—शारीरं मानसं च। शारीरं व्याध्याद्युत्थं, मानसं कामक्रोधलोभमोहे-र्ष्यादिनिबन्धनम्। सर्वं चेदमान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकमुच्यते। तथा देवान् वाय्वग्न्यादीनधिकृत्य प्रवृत्तं शीतदाहाद्युत्थं यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्या-वेशनिबन्धनञ्चाधिदैविकम्। भूतानि प्राणिनोऽधिकृत्य प्रवृत्तं व्याघ्रचौराद्यु-त्थमाधिभौतिकम्। यद्यपि सर्वमेव दुःखं मानसं, तथापि मनोमात्रजन्यत्वा-जन्यत्वाभ्यां पृथगुक्तिः। दुःखपदेन प्रत्यात्मप्रतिकूलवेदनीयतया जिहास्यत्व-मुक्तम्। एषां त्रिविधदुःखानां स्थूलसूक्ष्मसाधारण्येन निःशेषतो निवृत्तिः, सोऽत्यन्तः परमः पुरुषार्थः पुरुषीयबुद्धेरित्यर्थः।

यद्यपि वर्तमानं स्थूलं दुःखं द्वितीयक्षणे स्वयमेव नङ्क्ष्यति, अतीतं तु नष्टमेव, तथाप्यनागतसूक्ष्मदुःखनिवृत्तिः परमपुरुषार्थ इति तात्पर्यम्।

यद्यपि सत्कार्यवादेन ध्वंसप्रागभावरूपाभावाङ्गीकारस्यापि निवृत्तिरत्र सूक्ष्मरूपस्यातीतावस्थमेव, स्थूलरूपाप्राप्तियोग्यत्वं वा। न चानागते माना-भावः; कार्यजननशक्तेरनागतावस्थतत्तत्कार्यरूपाया उपादानकारणस्वरूप-योग्यतापदवाच्याया यावद्द्रव्यस्थायित्वस्य योगशास्त्रे उक्तत्वेन यावच्चित्त-सत्त्वमनागतदुःखसत्तानुमानात्।

तत्र जीवन्मुक्तौ प्रारब्धकर्मफलातिरिक्तानां दुःखानामनागतावस्थानां बीजाख्यानां दाहो विदेहकैवल्ये तु चित्तेन सह दाह इति विशेषः। बीजदाह-श्चाविद्यासहकार्युच्छेदः, ज्ञानस्याविद्योच्छेदकतायाः सर्वसिद्धत्वात्।

यद्यपि दुःखं चित्तधर्म इति तन्निवृत्तेः पुरुषेऽसंभवात् न पुरुषार्थत्वम्, तथापि प्रतिबिम्बरूपेण पुरुषेऽपि सुखदुःखसत्त्वादक्षतिः। अन्यथा तयोर्भोग्य-त्वानुपपत्तिः। भोगो हि तद्ग्रहणम्। ग्रहणं च तदाकारता। अत्र दुःखशब्दे-नैतद्भोगः दुःखनिवृत्तेः कण्टकादिनिवृत्तिवत्तादर्थ्येन स्वतः पुरुषार्थत्वाभावात्। एवं दुःखशब्देन सुखमपि बोध्यम्।

अत्रेदं तत्त्वम्—आत्मानात्मसाक्षात्काराकर्तृत्वाद्यखिलाभिमाननिवृत्त्या तत्कार्यरागद्वेषधर्माधर्माद्यनुत्पादात् पूर्वोत्पन्नकर्मणां चाविद्यारागादिसहकार्यु-च्छेदरूपदाहेन विपाकानारम्भकत्वात् प्रारब्धसमाप्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभावेन त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपो मोक्षो भवति।

ननु रागाभावेऽपि कर्मणा नरकप्राप्तेर्न तस्य कर्मकारितेति चेत्, न; निषिद्धस्त्र्यादिरागादेव तप्तलोहमयनारीसमालिङ्गनादिनरकोत्पत्तेः।

यद्यप्यविद्याऽस्मितारागद्वेषभयाख्यं क्लेशपञ्चकमेव जन्मादिविपाकारम्भे सहकारीत्युक्तं योगे, तथाप्यविद्याऽस्मितासत्त्वे रागस्यावश्यकत्वाद् द्वेषभययोश्च रागमूलकत्वाद्राग एव मुख्यः। न च ज्ञानस्य प्राचीनकर्मनाशकत्वं युक्तं, ''क्षीयन्ते चास्य कर्माणि'' इति श्रुतेरिति वाच्यम्; ''ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम्'' इति दाहस्यापि श्रवणेन दाहकत्वमेव युक्तं न तु नाशकत्वम्; गौरवात्। कर्मणां दाहश्च क्लेशाख्यसहकार्युच्छेदेन नैष्फल्यं कर्मनाशश्च, प्रारब्धभोगान्ते चित्तनाशादेवेत्याद्यग्रे स्फुटीभविष्यतीति दिक्॥ १॥

न दृष्टात् तत्सिद्धिर्निवृत्तेरप्यनुवृत्तिदर्शनात्॥ २॥

नन्वस्तूक्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थस्तथापि सत्त्वपुरुषान्यथाख्यातिरूपतत्त्वज्ञानहेतुशास्त्रप्रवृत्तौ को हेतुः? शारीरदुःखनिवर्त्तकानामौषधादीनां मानसदुःखनिवर्त्तकानां वरस्त्रीमिष्टान्नादीनामाधिभौतिकदुःखनिवर्त्तकानां नीतिशास्त्रोपदिष्टनिरत्ययस्थानाध्यासनादीनामाधिदैविकदुःखनिवर्त्तकानां मणिमन्त्रमहौषधादीनां च सुकराणां सत्त्वेऽनेकजन्मपरम्परायाससाध्यतत्त्वज्ञानेऽतिदुष्करे प्रवृत्तेर्दुर्लभत्वेन शास्त्रप्रवृत्तेर्दुर्लभतरत्वादत आह—न दृष्टादिति।

दृष्टादुक्तौषधादिरूपात्तत्सिद्धिः दुःखात्यन्तनिवृत्तिसिद्धिर्न भवति। कुतः, निवृत्तेः[1] दुःखनिवृत्तेरनन्तरमिति शेषः। अनुवृत्तिदर्शनादपि दुःखजातीयोत्पत्तिदर्शनादपि। अयं भावः, नोक्तैरुपायैर्दुःखानुत्पत्तिविशिष्टा दुःखनिवृत्तिर्भवति, तत्तदुपायैस्तत्तद्दुःखेषु नष्टेष्वपि दुःखान्तरोत्पत्तिदर्शनात्। तस्मादसुकरत्वेऽपि तत्त्वज्ञानमेषितव्यमिति॥ २॥

वक्ष्यमाणतन्निवृत्त्युपायादुपायान्तरं प्रत्याचष्टे—नेति।

दृष्टात् = लौकिकादुपायात्, न तत्सिद्धिः = त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिः। तत्र शारीरदुःखनिवृत्त्युपाया धनद्वारा रसायनादिसेवनम्। मानसस्य मनोज्ञस्त्रीपानभोजनादयः, आधिभौतिकस्य नीतिशास्त्राभ्यासनिरत्ययस्थानसेवनादिः। आधिदैविकस्य मणिमन्त्रौषधादिः। निवृत्तेः पश्चादपि दुःखानुवृत्तिदर्शनान्न स उपाय इत्यर्थः। इदमुपलक्षणम्, तत्तदौषधादिसेवनेऽपि दुःखनिवृत्तेरदर्शनाच्चेत्यपि बोध्यम्॥ २॥

प्रात्यहिकक्षुत्प्रतीकारवत्तत्प्रतीकारचेष्टनात् पुरुषार्थत्वम्॥ ३॥

ननु मा भूदौषधादिभिः पूर्वभाविदुःखनिवृत्तिस्तथापि पुनः पुनः प्रतीकारकरणे तु भाविदुःखनिवृत्तिरपि स्यादिति शङ्कते—प्रात्यहिकेति।

---

१. 'निवृत्तौ' इति सप्तम्यन्तः पाठो भिक्षुसंमतः।

यदा दुःखमुत्पत्स्यते तदा तत्प्रतिकर्त्तव्यम् तथा च दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थः। यथा यदा क्षुत्तदा भोक्तव्यं भुञ्जानस्य क्षुन्निवृत्तिः पुरुषार्थ इति ॥ ३ ॥

ननु तेषामुपायानामेवंभूतत्वे कथं तत्र प्रवृत्तिरत आह—प्रात्यहिकेति।

दृष्टसाधनजन्यदुःखनिवृत्तावात्यन्तिकपुरुषार्थत्वमेव नास्ति, यथाकथञ्चित्तत्त्वं त्वस्त्येव। कुतः; प्रात्यहिकक्षुद्दुःखनिराकरणवदेतैरुपायैर्दुःखनिराकरणस्य चेष्टनादन्वेषणादित्यर्थः ॥ ३ ॥

सर्वासम्भवात् सम्भवेऽप्यत्यन्तासम्भवाद्धेयः प्रमाणकुशलैः ॥ ४ ॥

सिद्धान्तयति—सर्वेति। न हि सर्वस्मिन्देशे सर्वस्मिन् काले वैद्यादयः सन्ति। सम्भवेऽपि सत्त्वेऽपि वैद्यादीनां सत्तासम्भवाद् दुःखसत्तासम्भव इति न सर्वथा दुःखाद्विमोक्षः, तस्मात् प्रमाणकुशलैरीदृग्विधः पुरुषार्थो हेयः ॥ ४ ॥

एवं दृष्टसाधनजो मन्दपुरुषार्थो विज्ञैर्हेय इत्याह—सर्वेति।

स दृष्टसाधनजो दुःखप्रतीकारो दुःखादुःखविवेकशास्त्राभिज्ञैर्हेयो दुःखपक्षे निःक्षेप्यः। कुतः; सर्वासंभवात्। दुःखेषु दृष्टसाधनैः प्रतीकारासंभवात्। संभवेऽपि पुनरुत्पत्तिदर्शनात्। दृष्टोपायनान्तरीयकदुःखावश्यम्भावाच्चेत्यर्थः॥४

उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्रुतेः ॥ ५ ॥

युक्त्यन्तरमाह—उत्कर्षादिति। न तैस्तैरुपायैस्तत्तद्दुःखोच्छेदे यतितव्यम्, मोक्षस्य नित्यत्वेन सर्वदुःखोच्छेदरूपत्वेनोत्कर्षात्, "आत्मलाभान्न परं विद्यते" इति सर्वोत्कर्षश्रुतेरपि तत्साधने तत्त्वज्ञान एव वा यतितव्यम् ॥ ५ ॥

हेत्वन्तरमाह—उत्कर्षादिति। दृष्टसाधनासाध्यमोक्षस्य दृष्टसाधनसाध्यराज्यादिभ्य उत्कर्षात् तेषु दुःखसत्तानुमीयते। अपिना त्रिगुणात्मकत्वं तस्योत्कर्ष एव। कुत इत्यत आह—सर्वेति। "अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः"[१] इत्यादिभिः श्रुतिभिर्विदेहकैवल्यस्योत्कर्षश्रुतेरित्यर्थः ॥ ५ ॥

अविशेषश्चोभयोः ॥ ६ ॥

ननु मोक्ष इत्युक्ते बन्धादिति प्रतीयते, स च बन्धः किं स्वाभाविक उतागन्तुकः? आद्ये नाशायोगः, अन्त्ये स्वत एव नङ्क्ष्यति किं तत्त्वज्ञानेत्यत आह—अविशेष इति।

बन्धस्य स्वाभाविकागन्तुकत्वयोर्मोक्षस्योपादेयत्वेऽविशेषः, यथा बन्धस्योपपत्तिर्यथा च मोक्षस्य तथा वयं वक्तुं शक्नुम इत्यर्थः ॥ ६ ॥

न चैवमप्यदृष्टसाधनवैदिककर्मभ्य एव तर्हि स स्यात्तत्राह—अविशेष

---

१. छान्दोग्य ८-१२-१।

इति । उभयोर्दृष्टादृष्टयोरत्यन्तदुःखनिवृत्त्यसाधनत्वेऽविशेषः साम्यमेवेत्यर्थः । अयं भावः—यद्यपि "स्वर्गकामो यजेत इति"[१] श्रुतिः । स्वर्गश्च दुःखासंभिन्नसुखविशेषः, स च स्वसत्तया समूलदुःखापहो न क्षयी । "अपाम सोमममृता अभूम"[२] इति श्रुतेः क्षयित्वे हि कथममृतत्वं स्यात्, अनेकजन्मसाध्यविवेकज्ञानात् सुकरश्च, तथापि यागादिः, पशुहिंसादिजन्यपापयोगाद् दुःखमिश्र एव क्षययुक्तश्चेत्युपेक्ष्यः । एवं फलतारतम्यादप्युपेक्ष्यः, परसम्पदुत्कर्षेण हीनसंपदो दुःखदर्शनात् । उदाहृतश्रुतिस्तु चिरस्थैर्योपलक्षिका, स्वर्गादेर्दुःखासंभिन्नत्वमपि सुखसमदुःखासंभिन्नत्वेनेति ।

यत्तु वैधहिंसातिरिक्तहिंसैव पापजनिकेति, तन्न; सङ्कोचे प्रमाणाभावात्, युधिष्ठिरादीनां स्वधर्मेऽपि युद्धे ज्ञातिवधादिप्रायश्चित्तश्रवणात् ।

तस्माद्यास्याम्यहं तात दृष्ट्वेमं दुःखसंनिधिम् ।
त्रयीधर्ममधर्माढ्यं किंपाकफलसन्निभम् ॥[३]

इति मार्कण्डेयोक्तेश्च । किंपाको निम्बः । "अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः"[४] इति श्रुतिस्तु वैधातिरिक्तहिंसातिवृत्तेः इष्टसाधनत्वपरा, न तु वैध्या अनिष्टसाधनत्वाभावपरा, उक्तवचनात् । तस्माद्विवेकज्ञानमेव तदुपायः ॥ ६ ॥

न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः ॥ ७ ॥

अथ बन्धमोक्षयोरुपपत्त्यर्थमादौ तावत् स्वाभाविकत्वे बन्धस्य दूषणान्याह—न स्वभावेति । दुःखात्यन्तनिवृत्तेर्मोक्षत्वस्योक्तत्वाद् बन्धो दुःखयोगः । स च पुरुषे न स्वाभाविकः, तथा सति मोक्षाय साधनोपदेशस्य श्रौतस्य स्मार्तस्य च विधिरनुष्ठानं न घटत इति शेषः । न ह्यग्नेः स्वाभाविकादौष्ण्यान्मोक्षः संभवति स्वाभाविकस्य यावद् द्रव्यभावित्वादिति भावः । उक्तञ्चेश्वरगीतायाम्—

यद्यात्माऽमलिनोऽस्वच्छो विकारी स्यात् स्वभावतः ।
न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरशतैरपि ॥ ७ ॥[५]

न च विवेकाख्यदुःखहेतूच्छेदद्वारैवेत्यविवेक एव हेयहेतुतया परिशेषयति—नेति । दुःखात्यन्तनिवृत्तिर्मोक्षः, दुःखयोगश्च बन्धः । बन्धश्च पुरुषे न स्वाभाविकः । तथा सति मोक्षसाधनोपदेशस्य श्रौतस्य विधिरनुष्ठानं न स्यात् । स्वाभाविकस्य यावद्द्रव्यभावित्वेन ततो मोक्षासंभवः, अग्नेरिव स्वाभाविकौष्ण्यादिति भावः । तदुक्तम्—

---

१. ताण्ड्यमहाब्राह्मण १६।३।३ । २. ऋग्वेद ८।४८।३ ।
३. मार्कण्डेय पु० १०-३१ । ४. छान्दोग्य ८।१५।१ । ५. ईश्वर गीता २-१२ ।

यद्यात्मा मलिनो स्वस्थो विकारी स्यात् स्वभावतः ।
नहि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरशतैरपि ॥[१] इति

दुःखस्वाभाविकत्ववादिनां बौद्धानां चित्तमेवात्मा, तस्य दुःखस्वभावत्वेऽपि सत्त्वाधिक्येनाभिभवात् सदा तदनुपलब्धिरुपपत्तिः । न च आत्मनाशादेव मोक्षोऽस्तु, अहं बद्धो विमुक्त इति बन्धसामानाधिकरण्येनैव मोक्षस्य पुरुषार्थत्वात् ॥ ७ ॥

स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम् ॥ ८ ॥

भवत्वननुष्ठानं किमेतावतेत्यत आह—स्वभावस्येति । अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं दोषायैवेति भावः ॥ ८ ॥

एवमतिरिक्तात्मवादेऽपि भवत्वननुष्ठानं, तत्राह—स्वभावेति । तत्साधनोपदेष्टृश्रुतेरिति शेषः ॥ ८ ॥

नाशक्योपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनुपदेशः ॥ ९ ॥

ननु श्रुतिबलादेवानुष्ठानं किन्न स्यात्तत्राह—नाशक्येति । अशक्याय फलाय उपदेशस्यानुष्ठानं न सम्भवति यत उपदिष्टेऽपि विहितेऽप्यशक्योपाये सः अनुपदेश एव उपदेशाभाव एव, बाधितमर्थं वेदोऽपि न बोधयतीति न्यायात्, तस्मान्न स्वभावतो बद्धः ॥ ९ ॥

ननु श्रुतिबलादेवानुष्ठानं स्यादत आह—न शक्येति । अशक्याय फलायोपदिष्टस्य नानुष्ठानं संभवति । उपदिष्टेऽपि विहितेऽप्यशक्यस्योपाये स उपदेश अनुपदेश एवेत्यर्थः । बाधितार्थस्य वेदेनाप्यबोधनादिति भावः ॥९॥

शुक्लपटवद् बीजवच्चेत् ॥ १० ॥

अत्र शङ्कते—शुक्लेति । स्वाभाविकस्याप्यपायो दृश्यते यथा शुक्लपटस्य स्वाभाविकं शौक्ल्यं रागद्रव्येणापनीयते, यथा वा बीजस्य स्वाभाविक्यप्यङ्कुरशक्तिरग्निनेति चेत् ॥ १० ॥

शङ्कते—शुक्लेति । यथा शुक्लपटस्य स्वाभाविकं शौक्ल्यं रागेणापनीयते, यथा बीजस्य स्वाभाविकी अङ्कुरजननशक्तिरग्निनापनीयते तद्वत्स्वाभाविकबन्धस्यापायः पुरुषे संभवतीति चेत्, इत्यर्थः ॥ १० ॥

शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेशः ॥ ११ ॥

समाधत्ते—शक्तीति । उक्तदृष्टान्तयोरपि अशक्याय स्वाभाविकायापायोपदेशो लोकानां न भवति, कुतः शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां दृष्टान्तद्वये शुक्लत्वादेराविर्भावतिरो-

---

१. ईश्वरगीता २।१२ ।

भावावेव न तु शौक्ल्यस्याङ्कुरशक्तेश्चापायः रजकादिव्यापारैर्योगिसङ्कल्पादिना च रक्तपटभृष्टबीजयोः पुनः शौक्ल्याद्यङ्कुरशक्तेश्चाविर्भावादिति भावः। न चैवं पुरुषेऽपि दुःखशक्तितिरोभाव एव मोक्षोऽस्त्विति सुवचम्; दुःखात्यन्तनिवृत्तेरेव मोक्षरूपपुरुषार्थत्वोक्तेः ।। ११ ।।

समाधत्ते—शक्तीति। दृष्टान्तयोर्नाशक्याय स्वाभाविकापायाय लोकानामुपदेशोऽस्ति। रागेण शौक्ल्यतिरोभावरक्ताविर्भावयोरेव भवनात्। न तु शौक्ल्याङ्कुरशक्त्योरपायः, रजकादिव्यापारेण योगिसङ्कल्पादिभिश्च पटभृष्टबीजयोः पुन शौक्ल्याङ्कुरशक्त्याविर्भावादित्यर्थः ।।

न च पुरुषेऽपि दुःखशक्तितिरोभाव एव मोक्षोऽस्तु? योगीश्वरसङ्कल्पादिना शक्त्युद्भवस्य भृष्टबीजेष्विव मुक्तेष्वपि संभवेनानिर्मोक्षापत्तेः, दुःखात्यन्तनिवृत्तेरेव लोके पुरुषार्थत्वाङ्गीकाराच्च ।। ११ ।।

न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसम्बन्धात् ॥ १२ ॥

एवं बन्धस्य स्वाभाविकत्वं निराकृत्य नैमित्तिकत्वमिति निराकरिष्यन् निमित्तानि कालादीनि निराकरोति—नेति।

न कालसम्बन्धनिमित्तकः पुरुषस्य बन्धः व्यापिनो नित्यस्य कालस्य सर्वैः पुरुषैः सर्वकालावच्छेदेन सम्बन्धान्मुक्तामुक्तव्यवस्थानुपपत्तेः। ननु कालस्य निमित्तत्वेऽपि सहकार्य्यन्तरसमवधानाऽसमवधानाभ्यां व्यवस्था स्यादिति चेत्; एवं मन्यते यत्संयोगे सत्यवश्यं बन्धस्तत्रैव सहकारिणि लाघवाद्बन्धो युक्तः। पुरुषे बन्धव्यवहारस्यौपाधिकत्वेनाप्युपपत्तेरिति, कथं कालनिमित्तकत्वमिति ।। १२ ।।

अथ बन्धस्य नैमित्तिकत्वं निराकरोति—न कालेति। न कालयोगतो बन्धः। व्यापिनो नित्यस्य आत्मनः सर्वस्य सर्वदा सर्वसंबन्धात् सर्वपुरुषाणां सदा बन्धापत्तेरित्यर्थः। अत्र पाकजरूपादौ निमित्तजत्वं यथा तथा नैमित्तिकत्वं बन्धे प्रतिषिध्यते। पुरुषे बन्धस्यौपाधिकत्वाभ्युपगमात्। औपाधिकस्य कालनिमित्तजत्वे तु साक्षादौपाधिकत्वमेव तस्य युक्तं तत्कालसंबन्धस्यापि मुक्तसाधारणत्वाच्चेति भावः।। १२ ।।

न देशयोगतोऽप्यस्मात् ॥ १३ ॥

न देशेति। अस्मात् पूर्वसूत्रोक्तात् कालस्येव देशस्यापि सर्वपुरुषसर्वकालसाधारण्यमितिभावः ।। १३ ॥

न देशेति। देशयोगजोऽपि न बन्धः। अस्मात् मुक्तामुक्तसर्वपुरुषसंबन्धादित्यर्थः। व्यापकस्य सर्वदेशसंबन्धादिति तात्पर्यम् ।। १३ ॥

नावस्थातो देहधर्मत्वात् तस्याः ॥ १४ ॥

नावस्थेति । अवस्था संघातविशेषरूपता, ततो न बन्धः, तस्याः देहधर्मत्वाद-चेतनधर्मत्वादन्यधर्मस्यान्यबन्धकत्वे युक्तस्यापि बन्धापत्तेः ॥ १४ ॥

संघातविशेषरूपतारूपा या देहरूपावस्था तन्निमित्तकोऽपि न बन्धः, तस्या अवस्थाया देहधर्मत्वादित्यर्थः । अन्यधर्मस्य अन्यबन्धकत्वे मुक्तस्यापि बन्धापत्तिरिति भावः ॥ १४ ॥

असङ्गोऽयं पुरुष[1] इति ॥ १५ ॥

ननु पुरुषस्यैवावस्थास्तु तत्राह—असङ्ग इति । इति हेतौ पुरुषस्यासङ्गत्वा-दित्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु पुरुषस्याप्यवस्थायां किं बाधकमत आह—असङ्गेति । इति श्रुतिर्बाधिता स्यादित्यर्थः । पुरुषस्यावस्थारूपविकारस्वीकारे तद्धेतुः सङ्गः प्रसज्येतेति भावः ॥ १५ ॥

न कर्मणाऽन्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च ॥ १६ ॥

न कर्मणेति । न विहितनिषिद्धकर्मणाऽपि पुरुषस्य बन्धः, कर्मणोऽन्यधर्म-त्वात् चित्तधर्मत्वात् । अन्यधर्मेणान्यस्य कार्यस्वीकारे मुक्तास्य बन्धापत्तिरुपपत्ति-प्रसङ्गात् ॥ १६ ॥

असङ्गता च जलेन पद्मपत्रस्येव कर्मणाऽपि न बन्ध इत्याह—न कर्मणेति । विहितनिषिद्धकर्मणाऽपि न बन्धः । पुरुषस्य निर्गुणत्वेन न तेषां तद्धर्मत्वम् । अन्यधर्मेणान्यत्र फलाधाने विश्ववैचित्र्यानुपपत्तिः । अतिप्रसक्तेश्चेति—अन्यधर्मेणान्यस्य संबन्धे मुक्तस्यापि बन्धापत्तिरित्यर्थः । ननु स्वोपाधिकर्मणा बन्धाङ्गीकारे नायं दोष इति चेत्; तर्हि तदौपाधिकत्वमेवास्त्वितिभावः ॥१६॥

विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे ॥ १७ ॥

ननु दुःखयोगरूपबन्धस्य कर्मसामान्याधिकरण्यानुरोधाच्चित्तस्थत्वमेवास्तु किमिति पुरुषेऽपि बन्धः कल्प्यत इत्याशङ्क्याह—विचित्रेति ।

दुःखयोगरूपबन्धस्य पुरुषेऽभावे कश्चिदेव दुःखभोक्ता कश्चिन्नेति विचित्रभोगा-नुपपत्तिरतः पुरुषेऽपि दुःखयोगः स्वीकार्यः । स च दुःखप्रतिबिम्बरूप एव । प्रतिबि-म्बश्च स्वोपाधेरेव भवतीति नातिप्रसङ्गः । चित्तस्यैव बन्ध इति तु चित्तस्य दुःखरूपं बन्धमादाय बोध्यम् ॥ १७ ॥

---

१. बृहदारण्यक ४।३।१५ ।

ननु बन्धोऽपि चित्तस्यैव कल्प्यतां किमथ पुरुषस्यापि बन्ध इत्यत आह–विचित्रेति। दुःखयोगरूपबन्धस्य चित्तमात्रधर्मत्वे विचित्रभोगानुपपत्तिः। पुरुषस्य हि दुःखयोगं विनापि दुःखसाक्षात्काराख्यभोगस्वीकारे सर्वदुःखादीनां सर्वपुरुषभोग्यता स्यात्, नियामकाभावात्। एवं च भोगवैचित्र्यं नोपपद्येत इत्यर्थः। अतस्तद्वैचित्र्याय भोगनियामकतया दुःखादियोगरूपो बन्धः पुरुषेऽपि स्वीकार्यः। स च पुरुषे दुःखयोगः प्रतिबिम्बरूप एवेति प्रागुक्तम्। प्रतिबिम्बश्च स्वोपाधिवृत्तेरेवेति न सर्वपुंसां सर्वदुःखभोग इति भावः। चित्ते पुरुषस्य स्वत्वं च स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वम्। वृत्तितत्संस्कारप्रवाहश्चानादिः, मोक्षसामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यम्। बिम्बरूपदुःखयोगरूपपारमार्थिकबन्धस्तु चित्तस्यैवेति बोध्यम्॥ १७॥

प्रकृतिनिबन्धनाच्चेन्न तस्या अपि पारतन्त्र्यम्॥ १८॥

साक्षात् प्रकृतिनिमित्तकत्वं बन्धस्यापाकरोति—प्रकृतीति। प्रकृतिनिमित्ताद् बन्धो भवत्विति चेत्, न; यतस्तस्या अपि प्रकृतेरपि उत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणसंयोगपारतन्त्र्यं तेन विनापि बन्धकत्वे प्रलयादौ बन्धप्रसङ्गात्। निबन्धना चेदितिपाठे प्रकृतिनिबन्धना बद्धता चेदिति योज्यम्॥ १८॥

साक्षात्प्रकृतिनिमित्तकत्वं बन्धस्यापाकरोति—प्रकृतीति। प्रकृतिरूपात् निबन्धनात् निमित्ताद् बन्ध इति चेत्, यतस्तस्या अपि न बन्धकत्वे संयोगविशेषपारतन्त्र्यम्। अन्यथा प्रलयादावपि दुःखबन्धप्रसङ्ग इति भावः। वस्तुतो नैमित्तिकत्वे दुःखस्य ज्ञानाद्युपायोच्छेद्यत्वं न घटेत; अनागतावस्थसूक्ष्मदुःखस्य यावद्द्रव्यभावित्वादिति बोध्यम्॥ १८॥

न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादृते॥ १९॥

अथ यत्परतन्त्रा प्रकृतिर्बन्धकारणं तस्मादेव संयोगविशेषादौपाधिको बन्धोऽग्निसंयोगाज्जलौष्ण्यवदिति सिद्धान्तं प्रसङ्गेनान्तराल एवावधारयति—न नित्येति। तद्योगादृते प्रकृतिसंयोगं विना तद्योगः बन्धसम्पर्को न पुरुषस्येति शेषः। बन्धस्यौपाधिकत्वलाभाय वक्रोक्तिः। यदि बन्धः प्रकृतिसंयोगजन्यः स्यात्तर्हि पाकजरूपमग्निसंयोगवियोग इव प्रकृतिवियोगेऽप्यनुवर्त्तेत। अतश्च प्रकृतिवियोगे बन्धाभावादौपाधिक एव बन्धो न तु स्वाभाविको नैमित्तिको वेति सिद्धान्तरहस्यम्। एवञ्च संयोगनिवृत्तिरेव मोक्षाद् बन्धहानोपाय इत्यप्युक्तं भवति स्मृतिश्च—

> यथा ज्वलद्गृहाश्लिष्टं गृहं विच्छिद्य रक्ष्यते।
> तथा सदोषप्रकृतिविच्छिन्नोऽयं न शोचति॥ इति।

वैशेषिकाणामिव पारमार्थिको दुःखयोगो मा भूदिति वक्तुं पुरुषविशेषणं नित्येत्यादि। यथा स्वभावशुद्धस्य स्फटिकस्य राजयोगो न तथा योगं विना घटते तथैव नित्यशुद्धादिस्वभावस्य पुरुषस्योपाधिसंयोगं विना दुःखसम्बन्धो न घटते, स्वतो दुःखाद्यसम्भवात् । अत एवोक्तं सौरे—

यथा हि केवलो रक्तः स्फटिको लक्ष्यते जनैः ।
रञ्जकाद्युपाधानेन तद्वत्परमपूरुषः ।। इति (कू० पु० २।२।२८)

तत्र नित्यशुद्धत्वं सदा पापपुण्यशून्यत्वं नित्यबुद्धत्वं अलुप्तचिद्रूपत्वं नित्यमुक्तत्वं सदा पारमार्थिकदुःखायुक्तत्वम् । प्रतिबिम्बरूपदुःखयोगस्त्वपारमार्थिको बन्ध इति भावः । आत्मन उक्तरूपत्वं श्रुतिस्मृत्यादिप्रसिद्धमेव । अयमेवार्थः पतञ्जलिनाप्युक्तः द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुरिति। नन्वेवं कालादिवत्प्रकृतिसंयोगस्यापि मुक्तामुक्त-पुरुषसाधारणतया कथं बन्धहेतुत्वमिति चेन्न; जन्मापरनाम्नः स्वस्वबुद्धिभावापन्न-प्रकृतिसंयोगविशेषस्यैवात्र संयोगशब्दार्थत्वात् , योगभाष्ये व्यासदेवेनैव व्याख्या-तत्वात्, बुद्धिवृत्त्युत्पाधिनैव पुरुषे दुःखयोगाच्च । वैशेषिकादीनामिव भोगजनकताव-च्छेदकत्वेनान्तःकरणसंयोगे वैजात्यं चास्माकमपीष्टम्, तेन न सुषुप्त्यादौ बन्धप्रसङ्गः स्वत्वञ्च स्वभुक्तिवृत्तिवासनावत्त्वम् । वृत्तितत्संस्कारप्रवाहोऽप्यनादिस्तेन स्वस्वाम्य-भावव्यवस्थेति दिक् । कश्चित्तु प्रकृतिपुरुषयोः संयोगाङ्गीकारे पुरुषस्य परिणामसङ्गौ प्रसज्येयातामतोऽत्राविवेक एव योगशब्दार्थो न तु संयोग इत्याह, तन्न; तद्योगोऽप्यवि-वेकादिति सूत्रेणाविवेकस्य योगहेतुताया एव सूत्रकारेण वक्ष्यमाणत्वात् । किञ्च विवेकाभावरूपस्याविवेकस्य संयोगत्वे प्रलयादावपि प्रकृतिपुरुषसंयोगत्वेन भोगाद्या-पत्तिः मिथ्याज्ञानरूपस्याविवेकस्य । संयोगत्वे च आत्माश्रयः पुंप्रकृतिसंयोगस्य ज्ञानादिहेतुत्वादिति तस्मादविवेकातिरिक्तो योगो वक्तव्यः, स च संयोग एवाप्यस्याप्रामाणिकत्वात् । संयोगश्च न परिणामः, सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्त्यैव परिणामित्वव्यवहारात् । अन्यथा कूटस्थस्य सर्वगतत्वरूपविभुत्वानुपपत्तेः । नापि संयोगमात्रं सङ्गः, परिणामहेतुसंयोगस्यैव सङ्गशब्दार्थत्वात् । पद्मपत्रस्थजलेन पत्रा-सङ्गतायाः पुरुषासङ्गतायां दृष्टान्तत्वेन सङ्गशब्दस्यैवमर्थत्वनिर्णयात् । तस्मात् संयोगविशेष एवात्र बन्धाख्यहेयहेतुतया सूत्रकृदभिप्रेत इति गम्यते, इत्यलम् ॥ १९ ॥

प्रकृतिसंयोगादृते पुरुषस्य न तद्योगो बन्धयोगः, किन्तु तत्सम्बन्ध-रूपौपाधिक एव बन्ध इत्याशयः। संयोगश्चाविवेकमूलकः सम्बन्धविशेषः स्वस्वामिबुद्धिरूपपरिणामहेतुः। तस्यैव सङ्गपदार्थत्वात्। यदि बन्धः प्रकृतिसंयोगजन्यः स्यात्, तदा पाकजरूपवत्तद्वियोगेऽप्यनुवर्त्तेत। न च द्वितीयक्षणादेर्दुःखनाशकत्वम्, दुःखाद्युपादानतयोपादाननाशस्य कार्यनाश-कताया दृष्टेन दीपशिखावत् क्षणभङ्गायास्तस्या नाशेनैव तन्नाशोपपत्ति

तेषां तन्नाशकत्वकल्पने मानाभावात्। तस्मात्प्रकृतिवियोगे बन्धाभावादौपाधिकः स इति भावः। एवं च तन्निवृत्तिरेव साक्षाद्धानोपाय इति सूचितम्।

यथा ज्वलद्गृहाश्लिष्टं गृहं विच्छिद्य रक्ष्यते।
तथा सदोषप्रकृतिविच्छिन्नोऽयं न शोचति॥ इति स्मृतेः।

वैशेषिकादीनामिव पारमार्थिकदुःखभ्रमनिरासाय—नित्येत्यादि। नित्यशुद्धस्त्रिगुणासङ्गी पापपुण्यशून्यो वा। नित्यबुद्धत्वमलुप्तचिद्रूपत्वम्। नित्यमुक्तत्वं बिम्बरूपपारमार्थिकदुःखायुक्तत्वम्। प्रतिबिम्बरूपदुःखयोगस्त्वपारमार्थिकः। नित्यत्वं च कालानवच्छिन्नत्वम्। एवं च स्वभावशुद्धस्य स्फटिकस्य रक्तत्वयोगो यथा जवायोगं विना न, एवं नित्यशुद्धादिस्वभावस्य पुरुषस्योपाधिसंयोगं विना न दुःखयोगः, विभोर्दुःखाद्यसंभवात्। सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्तौ परिणामत्वापत्तेः। एवं च कूटस्थनित्यत्वानुपपत्तिरिति भावः। तथा च श्रुतिः—"अयमात्मा सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो निरञ्जनः"[1] इत्यादि। युक्तिरपि न्यायादिदर्शनेष्वेव नित्यविभुत्वेन सिद्धस्यात्मनोऽन्तःकरणयोगं विना दुःखाद्यखिलविकारयोगभावेन सर्वसंमतकारणस्यान्तःकरणस्यैव दुःखाद्युपादानकारणत्वं युक्तं न पुनस्तस्य निमित्तत्वमात्मनश्चोपादानत्वम्। कारणद्वयकल्पने गौरवात्। अहं सुखीत्यादि प्रत्यक्षं चाहं गौर इत्यादिवदप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितत्वेन दुर्बलम्। चिन्मात्रत्वे युक्तिरग्रे वक्ष्यते। तदुक्तं गीतायाम्—

"पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्"[2] इति।

प्रकृतिस्थः प्रकृत्या विवेकमापन्नः। भोगजनकतावच्छेदकतयान्तःकरणसंयोगे वैजात्याङ्गीकारान्न सुषुप्त्यादौ दुःखादिभोगः।

ननु विभ्वोः प्रकृतिपुरुषयोः कथं महदादिहेतुरनित्यः संयोग इति चेत्, न; प्रकृतेः परिच्छिन्नापरिच्छिन्नत्रिविधगुणसमुदायरूपतया परिच्छिन्नगुणावच्छेदेन संयोगोत्पत्तिसम्भवात्। ॥ १९॥

नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात् ॥ २०॥

इदानीमन्याभिप्रेतान् बन्धहेतून्निरस्यति—नाविद्येति। अद्वैतवादिनामविद्याया अप्यवस्तुत्वेन तया बन्धानुपपत्तिः, नहि स्वाप्नरज्ज्वा बन्धनं दृष्टम् ॥ २०॥

इदानीं नास्तिकाभिमतान् बन्धहेतून्निराकरोति। तत्र क्षणिकविज्ञानाद्वैतवादिनो नास्तिकाः। नास्ति प्रकृत्यादिकं बाह्यं वस्तु येन तत्सङ्गादौपाधिको बन्धः, किन्तु क्षणिकविज्ञानसन्तानमात्रमद्वितीयं तत्त्वम्, अन्यत्सर्वं सांवृ-

---

१. नृसिंहतापनीय २।६।६। २. गीता १३–२१।

तिकम्। संवृतिश्चाविद्या मिथ्याज्ञानाख्या। तत्संबन्धादेव बन्धः। तत्संबन्धनाशश्च प्रारब्धसमाप्त्यनन्तरमेवेति जीवन्मुक्तस्य भोगानुपपत्तिः, इति तन्मतं निराकरोति–नाविद्ये ति।

अपिः पूर्वोक्तकालाद्यपेक्षया। अविद्यातोऽपि न साक्षाद् बन्धः, अद्वैतवादिनां तेषामविद्याया अवस्तुत्वात्। नहि स्वाप्नरज्ज्वा बन्धनं दृष्टमिति भावः। अत्राविद्यापदेन वासनारूपाविद्या बोध्या। न च बन्धोऽप्यवास्तवः; विज्ञानाद्वैतश्रवणोत्तरबन्धमिथ्यात्वश्रवणेनैव बन्धनिवृत्त्याख्यफलस्य सिद्धत्वनिश्चयेन तदर्थं बह्वायाससाध्ययोगाभ्यासाभ्युपगमविरोधात्॥ २०॥

वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः॥ २१॥

अविद्याया वस्तुत्वे त्वाह—वस्तुत्व इति। स्पष्टम्॥ २१॥

तदेवाह—वस्तुत्व इति। त्वदभ्युपगताविद्यातुच्छत्वहानिरित्यर्थः॥२१॥

विजातीयद्वैतापत्तिश्च॥ २२॥

विजातीयेति। तैर्हि सजातीयविजातीयद्वैताभाव इष्यते॥ २२॥

युक्त्यन्तरमाह—विजातीयेति। तच्च तवानिष्टम्, संतानान्तःपातिव्यक्तीनामानन्त्यात्सजातीयद्वैतमिष्यत एवेत्यत उक्तं विजातीयेति। अत एवात्र मायावादिनो न खण्डनं, तेन सजातीयद्वैतस्याप्यनङ्गीकारेण विजातीयेति विशेषणवैयर्थ्यात्॥ २२॥

विरुद्धोभयरूपा चेत्॥ २३॥

शङ्कते—विरुद्धे ति। अविद्या न सती येन विजातीयद्वैतापत्तिः, नाप्यसती कार्योपलम्भात्, किन्तु सदसद्रूपेति चेत्॥ २३॥

शङ्कते—विरुद्धे ति। वस्तुभूता नश्वरा चेति सदसदुभयरूपा सदसद्भिन्नलक्षणा वाऽतो न पारमार्थिकाद्वैतभङ्ग इति चेत्, इत्यर्थः। स्वमते प्रपञ्चस्य सदसत्त्वरूपत्वं व्यक्तत्वाव्यक्तत्वरूपतया इति न विरुद्धमिति भावः॥ २३॥

न तादृक्पदार्थाप्रतीतेः॥ २४॥

न तादृगिति। विवादास्पदे हि वस्तुनि दृष्टान्त आवश्यक इति भावः। किञ्च अविद्यायाः साक्षादेव दुःखयोगाख्यबन्धहेतुत्वे ज्ञानेनाविद्याक्षयानन्तरं प्रारब्धभोगानुपपत्तिः, बन्धस्य कारणनाशात्। सिद्धान्ते तु प्रकृतेः संयोगद्वारैव बन्धहेतुत्वात्, जन्माख्यस्य च संयोगस्य प्रारब्धसमाप्तिं विना न नाश इति न दोषः॥२४॥

उत्तरयति—नेति । अप्रतीतिरप्रसिद्धिः, किं चाविद्यायां साक्षाद्दुःखयोगाख्यबन्धहेतुत्वे ज्ञानेनाविद्यानाशे बन्धपर्यायदुःखभोगकरणनाशात् प्रारब्धसमाप्तिं विनाऽनाशान्न दोषः ।। २४ ।।

न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् ।। २५ ।।

पुनः शङ्कते—न वयमिति । न वयं नियतपदार्थवादिनः । अतो प्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्विलक्षणो वा विद्यापदार्थ इत्यङ्गीकुर्मः, मानसिद्धत्वात् । आदिपदान्नैयायिकः । स हि षोडशपदार्थवादी ।। २५ ।।

पुनः शङ्कते—न वयमिति । षडित्युपलक्षणं षोडशेत्यस्यापि, एवं च सदसद्विलक्षणस्य सदसद्रूपस्य वा तादृशपदार्थस्याभ्युपगमे न दोष इति भावः ।। २५ ।।

अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहोऽन्यथा बालोन्मत्तादिसमत्वम् ।। २६ ।।

परिहरति—अनियतेति । पदार्थनियमो मास्तु तथापि भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य संग्रहो भवद्वचनमात्राच्छिष्याणां न सम्भवति । अन्यथा बालोन्मत्ताद्युक्तस्याप्ययौक्तिकस्य संग्रहः स्यादित्यर्थः । श्रुत्यादिकं मानश्चात्र नास्ति तस्यान्यथासिद्धेरिति भावः ।। २६ ।।

परिहरति—अनियतेति । भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धोऽयं पदार्थ इति भावः ।

> नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका ।
> सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी ।।[1]

इत्यादि सौरादिवाक्यानां त्वयमर्थः—अर्थक्रियाकारित्वेन शशशृङ्गविलक्षणत्वान्नासद्रूपा, न च सद्रूपा, ज्ञाने नाशात् । नोभयरूपा विरोधात्, सत्येवासत्येवेति च निर्धार्योपदेष्टुमशक्यत्वादनिर्वाच्या मिथ्याभूता । पारमार्थिकसत्यत्वरहिता सनातनी व्यावहारिकसत्यत्ववती चेतीति न दोषः ।। २६ ।।

नानादिविषयोपरागनिमित्ततो[2]ऽप्यस्य ।। २७ ।।

केचिन्नास्तिका आहुः—सन्ति बाह्या विषयाः क्षणिकास्तेषां वासनया जीवस्य बन्ध इति, तद्दूषयति—नानादीति । अस्य पुरुषस्य प्रवाहरूपेणानादिकार्य्या या

---

१. सौर पु० ११–२६ । २. निमित्तकोऽपि—पा०ठ० ।

विषयवासना तन्निमित्तकोऽपि बन्धो न सम्भवति। निमित्ततोप्यस्येति पाठस्तु सुगमः ॥ २७ ॥

अन्ये नास्तिकाः क्षणिका बाह्यविषयाः सन्तीति तेषां वासनया जीवस्य बन्ध इति वदन्ति। तद्दूषयति—नानादीति।

अस्यात्मनः प्रवाहरूपेणानादिर्या बाह्यविषयवासना तत्संबन्धतोऽपि न बन्ध इत्यर्थः ॥ २७ ॥

न बाह्याभ्यन्तरयोरुपरज्योपरञ्जकभावोऽपि देशभेदात्, स्रुघ्नस्थपाटलिपुत्रस्थयोरिव ॥ २८ ॥

कुत इत्याह—न बाह्येति। तन्मते हि परिच्छिन्नो देहान्तरस्थ एवात्मा तस्याभ्यन्तरस्य न बाह्यविषयेण सहोपरञ्ज्योपरञ्जकभावोऽपि, कुतः? स्रुघ्नस्थ-पाटलिपुत्रस्थयोरिव देशव्यवधानात्। संयोगे सत्येव हि वासनाख्य उपरागो दृष्टः, यथा मञ्जिष्ठावस्त्रयोः। यथा वा पुष्पस्फटिकयोः। अपिना स्वमते सङ्गाभावः समुच्चीयते ॥ २८ ॥

हेतुमाह—न बाह्येति। तन्मते देहपरिच्छिन्न एव देहान्तःस्थ आत्मा। तस्यान्तरस्य न बाह्यविषयेण सहायं संबन्धोऽपि देशव्यवधानात्। संयोगे सत्येव वासनाख्य उपरागो दृष्टः, मञ्जिष्ठापुष्पाभ्यां वासःस्फटिक-योरिवेति भावः ॥ २८ ॥

द्वयोरेकदेशलब्धोपरागान्न व्यवस्था ॥२९॥

नन्विन्द्रियाणामिवात्मनो विषयदेशे गमनाद्विषयसंयोगेन विषयोपरागः स्यात्तत्राह—द्वयोरिति। एकस्मिन् विषयदेशे संयोगेन लब्धादुपरागाद्बन्धो न सम्भ-वतीति शेषः। कुतः? यस्मात्, द्वयोरबद्धमुक्तात्मनोर्न व्यवस्था, आत्मनो गमन-संयोगाङ्गीकारे मुक्तस्यापि बन्धापत्तिरित्यर्थः ॥ २९ ॥

ननु इन्द्रियाणामिवात्मनो विषयदेशे गमनात् तत्संयोगेन विषयोप-रागोऽत आह—द्वयोरिति।

द्वयोर्बद्धमुक्तयोरेकस्मिन् विषयदेशे लब्धाद्विषयोपरागाद् बद्धमुक्त-व्यवस्थाभाव इत्यर्थः ॥ २९ ॥

अदृष्टवशाच्चेत् ॥ ३० ॥

अत्र शङ्कते—अदृष्टेति। विषयसंयोगसाम्येऽप्यदृष्टवशादेवोपरागलाभ इति चेत् ॥ ३० ॥

शङ्कते—अदृष्टेति। विषयसंयोगसाम्येऽप्यदृष्टवशादिवोपरागव्वाचित्कत्वमिति चेत्, इत्यर्थः ॥ ३० ॥

न द्वयोरेककालायोगादुपकार्य्योपकारकभावः ॥ ३१ ॥

न द्वयोरिति। तव मते कर्तृभोक्त्रोर्भेदात्, एककालासम्बन्धाच्च नैवोपकार्योपकारकभावः, न कर्तृनिष्ठाददृष्टाद् भोक्तृनिष्ठविषयोपरागः सम्भवतीत्यर्थः ॥३१॥

परिहरति—न द्वयोरिति। क्षणिकत्वाभ्युपगमाद् द्वयोः कर्तृभोक्त्रोरेककालासत्त्वेन न कर्तृनिष्ठाददृष्टाद्भोक्तृनिष्ठो विषयोपरागः संभवतीति भावः ॥ ३१ ॥

पुत्रकर्मवदिति चेत् ॥ ३२ ॥

ननु पितृनिष्ठेन गर्भाधानादिकर्मणापि पुत्रस्योपकारो यथा भवति तद्वद्व्यधिकरणेनैवादृष्टेन भोक्तुर्विषयोपरागः स्यादिति शङ्कते—पुत्रकर्मेति। पुत्रकर्म्मवत् पुत्रसंस्कारकर्म्मवत् ॥ ३२ ॥

पुनः शङ्कते—पुत्रेति। पुत्रकर्म पुत्रेष्ट्यादि, तेन। यथा पितृनिष्ठेन पुत्रस्योपकारो भवति तद्वद्व्यधिकरणेनैवादृष्टेन विषयोपरागः स्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

नास्ति हि तत्र स्थिर एक आत्मा यो गर्भाधानादिकर्मणा संस्क्रियेत[1] ॥ ३३ ॥

दृष्टान्तासिद्धया परिहरति—नास्तीति। त्वन्मते गर्भाधानादिकर्म्मणापि पुत्रस्योपकारो न घटते। हि यस्माद् गर्भाधानमारभ्य स्थिर एक आत्माधानादिसंस्कारकर्म्मभिः संस्कार्यो नास्ति, आस्तिकमते तु स्थैर्य्याभ्युपगमाद्वचनाच्च तत्र पुत्रनिष्ठादृष्टस्यैवोत्पत्तेः पुत्रोपकारसंभव इति भावः ॥ ३३ ॥

दृष्टान्तोऽप्यनुपपन्न एवेत्याह—नास्तीति। तत्र गर्भाधानमारभ्य जन्मपर्यन्त एक आत्मा नास्ति यो जन्मोत्तरकालीनकर्माधिकारसिद्ध्यर्थं पुत्रेष्ट्यादिना गर्भाधानादिसंस्कारेण वा संस्क्रियेतेति दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः। अस्मन्मते तु स्थैर्याभ्युपगमात्पुत्रेष्ट्या जनितेन पुत्रोपाधिनिष्ठादृष्टेनोपाधिद्वारा पुत्रोपकारान्न दोषः ॥ ३३ ॥

स्थिरकार्यासिद्धेः क्षणिकत्वम् ॥ ३४ ॥

ननु क्षणिको बन्धोऽनियतकारणकोऽभावकारणकोऽकारणक एव वास्त्वित्याशयेन पुनः प्रत्यवतिष्ठते—स्थिरेति। बन्धस्येति शेषः। तथा चाकारणक एवास्त्व-

---

१. संस्क्रियते—पाठा०।

त्याशयः बन्धादिकं क्षणिकं सत्त्वाद्दीपशिखावदिति प्रयोगः । न च घटादौ व्यभिचारः, पक्षसमत्वात् ।। ३४ ।।

ननु बन्धस्यापि क्षणिकत्वमित्यपरो नास्तिकः प्रत्यवतिष्ठते—स्थिरेति । बन्धस्येतिशेषः । विवादास्पदं बन्धादि क्षणिकम्, सत्त्वात्, दीपशिखावत्, इति प्रयोगः । घटादिकमपि पक्ष एवेति न व्यभिचारः ।। ३४ ।।

न प्रत्यभिज्ञाबाधात् ।। ३५ ।।

एतदेवोक्तं स्थिरकार्यासिद्धेरित्यनेन दूषयति—नेति । न कस्यापि क्षणिकत्वं यदद्राक्षं तदेव स्पृशामीत्यादि प्रत्यभिज्ञानुग्रहीतेन बन्धादिकं स्थिरं सत्त्वात् घटादिवदिति प्रत्यनुमानेन क्षणिकत्वस्य बाधात् ।। ३५ ।।

परिहरति—नेति । न कस्यापि क्षणिकत्वं यदेवाहमद्राक्षं तदेवाहं स्पृशामीति प्रत्यभिज्ञया स्थैर्यसिद्धेः बन्धादिकं स्थिरम्, सत्त्वात्, घटादिवत्, इति सत्प्रतिपक्षानुमाने न स्थिरत्वम्। प्रत्यभिज्ञा चानुकूलतर्क इति वानुमानं दुर्बलम्, प्रदीपादौ सूक्ष्मानेकक्षणानां कलनेन क्षणिकत्वभ्रम एव परेषामिति भावः ॥ ३५ ॥

श्रुतिन्यायविरोधाच्च ।। ३६ ।।

श्रुतीति—"सदेव सौम्येदमग्र आसीत्"[1] "तम एवेदमग्र आसीत्" "कथमसतः सज्जायेत"[2] इत्यादिश्रुतियुक्तिभिः प्रपञ्चस्य भावकारणकत्वायोगेन क्षणिकत्वस्यापि श्रुतियुक्तिविरुद्धत्वात् ।। ३६ ।।

श्रुतीति—"सदेव सौम्येदमग्र आसीद्"[3] इति श्रुतिः । "कथमसतः सज्जायेत"[4] इत्यादि युक्त्या चाखिलप्रपञ्चे क्षणिकत्वानुमानं विरुद्धमित्यर्थः ।। ३६ ॥

दृष्टान्तासिद्धेश्च ॥ ३७ ॥

दृष्टान्तेति—दृष्टान्ते दीपशिखादौ क्षणिकत्वस्यासिद्धेः सूक्ष्मानेकक्षणानाकलनेन क्षणिकत्वभ्रम एव तत्र भवतीति भावः ।। ३७ ।।

दूषणान्तरमाह—दृष्टान्तेति । सर्वस्यैव पक्षकोटिप्रवेशादिति भावः ।।३७।

युगपज्जायमानयोर्न कार्यकारणभावः ।। ३८ ।।

किञ्च क्षणिकत्ववादे मृद्घटादिस्थले कार्य्यकारणभावो नोपपद्येत । न च नास्त्येव स इति वाच्यम् ; कार्यार्थिनः प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तत्सिद्धेरित्यभिप्रेत्याह—युगपदिति ।। ३८ ।।

१., ३. छान्दोग्य ६।२।१ । २., ४. मैत्रायणी ५।२ ।

क्षणिकपक्षेऽर्थक्रियाऽसंभवमप्याह—युगपदिति । सव्येतरविषाणवदिति भावः ॥ ३८ ॥

पूर्वापाये उत्तरायोगात् ॥ ३९ ॥

किं मृद्घटयोर्युगपज्जायमानयोः कार्यकारणभावः किं वा क्रमिकयोः ? नाद्यः ; विनिगमकाभावात् । घटार्थिनो मृदि प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च नान्त्य इत्याह—पूर्व इति । पूर्वस्य कारणस्यापायकाले उत्तरस्य कार्यस्यायोगात् । उपादानकारणानुगततयैव हि कार्यानुभवः, स च क्षणिकत्ववादे न संभवति ॥ ३९ ॥

ननु पूर्वापरकालभाविता मात्रेण भविष्यतीत्यत आह—पूर्वेति । उपादानकारणस्य कार्यसहभावेनैव कारणत्वादिति भावः ॥ ३९ ॥

तद्भावे तदयोगादुभयव्यभिचारादपि न ॥ ४० ॥

तद्भाव इति । पूर्वस्य भावकाले उत्तरस्यासम्बन्धादुभयव्यभिचारादपि न कार्यकारणभाव इति शेषः । यदोपादेयं तदोपादानं यदोपादानाभावस्तदोपादेयाभाव इत्यन्वयव्यतिरेकौ हि उपादेयोपादानयोः कार्यकारणभावग्राहकौ, तौ च क्षणिकत्वेन क्रमिकयोस्तयोर्विरुद्धकालत्वान्न संभवतः ॥ ४० ॥

उपादानकारणमधिकृत्यैव दूषणान्तरमाह—तद्भाव इति । पूर्वापरयोर्भावकाले तदन्यतरायोगादुभयोरन्वयव्यतिरेकाभावान्न कार्यकारणभावः । यत्सत्त्वे यत्सत्त्वं यदभावे यदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि तद्ग्रहस्तत्र क्षणिकत्वेन क्रमिकयोस्तयोर्विरुद्धकालतयोभयत्रापि व्यभिचारान्न कार्यकारणभावसिद्धिरिति भावः ॥ ४० ॥

पूर्वभावमात्रे न नियमः ॥ ४१ ॥

ननु निमित्तकारणस्येवोपादानस्यापि पूर्वभावमात्रेणैव कारणतास्तु ; तत्राह—पूर्वेति । न नियम इति । इदमेवोपादानमिति न नियमः स्यात्, निमित्तकारणानामपि पूर्वभावाविशेषात् । इदमेव हि निमित्तोपादानयोर्विभागो लोकसिद्धः ॥ ४१ ॥

ननु निमित्तकारणस्येवोपादानकारणस्यापि पूर्वभावमात्रेणैव कारणतास्तु तत्राह—पूर्वेति । उपादाननिमित्तयोर्न स्यादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

न विज्ञानमात्रं बाह्यप्रतीतेः ॥ ४२ ॥

अथ विज्ञानातिरिक्तवस्त्वभावेन बन्धोऽपि मिथ्येति न तत्र कारणान्वेषणमिति विज्ञानवादिनां मतं निराकरोति—नेति ॥ ४२ ॥

अपरे नास्तिका आहुर्विज्ञानातिरिक्तवस्त्वभावेन बन्धः स्वाप्नपदार्थ-

वदत्यन्तमिथ्या, अतो न तत्र कारणापेक्षेति, तन्निराकरोति—नेति। न विज्ञानमात्रं तत्त्वं बाह्यार्थानामपि तद्वत्प्रतीतिसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

तदभावे तदभावाच्छून्यं तर्हि ॥ ४३ ॥

स्वाप्नप्रतीतिदृष्टान्तेन विषयाभावेऽप्युपपत्तिस्तत्राह—तद्भाव इति। तर्हि बाह्याभावे शून्यं प्रसज्येत, कुतः? बाह्याभावे विज्ञानाभावात्। प्रतीतिर्हि विषयसाधिका बाह्यप्रतीतिश्चेत्र विषयं साधयेद्, विज्ञानप्रतीतिरपि न विज्ञानं साधयेदिति भावः ॥ ४३ ॥

ननु लाघवतर्केण स्वप्नादिदृष्टान्तैर्दृश्यत्वहेतुकमिथ्यात्वानुमानेन बाह्यवस्त्वनुभवो बोधनीयः तत्रभवतां श्रुतिरपि—"चिद्धीदं सर्वम्"[1] 'तस्माद्विज्ञानमेवास्ति न प्रपञ्चो न संसृतिः।" इत्यादि, अतो दूषणान्तरमाह—तदभाव इति। बाह्याभावे विज्ञानस्याप्यभावात् शून्यमेव प्रसज्येतेत्यर्थः। बाह्यप्रतीतेरिव विज्ञानप्रतीतिरपि, शून्यवादिनां तत्प्रतीतौ विवादेनावस्तुविषयत्वानुमानसंभवात्। ज्ञानप्रामाण्यस्य दृष्टान्ताभावेनासिद्धेः। तत्प्रमाणानां बाह्यतयोपलापसंभवाच्चेति भावः। नन्वसतापि प्रमाणेन वस्तु सिद्ध्यति, विषयाबाधस्यैव प्रामाण्यप्रयोजकत्वं न तु प्रमाणसत्त्वमिति.चेन्न; असत्प्रमाणस्य सर्वत्र सुलभत्वेन क्वाप्यर्थे प्रमाणान्वेषणायोगात्। अथासत्प्रमाणेऽपि व्यावहारिकसत्तारूपो विशेष एष्टव्य इति चेत्; किमिदं व्यावहारिकत्वम्? यदि परिणामित्वं तदासिद्धं न इष्टम्, तादृशस्य प्रपञ्चेऽस्माभिरङ्गीकारात्। शुक्तिरजतादितुल्यत्वस्यैव प्रपञ्चेऽस्माभिः प्रतिषेधात्। अथ प्रतीयमानतामात्रं तदा तादृशप्रमाणैस्तादृशस्य बाह्यार्थस्यापि सिद्ध्यापत्तेः। उक्तश्रुतिरपि कूटस्थत्वरूपां पारमार्थिकसत्तामेव बाह्येषु प्रतिषेधति, न तु परिणामित्वरूपां व्यावहारिकसत्तामिति दिक् ॥ ४३ ॥

शून्यं तत्त्वं भावो विनश्यति वस्तुधर्मत्वाद्विनाशस्य ॥ ४४ ॥

अस्तु तर्हि शून्यमेव तत्त्वमतश्च बन्धकारणान्वेषणं न युक्तं तुच्छत्वादिति नास्तिकशिरोमणिः प्रत्यवतिष्ठते—शून्यमिति। शून्यमेव तत्त्वम्, यतः सर्वोऽपि भावो विनश्यति, यश्च विनाशी स मिथ्या, स्वप्नवत्। अतः सर्ववस्तूनामाद्यन्तयोरभावमात्रत्वान्मध्ये क्षणिकं सत्त्वं सांवृतिकं न पारमार्थिकम्। ततः किं केन बध्येत, भावानां विनाशित्वे हेतुः—वस्तुधर्मत्वाद्विनाशस्येति। विनाशस्य वस्तुस्वभावत्वादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

---

१. नृसिंहतापनी २.७।

अपरे नास्तिकशिरोमणयः शून्यमेव तत्त्वं तदा सुतरां बाधकारणान्वेषणं न युक्तम्, तुच्छत्वादिति प्रत्यवतिष्ठन्ते--शून्यमिति । शून्यमेव तत्त्वम् । यतः सर्वो भावो विनश्यति । यश्च विनाशी स तुच्छो मिथ्यास्वप्नवत्, तत्र हेतुर्वस्त्वित्यादि । न हि स्वभावं विहाय पदार्थस्तिष्ठतीत्यर्थः । सर्ववस्तूनामाद्यन्तयोरभावमात्रत्वान्मध्ये क्षणिकसत्त्वं सांवृतिकं न पारमार्थिकमतो बन्धादि न पारमार्थिकमित्यर्थः ।। ४४ ।।

अपवादमात्रमबुद्धानाम् ।।४५।।

परिहरति--अपवादेति । भावत्वाद्विनाशित्वमिति मूढानामपवादमात्रं मिथ्यावाद एव नाशकारणाभावेन निरवयवद्रव्याणां नाशासंभवात् । किं बहुना कार्याणामपि न विनाशसिद्धिः, घटो जीर्ण इति प्रत्ययेनेव घटोऽस्तीत्यादि प्रत्ययेनापि घटादेरतीताख्याया अवस्थाया एव सिद्धेः ।। ४५ ।।

परिहरति—अपवादेति । भावत्वाद्विनाशित्वमिति मूढानामपवादमात्र मिथ्यावादः । नाशकारणाभावेन गगनादीनां नाशासंभवाद् घटो जीर्ण इति प्रतीतिवद् घटो नष्ट इति प्रतीतेरतीतावस्थाविषयत्वात् । अव्यक्ततायाश्च कार्यतत्त्वतास्माकमिष्टैव । "सर्वशून्यं निरालम्बम्"[1] इत्यादिश्रुतिषु शून्यशब्दस्तु विलीनविश्वचिदाकाशपर इति बोध्यम् । किं च शून्यतावादः प्रमाणसत्त्वासत्त्वाभ्यां गलितगर्भः । शून्ये प्रमाणसत्त्वे तेनैव शून्यताक्षतिरसत्त्वे प्रमाणाभावान्न शून्यसिद्धिरिति दिक् ।।४५।।

उभयपक्षसमानक्षेमत्वादयमपि ।। ४६ ।।

किं च--उभयेति । क्षणिकं बाह्यपक्षेण विज्ञानमात्रपक्षेण च सह समानक्षेमत्वादतुल्यनिरसनहेतुकत्वादयमपि पक्षो न सम्यक् । क्षणिकपक्षनिरासहेतुः प्रत्यभिज्ञादिर्विज्ञानपक्षनिरासहेतुर्बाह्यप्रतीत्यादिश्चात्रापि समान इति भावः ।।४६।।

दूषणान्तरमाह—उभयेति । क्षणिकबाह्यपक्षविज्ञानपक्षाभ्यां समानक्षेमत्वात्तुल्यनिरासहेतुकत्वादयमपि पक्षो विनश्यतीत्यर्थः । क्षणिकपक्षनिरासहेतुः प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्यादिर्विज्ञानपक्षनिरासहेतुर्बाह्यप्रतीत्यनुपपत्त्यादिः । सोऽत्रापि समान इत्यर्थः ।।४६।।

अपुरुषार्थत्वमुभयथा ।।४७।।

यश्च तैः शून्येऽप्यस्यैव पुरुषार्थत्वमभ्युपेयते तदपि दुर्घटमित्याह--अपुरुषेति । दुःखनिवृत्तिरूपतया दुःखनिवृत्तिसाधनतया वा शून्यस्य पुरुषार्थत्वं स्यात्; तच्च न

---

1. ब्रह्मबिन्दूप० १० ।

घटते, स्वनिष्ठत्वेनैव सुखादीनां लोके पुरुषार्थत्वावगमात्, स्थिरस्य पुरुषस्य चानङ्गीकारादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

शून्यतैव पुरुषार्थ इति तन्मतं दूषयति––अपुरुषेति । उभयथा दुःखनिवृत्तिरूपतया दुःखनिवृत्तिसाधनतया वा शून्यताया न पुरुषार्थत्वम्, स्वनिष्ठत्वेनैव सुखादीनां पुरुषार्थत्वात् । स्थिरस्य च पुरुषस्यानभ्युपगमादित्यर्थः ॥४७॥

न गतिविशेषात् ॥ ४८ ॥

अन्यान्यपि संभाव्यनिबन्धकारणानि निरस्यति––नेति । शरीरप्रवेशादिरूपात् पुरुषस्य बन्धो नेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

इदानीमन्यानि बन्धकारणान्यास्तिकसंभाव्यानि निरस्यति–न गतीति । प्रकरणाद् बन्धो लभ्यते । शरीरप्रवेशादिरूपाद् गतिविशेषादपि न पुरुषस्य बन्ध इत्यर्थः ॥४८॥

निष्क्रियस्य तदसम्भवात् ॥ ४९ ॥

हेतुमाह––निष्क्रियेति । स्पष्टम् ॥ ४९ ॥

हेतुमाह–निष्क्रियेति । निष्क्रियत्वं विभुत्वात् ॥४९॥

मूर्तत्वाद् घटादिवत् समानधर्मापत्तावपसिद्धान्तः ॥५०॥

ननु श्रुतिस्मृत्योर्गमनागमनश्रवणात् सक्रियत्वमेवास्तु, तथा च परिच्छिन्नत्वमपीत्यत आह–मूर्तत्वादिति । घटादिवन्मूर्तत्वात् परिच्छिन्नत्वात् तत्समानधर्माणां सावयवत्वविनाशित्वादीनामापत्तौ आस्तिकानामपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ॥ ५० ॥

मध्यमपरिमाणत्वमात्मनो निरस्यति–मूर्तेति । मूर्तत्वं परिच्छिन्नत्वम् । जन्मान्तरसंचारे हस्तिकृमिदेहपरिमाणत्वात् संकोचविकासवत्त्वेन घटादिवत्सावयवत्वविनाशित्वापत्तावपसिद्धान्त आस्तिकानामित्यर्थः । अणुत्वे तु देहव्यापिज्ञानाद्यनुपपत्तिरिति बोध्यम् ॥५०॥

गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत् ॥५१॥

आत्मनोऽपरिच्छिन्नत्वे गतिश्रुतिमुपपादयति––गतीति । "नित्यः सर्वगतः स्थाणुः"[१] इत्यादिप्रमाणेनात्मनोऽपरिच्छिन्नत्वे गतिश्रुतिरौपाधिकगतिपरा व्याख्येया–

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे ।
घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥ इति श्रुतिः ।[२]

---

१. भ० गी० २।२४ ।　　२. ब्रह्मबिन्दूप० १३ ।

प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ।
प्रकृतिश्च तदश्नाति त्रिषु लोकेषु कामगा ।।[1]

इत्यादि स्मृत्या गतेः प्रकृतिनिष्ठत्वावगमाच्च ।। ५१ ।।

"पापेन नरकं गच्छति" इत्यादिगतिश्रुतिमुपपादयति–गतीति । उपाधिरत्र प्रकृतिकार्यमन्तःकरणादिः, यथाकाशस्य घटादिः, तद्गमनेनैव गतिव्यवहार इति भावः ।।५१।।

न कर्मणाप्यतद्धर्मत्वात् ।। ५२ ।।

पूर्वं विहितनिषिद्धव्यापाररूपकर्मणा बन्धो निराकृतः, इदानीमदृष्टरूपकर्मणापि तन्निरस्यति––नेति ।। ५२ ।।

नेति । कर्मणा तज्जन्या इष्टेनापि न पुंसा साक्षाद्बन्धः । पुरुषधर्मत्वाभावादित्यर्थः । किन्त्वन्तःकरणधर्मः स इति भावः । पूर्वं व्यापाररूपकर्मणा बन्धो निराकृतः, इह तु तज्जन्यादृष्टेनेति भेदः ।।५२।।

अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे ।। ५३ ।।

अन्यधर्मेणाप्यन्यस्य बन्धे मुक्तस्यापि बन्धापत्तिरूपोऽतिप्रसङ्ग इत्याह—अतीति ।। ५३ ।।

निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति ।। ५४ ।।

निर्गुणेति । स्वभावादिभिः कर्मान्तिरेणान्येन वा केनचित् पुरुषस्य बन्धोत्पत्तौ "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च"[2] इत्यादिश्रुतिविरोधः । इति शब्दो बन्धहेतुपरीक्षासमाप्तौ ।।५४।।

स्वभावादिकर्मान्तैः पुरुषे बन्धोत्पत्तौ श्रुतिविरोधं साधारणं बाधकमाह—निर्गुणेति । पुरुषबन्धस्यानौपाधिकत्वे "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च"[3] इत्यादि श्रुतिविरोध इत्यर्थः । इति बन्धहेतुपरीक्षासमाप्तौ । तस्मात् प्रकृतिपुरुषसंयोग एव बन्धहेतुरिति स्थितम् ।।५४।।

तद्योगोऽप्यविवेकान्न समानत्वम् ।। ५५ ।।

ननु प्रकृतिपुरुषसंयोगोऽपि स्वाभाविकत्वे कालादिनिमित्तकत्वे वा मुक्तस्यापि बन्धापादक इत्यतो विशेषमाह––तद्योग इति । प्रकृतिसंयोगोऽपि अविवेकात्, अतो न समानत्वं दोषस्य मुक्तस्याविवेकभावान्न पुनः संयोगो भवतीत्यर्थः । अविवेकश्च विषयतासंबन्धेन पुरुषधर्म इति न वैयधिकरण्यम्, अगृहीतासंसर्गकज्ञानद्वय-

---

१. शान्तिपर्व ३०३।८५ ।   २. ३. श्वेताश्व० ६।११ ।

रूपश्चासौ तद्वासनारूपो वा, तस्य च संयोगाख्यजन्महेतुत्वं त्रिधा–साक्षात्, धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा, रागादिदृष्टद्वारा चेत्यादि बोध्यम् ॥ ५५ ॥

ननु तत्संयोगस्यापि स्वभावकालादिनिमित्तकत्वे मुक्तबन्धापत्त्यादिरूपो दोष इत्यत आह–तद्योग इति । वक्ष्यमाणादविवेकान्निमित्तात् संयोग इति न दोषाणां समानत्वमित्यर्थः । स चाविवेको मुक्तेषु नास्तीति न पुनः संयोगः । अविवेकश्च संयोगद्वारैव बन्धकारणमतो विवेकनाशेऽपि जीवन्मुक्तस्य दुःखभोगोपपत्तिः । अविवेकश्चागृहीतासंसर्गकं प्रकृतिपुरुषोभयज्ञानमविद्यास्थत्वाभिषिक्तं तद्वासना च । तच्च विषयतासम्बन्धेन पुरुषधर्मेऽपि । अविद्यापि नाभावः । किन्तु विद्याविरोधिज्ञानान्तरमिति योगभाष्ये स्पष्टम् । अत एवाविवेकस्य तमोऽवदारकत्वं वृद्धिह्रासादिकं चोपपन्नम् । अभावत्वे तत्त्वानुपपत्तेः । तत्र वासनारूपोऽविवेकः संयोगाख्यजन्मद्वारैव बन्धकारणम् । अत एव प्रलये दुःखभोगरूपबन्धादर्शनमविवेकनाशेऽपि जीवन्मुक्तस्य तद्दर्शनं च ।

प्रकृतिर्बुद्धिरूपा सती यस्मै स्वामिपुरुषायात्मानं विविच्य प्रदर्शितवती स्ववृत्तिदर्शनार्थं सा बुद्धिस्तत्रैव पुरुषे संयुज्यत इति व्यवस्थया नातिप्रसङ्गः ।

यद्यपि कर्माद्यपि जन्मादिसंयोगकारणं तथाप्यविवेक एव साक्षात्पुरुषेणोच्छेत्तुं शक्यते । कर्मादिकं त्वविवेकाख्यहेतूच्छेदद्वारैव, साशयेन तस्यैव संयोगहेतुत्वमुक्तम् । तदुक्तम्—

> पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।
> कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥[1] इति ।

सङ्गो गुणाभिमान इति दिक् । अविवेककार्यं च—

> अनात्मन्यात्मविज्ञानं तस्माद् दुःखं तथेतरत् ।
> रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः ॥
> कार्यो ह्यस्य भवेद्दोषः पुण्यापुण्यमिति श्रुतिः ।
> तद्वशादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भवः ॥[2]

इति ईश्वरगीतायामुक्तम् ॥५५॥

नियतकारणात्तदुच्छित्तिर्ध्वान्तवत् ॥ ५६ ॥

एवं हेयहेतुं प्रतिपाद्य हानोपायं प्रतिपादयति—नियतेति । शुक्तिरजतादिस्थले लोकसिद्धं यन्नियतं कारणं विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय इति ॥ ५६ ॥

अथ तद्धानोपायमाह—नियतेति । शुक्तिरजतादिस्थले लोकसिद्धं यन्नियतविवेकसाक्षात्कारस्तस्मादविवेकस्योच्छित्तिर्नाशः, यथा ध्वान्तस्यालोकादेव,

---

१. भ० गी० १३।२२ २. ईश्वरगीता २।२०–२१ ।

न तु कर्मादिभ्यः साक्षादित्यर्थः। योगकर्मादीनि तु विवेकस्यैव साधनानीति द्रष्टव्यम्। एवं च विवेकदार्ढ्यपर्यन्तं कर्मानुष्ठानमावश्यकमेव।

ज्ञानिनाऽज्ञानिना चापि यावद्देहस्य धारणम्।
तावद्वर्णाश्रमप्रोक्तं कर्तव्यं कर्म मुक्तये॥ इति स्मृतेः॥

योगारूढस्य तु विक्षेपकतया कर्मणो ज्ञानाभ्यासविरोधित्वेन प्रधानरक्षार्थमङ्गभूतकर्मत्यागो न्यायसिद्धो जडभरतादिरिव ध्वान्तमपि द्रव्यं नालोकाभावः। असति बाधके नीलं तम इत्यादिप्रतीतेर्भ्रमत्वानौचित्यात्। अन्यथा विज्ञानमात्रेण स्वप्नवत्सर्वव्यवहारोपपत्तौ बाह्यार्थप्रतीतेरपि बाधापत्तेः।

यद्यपि विवेकाख्यज्ञानव्यक्तीनां स्वस्वतृतीयक्षणेऽवश्यं नाशस्तथाप्यविवेकवासनाया विवेकादेव नाश इत्यवधेयम्।

अथ विवेकज्ञानस्य किं स्वरूपम्? उच्यते। आत्मा सुखदुःखाद्यनुभावितृत्वेन लोकसिद्धः, अनात्मा च प्रकृत्यादिर्जडवर्गः, तयोरन्योन्यवैधर्म्येण परिणामत्वादिरूपदोषगुणात्मकत्वेन हेयोपादेयतया पृथक्त्वेन ज्ञानं विवेकज्ञानम्। "स एष नेति नेत्यात्मा"[1] इति श्रुतेः।

अथासौ प्रकृतिर्नाहमियं हि कलुषात्मिका।
शुद्धबुद्धस्वभावोऽहमिति त्यजति तां विदन्॥ इति स्मृतेश्च।

यद्यप्यन्योन्यभेदज्ञानमेव विवेकज्ञानं तथाप्यात्मविशेष्यकमेव मोक्षकारणम्। "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य"[2] इति श्रुतेः।

नन्वनात्मनि आत्मबुद्धिरूपाविद्या योगशास्त्रे उक्ता, तस्याः कथमात्मविशेष्यकज्ञानं निवर्तकमिति चेत्, न; तादृशाविद्याया अनात्मविशेष्यकविवेकज्ञानद्वारा तन्निवर्त्यत्वात्। यद्योगेन निर्विकल्पकमात्मज्ञानं जायते तद्विवेकज्ञानद्वारैव मोक्षकारणं न तु साक्षात्। अहं गौरः कर्ता सुखी दुःखीत्यादिज्ञानरूपाविद्यायाः सकलसंसारानर्थहेतोर्नाहं गौर इत्यादि ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वात्। ग्राह्याभावत्वप्रकारकज्ञानत्वेनाविरोधात्। अन्यथा शुक्तिनिर्विकल्पकस्यापीदं रजतमिति ज्ञानविरोधित्वापत्तेः। योगजन्यकेवलात्मसाक्षात्कारस्तु योग्यानुपलब्धिविधयोपाधिगतधर्माभावमुपाधिभेदं च ग्राहयति, ततोऽविद्यानिवृत्तिरिति बोध्यम्।

एवं सर्वभूतेषु समताज्ञानमात्मनः सर्वात्मकत्वादि ज्ञानं च श्रुतिसिद्धं विवेकज्ञानस्यैव शेषभूतं ज्ञानान्तराणां साक्षादभिमानानिवर्तकत्वात्।

---

१. बृहदा० ३।९।२६। २. बृहदा० २।४।५

ननु विवेकज्ञानस्याप्यविद्याप्रतिबन्धकत्वेन तन्नाशोत्तरं पुनरभिमान-प्रसङ्गः। शुक्तिरजतविवेकदर्शिनोऽपि कालान्तरे रजतभ्रमवदिति चेत्, न; तत्र दूरत्वादिरूपविषयदोषाणां पटलादिरूपदोषाणां चोत्पत्त्या पुनर्भ्रमसंभवेऽपि जातमात्रस्याभिमाने दोषान्तरानुपलब्ध्या अनात्मन्यात्माभिमानेऽनादिवासनया एव दोषत्वस्य सर्वास्तिकसंमतत्वेन, तस्याविवेकजन्यदृढवासनया विवेकसाक्षात्कारनिष्ठारूपया समूलोन्मूलनैः पुनरभिमानासंभवात्। वासनाख्यदोषाभावात्।

यदि बुद्धिपुरुषयोरन्योन्यप्रतिबिम्बनमविवेककारणं दोषः, तदापि तं दोषमुन्मूल्यैव विवेकसाक्षात्कार उदित इति न तस्य पुनर्भ्रमहेतुत्वम्। फलबलेन योगजधर्मासहकृतस्यैव तस्य दोषकत्वकल्पनाच्च। तन्निष्ठालक्षणत्वं च "न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निमित्तानि काङ्क्षति"[1] इत्यादिना गीतायामुक्तम्।

न चैवमपि प्रतियोगीयपदार्थानामनन्तत्वेन प्रातिस्विकरूपेण विवेकग्रहासंभवः, दृश्यत्वपरिणामित्वादिसामान्यरूपैस्तद्ग्रहसंभवात्। तथाहि। द्रष्टा साक्षात्स्वप्रकाशकेभ्यो भिन्नः, प्रकाशकत्वात्, यो यस्य प्रकाशकः स तस्माद्भिन्नः, यथा घटादालोकः। अवृत्तिप्रकाश्या च वृत्तिरित्यनुमानेनान्तर्दृश्येभ्यो बुद्धिवृत्तितदारूढार्थेभ्यो विवेकतो बुद्धिसाक्षी सिद्ध्यति, कर्तृकर्मविरोधश्चानुकूलतर्कः।

आत्मनि व्यभिचारवारणाय—साक्षादिति। वृत्तिद्वारैवात्मनः स्वविषयत्वात्। अनेन चानुमानेन वृत्तीनामज्ञातसत्त्वाभावेनाखिलवृत्तीनां द्रष्टा विभुकूटस्थनित्यैकज्ञानस्वरूपः सिद्धयति। लाघवाद्वक्ष्यमाणतर्कगणाच्च। यथा न्यायनये 'क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वात्' इत्यनुमानेन लाघवात् कर्तुरेकत्वनित्यत्वादिकम्। तत्र विभुत्वं परिच्छिन्नभिन्नत्वम्, कूटस्थत्वं परिणामिभिन्नत्वम्, एवं बुद्ध्यात्मनोर्दृग्दृश्यरूपतो विवेकग्रहे जाते ततः परिणामित्वादिरूपैः सामान्यतोऽप्यात्मानात्मविवेकः सिद्धयति, आत्मा प्रकृतितत्कार्येभ्यो भिन्नः परिणामित्वादित्याद्यनुमानादपि तद्ग्रहः।

ननु परिणामित्वं संहत्यकारित्वं सुखदुःखमोहात्मकत्वं चतुर्विंशतितत्त्वादीनि बहूनि सामान्यानि, इति तैस्तै रूपैर्विवेकग्रहस्य मोक्षहेतुत्वेनानुगम इति चेत्, न; अभिमानप्रतिषेधक ज्ञानेनैवानुगमात्।

न च सामान्यरूपेण विवेकस्यैव सर्वाभिमाननिवर्तकत्वे "नाहं देहो नेन्द्रियाणि"[2] इत्यादि प्रत्येकरूपैर्विवेकग्रहाणां मोक्षहेतुत्वं श्रुत्यादावुच्यमानं

---

१. भ० गी० १४।२२। २. जाबालदर्शनोप० १०।४।

कथं घटेतेति वाच्यम् ? अवान्तरविवेकानां सामान्यविवेकप्रपञ्चमात्रत्वादिति दिक् ।

वेदान्तिनस्तु– दृश्यत्वेनैव प्रकृत्यादीनां तेभ्यो द्रष्टृत्वेनात्मविवेकः । दृश्यत्वं फलव्याप्यत्वरूपं प्रकाश्यत्वम् , "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः–"[1] इत्यादि-श्रुत्या आत्मनो वृत्तिव्याप्यरूपमेव दृश्यत्वमुच्यते, न फलव्याप्यत्वरूपम्, स्वयंप्रकाशरूपस्य प्रकाशापेक्षाविरहात् । अतः प्रकाश्यत्वरूपदृश्यत्वस्यात्मन्यभावः । अहमित्यनुभूयमानस्यापि चैतन्याख्यफलव्याप्यत्वाभावात् बुद्धेरस्वप्रकाशतया सुखदुःखादिमत्त्वेन चैतन्यव्याप्यत्वमस्त्येवेत्याहुरित्यलम् ॥५६॥

प्रधानाविवेकादन्याविवेकस्य तद्धाने हानम् ॥ ५७ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषाविवेक एव चेत् प्रकृतिसंयोगद्वाराबन्धहेतुः तयोर्विवेक एव चेन्मोक्षहेतुस्तर्हि देहाद्यभिमानसत्त्वेऽपि मोक्षः स्यात्, स च श्रुत्यादिविरुद्धस्तत्राह– प्रधानेति । पुरुषे प्रधानाविवेकात् कारणाद्योऽन्याविवेको बुद्धिदेहाद्यविवेको जायते कार्याविवेकस्य कार्यतया अनादिकारणाविवेकमूलकत्वात् तस्य प्रधानाविवेकहाने सत्यवश्यमित्यर्थः । ननु बुद्ध्याद्यभिमानातिरिक्ते प्रधानाभिमाने किं मानम् ? अहमज्ञ इत्याद्यभिमानानां बुद्ध्यादिविषयत्वेनैवोपपत्तेरिति चेत्, न; "मृत्वा मृत्वा पुनः सृष्टौ स्वर्गी स्यां मा च नारकी" इत्याद्यभिमानानां प्रधानविषयत्वं विनानुपपत्तेः, अतीतानां बुद्ध्याद्यखिलकार्याणां पुनः सृष्ट्यभावात् । प्रधानस्य त्विदमेव प्रलयोत्तरं जन्म यद्बुद्ध्यादिरूपैकपरिणामत्यागेऽपरबुद्ध्यादिरूपतया परिणमनमिति । किं च बुद्ध्यादिषु पुरुषाणामभिमानो नादिर्वक्तुं न शक्यते बुद्ध्यादीनां कार्यत्वात् । अतः कार्येष्वभिमानव्यवस्थार्थं नियामकाकाङ्क्षायां कारणाभिमानः, सुवर्णाभिमानाच्च तज्जन्यकटकादिष्वभिमान इति । प्रधानाभिमानवासनयोश्च बीजाङ्कुरवदनादित्वान्न तदभिमाने नियामकान्तरापेक्षेति ॥ ५७ ॥

ननु प्रकृति-पुरुषविवेकस्य मोक्षहेतुत्वे देहाद्यभिमानसत्त्वेऽपि मोक्षः स्यादत आह–प्रधानेति । प्रधानाविवेकहेतुक एव बुद्धिदेहाद्यात्मविवेकः । कार्याविवेकस्य कार्यतया कारणविवेकमूलकत्वात् । अतस्तद्धाने प्रधानाविवेकहाने देहाद्यविवेकस्यापि हानमेवेत्यर्थः । यथा शरीराभिमाने निवृत्ते तत्कार्यरूपादिष्वभिमानो न । तथा कूटस्थत्वादिधर्मैः प्रधानात् पुरुषे विविक्ते तत्कार्यपरिणामादिधर्मकबुद्ध्यादिष्वभिमानो नोपतिष्ठति, तुल्यन्यायात् कारणनाशाच्चेति भावः । एवं देहादिविवेकेऽपि न मोक्षः, प्रधानाविवेकस्यैव बन्धहेतुत्वेन तद्विवेकस्यैव मोक्षहेतुत्वात् ।

---

१. बृहदा० २।४।५ ।

नन्वहमज्ञ इत्याद्यभिमानानां बुद्ध्यादिविषयत्वेनैवोपपत्तेः प्रधानाभिमानरूपे तदविवेके न मानमिति चेत्; "मृत्वा मृत्वा पुनः सृष्टौ स्वर्गी स्यां मा च नारकी" इत्याद्यभिमानानां प्रधानविषयत्वं विनानुपपत्तेः। अतीतबुद्ध्यादेः पुनः सृष्ट्यभावात्। प्रधानस्य त्विदमेव प्रलयोत्तरं जन्म यदेकबुद्ध्यादिरूपपरिणामत्यागेनापरबुद्ध्यादिरूपतया परिणमनमिति।

किञ्च बुद्ध्याद्यभिमानो नानादिः। बुद्ध्यादीनां कार्यत्वात्। अतस्तदभिमाननियामकत्वेन कारणाभिमानोऽवश्यं स्वीकार्यः। दृष्टो हि क्षेत्रादिकारणाभिमानजन्यः क्षेत्रजधान्यादावभिमानः। कारणभूतप्रधानाभिमानतद्वासने च बीजाङ्कुरवदनादी, इति न तदभिमाने नियामकान्तरापेक्षा। दृष्टश्च स्वर्णाभिमानात्तज्जन्यकटकादिष्वभिमानः, तन्निवृत्त्या च तन्निवृत्तिरिति दिक्॥ ५७॥

वाङ्मात्रन्तु न तत्त्वम्, चित्तस्थितेः॥ ५८॥

नन्वेवमपि पुरुषस्य चेद्धर्म [द्वन्ध] मोक्षौ विवेकाविवेकौ च स्वीकृतौ तर्हि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्येति स्वोक्तविरोधोऽत आह—वागिति।

बन्धादीनां सर्वेषां चित्त एवावस्थानात् पुरुषे बन्धादिवाङ्मात्रं स्फटिकलौहित्यवत्, न तु तत्त्वमनारोपितं जपालौहित्यवदित्यर्थः। उक्तं च—

> बन्धमोक्षौ सुखं दुःखं मोहापत्तिश्च मायया।
> स्वप्ने यथात्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी॥[२] इति।

माययेति मायाख्यप्रकृत्यौपाधिकीत्यर्थः। नन्वेवं तुच्छस्य बन्धस्य हाने कथं पुरुषार्थः, कथं वान्यधर्माभ्यां विवेकाभ्यामन्यस्य बन्धमोक्षस्वीकारे कर्मादिभिरिव नाव्यवस्थेति चेत्, अत्राभियुक्ताः समादधुः; यद्यपि दुःखयोगरूपो बन्धो वृत्तिरूपौ च विवेकाविवेकौ चित्तस्यैव, तथापि पुरुषे दुःखप्रबिम्बित एव भोग इत्यवस्तुत्वेऽपि तद्धानं तं पुरुषार्थं दुःखं मा भुंजीयेति प्रार्थनात्, एवं च यस्मै पुरुषाय प्रकृतिरविवेकेनात्मानं दर्शितवती तद्वासनावशात् तमेव संयोगद्वारा बध्नाति नान्यम्। यस्मै विवेकेनात्मानं दर्शितवती तमेव स्ववियोगद्वारा विमोचयति वासनोच्छेदादिति व्यवस्थापि घटत इति। कर्मादिभिर्बन्धाभ्युपगमे त्वेवं व्यवस्था न घटते कर्मादीनां साक्षात्पुरुषेष्वप्रतिबिम्बनादिति॥ ५८॥

ननु बन्धमोक्षविवेकाविवेकादीनां पुरुषनिष्ठत्वे तस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तत्वहानिरत आह—वागिति।

बन्धादीनां सर्वेषां चित्त एवावस्थानात् पुरुषे वाङ्मात्रं शाब्दमात्रं स्फटिकलौहित्यवत् प्रतिबिम्बमात्रत्वात्, न तु तत्त्वं जपालौहित्यवदनारोपितं तस्येत्यर्थः। "स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव"[1] इत्यादि श्रुतयोऽत्र प्रमाणम्, इवाभ्यां नानारूपत्वस्यौपाधिकत्वमुक्तम्।

एवं च यद्यपि दुःखभोगरूपो बन्धो विवेकाविवेकौ च वृत्तिरूपौ चित्तस्यैव तथा चान्यधर्माभ्यामन्यस्य बन्धमोक्षस्वीकारेऽव्यवस्था, तथापि पुरुषे दुःखप्रतिबिम्ब एव भोग इत्यवस्तुत्वेऽपि तद्धानं पुरुषार्थः। दुःखं मा भुञ्जीयेति प्रार्थनात्।

एवं च यस्मै पुरुषाय प्रकृतिरविवेकेनात्मानं दर्शितवती तद्वासनावशात् तमेव संयोगद्वारा बध्नाति नान्यम्, तथा यस्मै विवेकेनात्मानं दर्शितवती तमेव स्ववियोगद्वारा मोचयति, वासनोच्छेदादिति व्यवस्था। कर्मादिभिर्बन्धाभ्युपगमे त्वेषा व्यवस्था न सिद्ध्येत्, कर्मादीनां साक्षिभास्यत्वाभावेन साक्षात्पुरुषेष्वप्रतिबिम्बनात्॥ ५८॥

युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मूढवदपरोक्षादृते॥ ५९॥

ननु बन्धस्य वाङ्मात्रत्वे श्रवणेन युक्त्या वा स निवर्तेत किं विवेकसाक्षात्कारेणात आह—युक्तितोऽपीति। दिङ्मूढस्य वाङ्मात्रमपि दिग्वैपरीत्यं साक्षात्कारं विना न बाध्यते, तथा प्रकृतेऽपि। युक्तिर्मननम्। अपिना श्रवणसमुच्चयः बन्धबाधो बन्धनिवृत्तिः॥ ५९॥

ननु वाङ्मात्रस्य बन्धस्य श्रवणमननाभ्यामेव बाधसंभवेनापरोक्षसाक्षात्कारपर्यन्तं विवेकज्ञानोपदेशो मोक्षहेतुतया श्रुत्यादिषु व्यर्थोऽत आह-युक्तीति।

युक्तिर्मननम्। अपिना श्रवणं वाङ्मात्रमपि। बन्धादि श्रवणमननमात्रेण न बाध्यतेऽपरोक्षं विना यथा दिङ्मूढस्य वाङ्मात्रमपि दिग्वैपरीत्यं श्रवणयुक्तिभ्यां न बाध्यते साक्षात्कारं विनेत्यर्थः। प्रकृते चेदमेव बाध्यत्वं यत्पुरुषे बन्धादिप्रतिभासनिवृत्तिः। साक्षात्कारभ्रमे साक्षात्काररूपविशेषदर्शनस्यैव विरोधित्वादिति तत्त्वम्॥ ५९॥

अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधः, धूमादिभिरिव वह्नेः॥ ६०॥

प्रकृतिपुरुषसिद्धौ हि तद्विवेकान्मोक्षः स्यादतस्तत्सिद्धौ प्रमाणमुपन्यस्यति—अचाक्षुषेति। अचाक्षुषाणामप्रत्यक्षाणामनुमानेनेत्यागमोपलक्षणम्। तथा चेश्वरकृष्ण आह—

1. बृहदा० ४।३।७

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ।

तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात्सिद्धम् ॥ ६० ॥[1] इति ।

तत्र प्रकृतिपुरुषादीनां सिद्धौ हि तद्विवेकजो मोक्षोऽतस्तत्सिद्धौ प्रमाणमाह—अचाक्षुषेति । अचाक्षुषा अप्रत्यक्षाः प्रधानादयः स्थूलभूता देहादयः प्रत्यक्षसिद्धा एव प्रत्यक्षेणासिद्धानां च प्रकृतिपुरुषादीनामनुमानेन बोधसिद्धिर्भवति, यथा धूमादिजनितानुमानेन वह्नेः सिद्धिरित्यर्थः । अनुमानासिद्धमागमादपि सिद्ध्यतीति बोध्यम् । सूत्रेऽनुमानेनेत्युपलक्षणम् । एतेनास्य मननशास्त्रत्वं ध्वनितम् ॥ ६० ॥

सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः ॥ ६१ ॥

विवेकप्रतियोग्यनुयोगिपदार्थान् वक्ष्यमाणानुमानोपयोगिकार्यकारणभावं च दर्शयति—सत्त्वेति ।

लघुत्वादिगुणयोगात् सुखादित्रयं द्रव्यम् । तत्र गुणशब्दस्तु पुरुषोपकरणत्वात् । तदेव प्रकृतिर्न तु तदाधारवस्त्वन्तरम्, सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात् । साम्यावस्था न्यूनाधिकभावेनासंहननं अकार्यावस्थत्वमित्यर्थम्ः । एवं च कार्यभिन्नं गुणत्रयं प्रकृतिरिति पर्यवसितोऽर्थः । इदं च मूलप्रकृतिलक्षणम्, तत्त्वान्तरोपादानत्वं प्रकृतित्वमिति तु सामान्यलक्षणम् । उभयं बाह्याभ्यन्तरभेदेनैकादशविधम् । स्थूलभूतानीत्युक्त्या तन्मात्राणां सूक्ष्मभूतत्वमभिप्रैति । पुरुषस्तु कार्यकारणविलक्षणः । एवं पञ्चविंशतिर्गणः पदार्थसमूहः ॥ ६१ ॥

अथोक्तप्रमाणसाध्यविवेकस्य प्रतियोग्यनुयोगिपदार्थजातमनुमानोपयोगि तत्कार्यकारणभावं च दर्शयति—सत्त्वेति । सत्त्वादीनि द्रव्याणि संयोगविभागवत्त्वात् । लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्मकत्वाच्च सुखप्रकाशलाघवप्रसादादि गुणकत्वाच्च, अनाश्रितत्वाच्च, उपादानत्वाच्च । तेषु गुणशब्दप्रयोगस्तु पुरुषोपकरणत्वात् पुरुषबन्धादित्रिगुणात्मकमहदादिरज्जुनिर्मातृत्वाच्च प्रयुज्यते । तेषां या साम्यावस्था अन्यूनानतिरिक्तावस्था असंहननावस्था अकार्यावस्थेतियावत् । अकार्यावस्थं गुणसामान्यं प्रकृतिरिति निष्कर्षः ।

एकैकेषु वैषम्यावस्थायां च प्रकृतिशब्दप्रयोगो गौणः । अखिलविकारोपादानगुणत्रयात्मकत्वं प्रकृतित्वम् । तद्गुणवती अतिरिक्ता सेति त्वयुक्तम् सूत्रविरोधात् । प्रकृतेर्गुणा इति तु वनस्य वृक्षा इतिवत् । "प्रकृतेरभवन् गुणाः"

---

१. सांख्यकारिका ६ ।

इति तेषां प्रकृतिकार्यवचस्तु महत्तत्त्वकारणीभूतकार्यसत्त्वादपरं, गुणनित्यतावाक्यविरोधात्। महदादिसृष्टिर्हि गुणवैषम्याच्छ्रूयते। वैषम्यं च सजातीयसंवलनगुणान्तरव्यावृत्तप्रकाशादिफलोपहितः सत्त्वादिगुणव्यवहारयोग्यपरिणाम इति गुणानां सुखदुःखमोहात्मकत्वप्रवादस्तु धर्मधर्म्यभेदात्, मनःसङ्कल्पात्मकत्ववत्।

प्रकृतेः कार्यं महान् महत्तत्त्वम्। महदादीनां स्वरूपं विशेषश्च वक्ष्यते। महतः कार्योऽहङ्कारः। अहङ्कारस्य कार्यद्वयं पञ्चतन्मात्राण्युभयेन्द्रियं च। तत्रेन्द्रियं बाह्यान्तरभेदेनैकादशधा। तन्मात्राणां कार्याणि पञ्च स्थूलभूतानि, स्थूलशब्देन पञ्चतन्मात्राणां सूक्ष्मभूतत्वं दर्शितम्। पुरुषस्तु कार्यकारणविलक्षण इत्येवं पञ्चविंशतिर्गणः पदार्थव्यूह इत्यर्थः। व्यक्त्यानन्त्यं त्विष्टमेव।

अयं गणो द्रव्यरूप एव। धर्मधर्म्यभेदात् तु गुणकर्मसामान्यादीनामत्रैवान्तर्भावः। दिक्कालावाकाशमेव। एत एव पदार्थाः। परस्परप्रवेशाप्रवेशाभ्यां क्वचिदेकं क्वचित्षट् क्वचित्षोडश क्वचित्षड्विंशादिसङ्ख्यान्तरैरप्युपदिश्यन्ते। एकमेवाद्वितीयमिति प्रवादस्तु सर्वतत्त्वानां पुरुषे विलापनेन विभागेन वा शुक्तिमदभेदेनेत्यविरोधः। लयश्च सूक्ष्मरूपेणावस्थानम्। सांख्यमते अयं विशेषः—यत्सेश्वरवादेऽन्यतत्त्वानां तत्रैवाविभागादीश्वरचैतन्यमेकमेव तत्त्वम्, निरीश्वरवादे तु अन्योन्याविभक्ततया एकस्मिन्कूटस्थे तेजोमण्डलवदात्ममण्डले प्रकृत्याख्यसूक्ष्मावस्थया महदादेरविभागादात्मैवैकं तत्त्वम्। आत्मेति जातिपरो निर्देशः। महदादिकारणीभूतवैषम्यावस्थसत्त्वादित्रयमादायाष्टाविंशतितत्त्वानीत्यन्ये॥ ६१॥

स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य॥ ६२॥

अनुमानक्रममाह सूत्रेः—स्थूलेति। अनुमानेन बोध इत्यनुवर्त्तते। स्थूलं पृथिव्यादि प्रत्यक्षसिद्धम्, तेन तन्मात्राणामनुमानमपकर्षकाष्ठापन्नानि स्थूलभूतानि स्वविशेषगुणवद्द्रव्योपादानकानि, स्थूलत्वात्, पटवदिति प्रयोगः॥ ६२॥

अथैषामनुमानाद्बोधं दर्शयति—स्थूलेति। बोध इत्यनुवर्तते। स्थूलं चाक्षुषमेव। स्थूलात् पञ्चभूतात्मकात् कार्यात् स्वकारणतया पञ्चतन्मात्रस्य बोध इत्यर्थः। स्थूलत्वमत्र बाह्येन्द्रियग्राह्यगुणकत्वमाकाशसाधारणम्। तन्मात्रत्वं च यज्जातीयेषु शान्तघोरमूढाख्यं विशेषत्रयं तिष्ठति, तज्जातीयतदनाश्रयशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्रयसूक्ष्मद्रव्यत्वम्। शान्तं सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, मूढं मोहात्मकम्। तन्मात्राणि च देवादिभोग्यत्वेन केवलसुखात्मकान्येव सुखाधिक्यादिति तत्त्वम्।

अनुमानं चेत्थम्—स्थूलभूतानि स्वविशेषगुणवद्द्रव्योपादानकानि, स्थूलत्वात्, घटादिवदिति । अनवस्थापत्त्या च सूक्ष्ममादायैव साध्यं पर्यवस्यति । कारणगुणक्रमेण कार्यगुणोत्पत्तेर्बाधकं विनाऽपरिहार्यत्वमत्रानुकूलतर्कः । सूक्ष्मत्वं च तेषां देवादिभोग्यत्वेन एषां शब्दादीनां प्रकृत्यादिषु ततोऽपि सूक्ष्मरूपे—स्थाने बोध्यम् । अन्यथोत्तरोत्तरकार्येषु नानुपपत्तिः ।

शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम् ।
त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाव्ययम् ॥[१]

इत्यादि तु अतिसूक्ष्मतापरम् ।

केचित्तु तद्वाक्यात्प्रकृतिस्तच्छून्यैव । महदहङ्कारावपि तच्छून्यावेव अन्यथा बाह्येन्द्रियग्राह्यजातीयगुणविशेषवत्त्वस्यैव भूतत्वेन तयोरपि भूतत्वापत्तौ स्वस्य कारणत्वानुपपत्त्या तयोर्भूतकारणत्वश्रुतिविरोधापत्तेः । तस्माद्धरिद्रादीनां संयोगेन तदुभयारब्धे रक्तत्वरूपवत् बह्ववयवारब्धे त्र्यसरेणोर्महत्त्ववच्च महदहङ्कारसंयोगाच्छब्दतन्मात्रं तदुभयसहकृताच्छब्दतन्मात्राच्छब्दस्पर्शगुणात्मकं स्पर्शतन्मात्रमिति क्रमेणैकैकगुणवृद्ध्या तन्मात्राणामुत्पत्तिरित्याहुः ।

अत्रेदं चिन्त्यम्; सूक्ष्मभूतानां स्थूलभूतकारणत्वदर्शनात् प्रागुक्तनियमत्यागे मानाभावाच्चेति । इन्द्रियानुमानं चाकाशानुमानवद्दर्शनस्पर्शनवचनादिभिः प्रत्यक्षाभिर्वृत्तिभिरेवेति, तदत्र नोक्तम्, तत्त्वान्तरेण तत्त्वान्तरानुमानानामेव प्रकृतत्वात् । तत्राहङ्काराच्छब्दतन्मात्रम्, अहङ्कारसहकृताच्छब्दतन्मात्राच्छब्दस्पर्शगुणकं स्पर्शतन्मात्रम् । एवं क्रमेणैकैकगुणवृद्ध्या इतरतन्मात्राण्युत्पद्यन्ते इति प्रक्रिया योगभाष्ये उक्ता[२] । तत्र पूर्व-पूर्वतन्मात्रस्योपष्टम्भकतामात्रम् । यत्तु आकाशादि स्थूलभूतचतुष्टयात् स्पर्शादितन्मात्रसृष्टिरुक्ता—

भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दमात्रं ससर्ज ह ।
आकाशं सुषिरं तस्मादुत्पन्नं शब्दलक्षणम् ॥
आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ।
वायुरुत्पद्यते तस्मात्तस्य स्पर्शो गुणोऽभवत् ॥[३] इत्यादिना ।

सा तु स्थूलभूतानि स्वोत्तरभूतरूपेण स्वानुगततन्मात्राः स्वोपष्टम्भतोऽहङ्कारोपष्टम्भकतया परिणामयन्तीत्याशयेन कथञ्चिन्नेयाः । अत्र पञ्चतन्मात्रोत्तरमुभयेन्द्रियमित्युक्त्वा तेष्वपि उपष्टम्भकतया तदनुगमोऽभिमत इति लक्ष्यते ॥ ६२ ॥

बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य ॥ ६३ ॥

---

१. विष्णु पु० १।२।२० । २. द्र० योगभाष्य २।१९ । ३. विष्णु पु० १।२।३७ ३८

बाह्येति । बाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तैस्तन्मात्रेन्द्रियाण्यभिमानवद्द्रव्योपादानकानि, अभिमानकार्यत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्, यथा पुरुष इत्यनुमानप्रकारः । अत्र साधारणद्रव्याणां हिरण्यगर्भाहङ्कारोपादानकत्वमेवेत्यवधेयम् ॥ ६३ ॥

बाह्येति—बाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रिभ्यां तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कार्यैस्तत्कारणाहङ्कारस्यानुमानमित्यर्थः ।

अहङ्कारश्चाहं गौर इति वृत्त्युपादानतया चक्षुरादिवत्सिद्धमभिमानवृत्तिकमन्तःकरणद्रव्यम्, न त्वभिमानमात्रम्, द्रव्यस्यैव लोके द्रव्योपादानत्वदर्शनात् । किञ्चाभिमानस्य द्रव्यत्वेऽपि त्रिक्षणावस्थायिवृत्तित्वेन तन्नाशे कार्यनाशापत्तिरतः स्थिरं तदाधारद्रव्यमावश्यकम् । तच्चाभिमानवासना च द्रव्यम् । अत एव सुषुप्त्यादावहङ्कारवृत्तिनाशेऽपि न भूतनाशः ।

अनुमानन्तु—तन्मात्रेन्द्रियाण्यभिमानवद्द्रव्योपादनकानि, अभिमानकार्यद्रव्यत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्, यथा पुरुषादिरिति । अनेन चानुमानेन तत्र मन आद्यतिरेकमात्रं तत्कारणतया प्रसाध्यते । "बहु स्यां प्रजायेय"[1] इत्यादि श्रुत्यादयोऽत्रानुकूलतर्कः । तैश्च बुद्धिप्रवृत्तिपूर्वकः सृष्टावभिमानः कारणतया सिद्धः । स चैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैव सृष्टिहेतुर्लाघवात् ।

न च कुलालाहङ्कारस्य घटोपादानस्य कुलालमुक्तौ तदन्तःकरणनाशे तन्निमित्तघटादिनाशापत्तिः, तथा पुरुषान्तरस्य स एवायमिति प्रत्यभिज्ञा न स्यात्, इति वाच्यम्; मुक्तपुरुषभोगहेतुतदन्तःकरणपरिणामस्यैव मोक्षोत्तरमुच्छेदो न तु परिणामसामान्यस्येति स्वीकारात् । यद्वा घटादिष्वपि समष्टिभूतहिरण्यगर्भाहङ्कार एव कारणमिति न दोषः ॥ ६३ ॥

तेनान्तःकरणस्य ॥ ६४ ॥

तेनेति । तेनाहङ्कारेण कार्येण तत्कारणतया मुख्यस्यान्तःकरणस्य महदाख्यस्यानुमानेन बोधः । अत्र प्रयोगः—अहङ्कारद्रव्यं निश्चयवृत्तिमद्द्रव्योपादानकं निश्चयकार्यम्, द्रव्यत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्, यथा पुरुषादिरिति । अत्रायं तर्को बोध्यः सर्वोऽपि लोकः पदार्थमादौ स्वरूपतो निश्चित्य पश्चादभिमन्यते "अयमहं मयेदं कर्तव्यम्" इत्यादिरूपेणेति. तावत्सिद्धम् । तत्राहङ्कारद्रव्यकारणाकाङ्क्षायां वृत्त्योः कार्यकारणभावेन तदाश्रययोरेव कार्यकारणभावो लाघवात् कल्प्यते, कारणस्य वृत्तिलाभेन कार्यवृत्तिलाभस्यौत्सर्गिकत्वादिति ॥ ६४ ॥

तेनेति । तेनाहङ्कारेण स्वकारणस्य मुख्यस्यान्तःकरणस्य महद्बुद्धिमनःसंज्ञकस्यानुमानमित्यर्थः । अहङ्कारद्रव्यं निश्चयवृत्तिवासनाद्द्रव्योपादानकं

---

१. छान्दोग्य० ६।२।३

निश्चयकार्यद्रव्यत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्, यथा पुरुषादि। अस्य कार्यत्वं तु एकदा पञ्चेन्द्रियज्ञानोत्पत्त्या मध्यमपरिमाणतया देहादिवदेव सिद्धं, श्रुतिस्मृतिप्रामाण्याच्च।

एवमेवान्तःकरणसामान्यस्य कार्यत्वं बोध्यम्, लोको हि पदार्थमादौ स्वरूपतो निश्चित्य पश्चादभिमन्यते अयमहं, ममेदं कर्त्तव्यमिति। "स ऐक्षत" इत्यादिश्रुतिश्च सर्गाद्युत्पन्नबुद्धित एव तदितराखिलसृष्टिमवगमयति।

यद्यप्येकमेवान्तःकरणं वृत्तिभेदाद्बहुविधं यथा चिन्तावृत्तिकमन्तःकरणं चित्तम्, निश्चयवृत्तिकं बुद्धिः, अभिमानवृत्तिकमहङ्कारः, सङ्कल्पवृत्तिकं मनः, इति क्वचिदुक्तम्। युक्तं च। अन्यथा भ्रमसंशयनिद्रादिवृत्तिभिः स्वसमसंख्यानन्तान्तःकरणापत्तिः। अत एव बुद्ध्यादिष्ववस्थयैव मनोव्यवहारः पातञ्जलादीनाम्, तथाप्यत्रावान्तरभेदमाश्रित्यान्तःकरणत्रये क्रमेण कार्यकारणभाव उक्तः।

चिन्तावृत्तिकस्य चात्र बुद्धावेवान्तर्भावः, केचिदहङ्कारवृत्तिकमपि बुद्धित्वेन व्यवहरन्ति, तृतीयन्त्विन्द्रियेषु गणितमिति दिक्॥ ६४॥

ततः प्रकृतेः॥ ६५॥

तत इति। ततो महत्तत्वात् कार्यात् प्रकृतेरनुमानेन बोधः। सुखदुःखमोहधर्मिणी बुद्धिः सुखदुःखमोहधर्मकद्रव्यजन्या, कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहात्मकत्वादिति कारणगुणानुसारेणैव कार्यगुणौचित्यं चात्रानुकूलस्तर्कः। ननु विषयेषु सुखादिमत्त्वे प्रमाणं नास्ति, अहं सुखी दुःखी मूढ इत्येवानुभवात्, तत्कथं कान्तादिर्विषयो दृष्टान्त इति चेत्, अत्राहुः; सुखाद्यात्मकबुद्धिकार्यतया स्रक्सुखं चन्दनसुखमित्याद्यनुभवेन च विषयाणामपि सुखादिधर्मकत्वसिद्धेः। किं च यस्यान्वयव्यतिरेकौ सुखादिना सह दृश्येते तस्यैव सुखाद्युपादानत्वं कल्प्यते। तस्य निमित्तत्वं परिकल्प्यान्यस्योपादानत्वकल्पने कारणद्वयकल्पनागौरवात्। अपि चान्योन्यसंवादेन प्रत्यभिज्ञया च विषयेषु सर्वपुरुषसाधारणस्थिरसुखसिद्धिः, तत्तत्सुखग्रहणायास्मन्नये वृत्तिनियमादिकल्पनागौरवं च फलमुखत्वान्न दोषावहम्। विषयेऽपि सुखादिकं च मार्कण्डेयपुराणे उक्तम्। "तत्सन्तु चेतस्यथवापि देहे सुखानि दुःखानि च किं ममात्रः" इति, अहं सुखीत्यादि प्रत्ययास्तु अहं धनीत्यादिप्रत्ययवत्स्वस्वामिभावाख्यसम्बन्धविषयकाः। तेषां प्रत्ययानां समवायसम्बन्धविषयकत्वभ्रमनिरासार्थं तु सुखिदुःखिमूढेभ्यः पुरुषो विविच्यते शास्त्रेष्विति। यत्तु विषयासम्प्रयोगकाले शान्तिसुखं सात्त्विकं सुषुप्त्यादौ व्यज्यते तदेव बुद्धिधर्मं आत्मसुखमुच्यते इति। यद्यपि वैशेषिकाद्यास्तार्किका अन्यथाप्यनुमिमन्ते तथापि स्मृत्याद्युपोद्बलितत्वात् सांख्यप्रक्रियैव साध्वीति मन्तव्यम्। एवं च "श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो

मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः" इत्यत्र मननं सांख्यरीत्यैव। नन्वेवमप्यखिलजडेभ्यः पुरुष-विवेक एव हेतुस्तत्किमर्थं जडानामन्योन्यविवेकोऽत्र दर्शित इति चेत्; प्रकृत्यादितत्त्वो-पासनयासत्त्वशुद्ध्यर्थं तद्विवेकस्याप्यपेक्षितत्वादिति ॥ ६५ ॥

तत इति। महत्तत्त्वात् कार्यात् स्वकारणप्रकृतेरनुमानमित्यर्थः। सुख-दुःखमोहधर्मिणी बुद्धिः सुखदुःखमोहधर्मजन्या, कार्यत्वे सति सुखदुःखमोह-धर्मकत्वात्, कान्तावदिति। कारणगुणानुसारेण कार्यगुणौचित्यमनुकूलतर्कः, सुखाद्यात्मकबुद्धिकार्यतया स्रक्सुखमित्याद्यनुभवेन च स्रगादीनां निमित्त-कारणत्वे उपादानकारणान्तरकल्पने गौरवेण च विषयाणामपि सुखा-दिमत्त्वमिति कान्तादिदृष्टान्तोपपत्तिः।

किञ्चान्योन्यसंवादेन प्रत्यभिज्ञया च विषयेषु सर्वपुरुषसाधारणस्थिर-सुखत्वसिद्धिः। तत्सुखग्रहणायास्मन्नये वृत्तिनियमादिकल्पनागौरवं च फलमुखत्वान्न दोषावहम्, अन्यथा प्रत्यभिज्ञयावयवसिद्धिप्रसङ्गः।

किञ्चान्तःकरणस्य सुखाद्याकारवृत्तिहेतुतया विषये सुखादिसिद्धिः। अन्यथा वृत्तौ कुतस्तदाकारसमर्पणं स्यात्। न च रूपादिगतोत्तमत्वादिकं तत्र सुखाद्युत्पत्तौ नियामकं, सुखादिमत्त्वातिरिक्तोत्तमत्वादेर्दुर्वचत्वात्।

किञ्च यस्यान्वयव्यतिरेकौ सुखादिना दृश्येते तस्यैव सुखाद्युपादानत्वे कल्पिते तस्य निमित्तत्वमस्योपादानत्वमिति कारणद्वयकल्पने गौरवात्। अहं सुखीत्यादिप्रत्ययस्तु तत्तत्सुखाद्याकारवृत्तिप्रतिबिम्बमात्रेण स्वस्वामि-भावाख्यसंबन्धमात्रेणाहं धनीत्यादिप्रत्ययवत्। तेषां प्रत्ययानां समवाय-संबन्धविषयकत्वभ्रमनिरासार्थं सुखिदुःखिमूढेभ्यः पुरुषो विविच्यते शास्त्रेषु।

यत्तु विषयासंप्रयोगकाले सात्त्विकं शान्तिसुखं सुषुप्त्यादौ व्यज्यते, तद्बुद्धिधर्मं आत्मसुखमित्युच्यते, एषैव कार्यकारणव्यवस्था श्रुत्यादि-सिद्धतया युक्ता मुमुक्षूपादेया च। न गौतमाद्युक्तेः श्रवणसमानाकारमनन-स्यैव युक्तत्वादित्यलम्।

ननु प्रकृति-पुरुषविवेकस्यैव मुक्तिहेतुत्वाज्जडानामप्यन्योन्यविवेकदर्शन-मफलमिति चेत्, न; प्रकृत्यादितत्त्वोपासनया सत्त्वशुद्ध्यर्थं तद्विवेकस्याप्य-पेक्षितत्वादिति ॥ ६५ ॥

संहतपरार्थत्वात्पुरुषस्य ॥ ६६ ॥

अथ यथोक्तकार्यकारणभावशून्यस्य पुरुषस्य प्रकारान्तरेणानुमानमाह— संहतेति। संघातकारणीभूतसंयोगस्तद्वतो व्यक्तमहदादेः परार्थत्वात्। हेतोः पुरुषस्य-बोधप्रयोगस्तु विवादास्पदं प्रकृतिमहदादिकं स्वेतरस्य भोगापवर्गफलकं संहतत्वात्,

शय्यासनादिवत् । अनेन चानुमानेन प्रकृतेः परोऽसंहत एव पुरुषः सिद्ध्यति, तस्यापि संहतत्वेनावस्थापत्तेः ।। ६६ ।।

अथ कार्यकारणभावशून्यस्य पुरुषस्यानुमानमाह—संहतेति । संहननमारम्भकसंयोगः । स चावयवावयविनोरभेदात्प्रकृतितत्कार्यसाधारणः । संहतानां प्रकृतितत्कार्याणां परार्थत्वानुमानेन पुरुषस्य बोध इत्यर्थः ।

यद्वा इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वं संहतत्वम्, पुरुषस्तु विषयप्रकाशरूपायां स्वार्थक्रियायां नेतरापेक्षः, नित्यप्रकाशरूपत्वात् । पुरुषस्यार्थसंबन्धमात्रे हि बुद्धिवृत्त्यपेक्षासंबन्धश्च नासाधारणक्रियेति । तादृशं प्रकृतिमहदादिकं परार्थम् । स्वेतरस्य भोगापवर्गफलकं संहतत्वात्, शय्यासनवत् । अनेन चानुमानेन परोऽसंहत एव पुरुषः सिद्धयति । तस्यापि संहतत्वेऽनवस्थापत्तेः । "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति"[1] इत्यादि श्रुतयोऽत्रानुकूलतर्काः । किं च प्रकृत्यादीनां स्वार्थत्वेऽनेकेषु चैतन्यगुणकल्पनायां गौरवेण लाघवादेक एव चित्प्रकाशरूपः पुरुषः कल्पयितुं युक्तः ।

यद्वा संहतानां पदार्थत्वात्पराधीनत्वादिति सूत्रार्थः । एवं चानेन रूपेण निमित्तकारणतया पुरुषानुमानम् । पुरुषेऽखिलवस्तुसंहननिमित्तत्वस्य

निमित्तमात्रमेवासौ सृज्यानां सर्गकर्मणि ।
प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ।।[2]
गुणसाम्यात्ततस्तस्मात्क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने ।
गुणव्यञ्जनसंभूतिः सर्गकाले द्विजोत्तम ।।[3]

इत्यादि विष्णुपुराणादौ स्मरणात् । क्षेत्रज्ञाधिष्ठानं चासमाप्तपुरुषार्थपुरुषस्य संयोगमात्रं गुणव्यञ्जनं तद्वैषम्यम् । पुरुषे यद्यपि—अनुमानापेक्षा नास्ति सर्वसंमतत्वात् । तथापि प्रकृत्यादिविवेके सामान्यतोदृष्टानुमानापेक्षा । अत्र प्रत्यक्षसिद्धदेहाद्यर्थत्वं शय्यादिषु गृहीतम्, तेन तद्विजातीयः पुरुषोऽनुमेयः ।। ६६ ।।

मूले मूलाभावादमूलं मूलम् ।। ६७ ।।

इदानीं सर्वकारणत्वोपपत्तेः प्रकृतेर्नित्यत्वमुपपादयति पुरुषकौटस्थ्यसिद्ध्यर्थम्—मूल इति । त्रयोविंशतितत्त्वानां मूले प्रधाने अनवस्थापत्त्या कारणाभावादकारणं प्रधानमित्यर्थः ।। ६७ ।।

देहादीनां भोगकृत्त्वं चाविवेकेन प्राग्गृहीतम्, इदानीं प्रकृतेर्नित्यत्वमाह—

---

१. बृहदा० २।४।५ । २. विष्णु पु० १।४।५१ । ३. विष्णु पु० १।२।३३।

मूल इति। मूलं सर्वेषामुपादानं प्रधानं मूलशून्यम्। अनवस्थापत्त्या मूलभूते तत्र मूलान्तरासंभवादित्यर्थः ।। ६७ ।।

पारम्पर्य्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम् ।। ६८ ।।

ननु "तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम"[1] इत्यादिस्मृत्या प्रधानस्यापि पुरुषादुत्पत्तिश्रवणात्, पुरुषः प्रकृतेर्मूलमास्तां, पुरुषस्य नित्यतया च नानवस्था, अविद्याद्वारकतया च न कौटस्थ्यहानिरपि, स्मर्यते हि "तस्मादज्ञानमूलोऽयं संसारः पुरुषस्य हि"[2] इत्यत आह—पारम्पर्येति। पुरुषस्याविद्याद्वारा जगत्कारणत्वेऽपि एकत्राविद्यायां परिणामिकारणत्वपर्यवसानम्, पुरुषस्यापरिणामित्वात्। अतो यत्र पर्यवसानं सैव प्रकृतिरिति, मूलप्रकृतिरिति हि मूलकारणस्य संज्ञामात्रम् ।। ६८ ।।

ननु तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमिति तस्यापि पुरुषादुत्पत्तिश्रवणात् पुरुष एव तस्य मूलं भवतु, पुरुषस्य नित्यत्वात् च नाव्यवस्था। अविद्याया द्वारत्वाच्च न पुरुषस्य कौटस्थ्यहानिः।

"तस्मादज्ञानमूलोऽयं संसारः पुरुषस्य हि।"[3]

इति स्मृतेः। अत आह—पारम्पर्य इति। अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य सर्वमूलत्वे कुत्रचिन्नित्ये द्वारे परम्परायां परिमाणादिकारणत्वपर्यवसानं वाच्यम्, पुरुषस्य परिणामित्वात्, अतो यत्र पर्यवसानं तस्यैव प्रकृतिरिति संज्ञेत्यर्थः ।। ६८ ।।

समानः प्रकृतेर्द्वयोः ।। ६९ ।।

नन्वेवं गणना नोपपद्यते, प्रकृतिकारणभूतजडतत्त्वान्तरापत्तेरित्यत आह—समान इति। प्रकृतेर्मूलकारणविचारे द्वयोर्वादिप्रतिवादिनोः समानः पक्षः, यथा प्रकृतेरुत्पत्तिः श्रूयते तथा अविद्याया अपि, न तत्त्वाधिक्यमिति, "अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः"[4] इत्यविद्यायाः। अतश्चैकस्या अवश्यं गौण्युत्पत्तिर्वक्तव्या, सा च प्रकृतेरेव पुरुषसंयोगादिभिरभिव्यक्तिरूपा युक्ता "संयोगरक्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्मज्ञानयोः" इति कौर्मे प्रकृतिपुरुषयोर्गौण्युत्पत्तिस्मरणात्। अविद्या च मिथ्याज्ञानरूपा बुद्धिपर्याय इत्यतो न तत्त्वाधिक्यमिति ।। ६९ ।।

न चैवं "पञ्चविंशति तत्त्वानि," इति व्याहतमविद्यारूपजडतत्त्वान्तरस्य तदुत्पत्तिश्रवणेनावश्यकत्वादत आह—समानेति। प्रकृतेर्मूलकारणविचारे द्वयोरप्यावयोः समानः पक्षः। अयं भावः—"प्रकृतेरिव अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः" इत्यादिनाविद्याया अप्युत्पत्तिः श्रूयते, न च तस्या अभिव्यक्तिरूपा गौणी उत्पत्तिस्तर्हि प्रकृतेरेव "संयोगलक्षणोत्पत्तिः कथ्यते

१. शान्तिपर्व ३३४।३१। २. ३. कूर्म २।२।१६। ४. विष्णुपु० १।५।५।

ज्ञानकर्मणोः" इति कौर्मेण प्रकृतिपुरुषयोर्गौण्युत्पत्तिश्रवणात्। तथोत्पत्तिरस्तु पुरुषसंयोगादिभिः अभिव्यक्तिश्च घृतेनेव केशारगन्धयोः पुरुषसंयोगेन कार्य-जनकत्वरूपा। अविद्याया अनादितावचनानि तु वासनाद्यनादितावाक्यवत्प्र-वाहानादित्वबोधकानि। अत एव "अविद्या च मिथ्याज्ञानरूपा बुद्धिः धर्म-योगः"[1] इति योगसूत्रम्। एवम्—

यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम्।
कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु॥

इत्यादौ पुरुषस्याप्युत्पत्तिश्रवणं गौणमेवेति बोध्यम्। प्रकृतेरपि नित्य-त्वम् "अजामेकाम्" इत्यादौ स्पष्टम्। एवं च प्रकृतिरेव जगदुपादानम्। तद्धर्मश्चाविद्या निमित्तकारणं तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम्।

यत्तु प्रकृतेरेवाविद्यात्ववचनं क्वचित्, तत्तु धर्मधर्मिणोरभेदाद्बोध्यम्। यद्वा पुरुषापेक्षया प्रकृतेः परिणामिनीत्वादसतीत्वादविद्याविषयत्वेन तत्त्वम्। यत्तु कार्येऽविद्यात्वोक्तिः कारणभावे च विद्येति, तत्रोच्यते; तदाप्येवमेव कथञ्चिद्व्याख्येयं गुणत्रयम्, अस्याः प्रकृतेरेव मायेति व्यवहारः, न तु ज्ञाननाश्याविद्यानित्यत्वादनुपपत्तेः॥ ६९॥

अधिकारित्रैविध्यान्न नियमः॥ ७०॥

नन्वेवं प्रकृतिपुरुषाद्यनुमानप्रकारसत्त्वे सर्वेषां विवेकमननं कुतो न जायते तत्राह—अधिकारीति। मनने हि मन्दो मध्यम उत्तम इति त्रिविधा अधिकारिणः। तत्र मन्दैः बौद्धाद्युक्तैः कुतर्कैरनुमानानि बाध्यन्ते। मध्यमैर्विरुद्धात्तलिङ्गैः सत्प्रतिपक्षितानि क्रियन्ते, उत्तमाधिकारिणामेव तूक्तरीत्या मननमिति भावः। सर्वेषामेव उक्तरीत्या मननमिति नियमो नेत्यक्षरार्थः॥ ७०॥

नन्वेवमनुमानैः सर्वेषामेव विवेकमननं कथं नेति चेदत्राह—अधिकारी इति। उत्तम एवात्राधिकारिणो न मन्दमध्याविति भावः। मन्दैर्हि बौद्धाद्युक्तकु-तर्कैरेतानि बाध्यन्ते, मध्यमैश्च तदुक्तैर्विरुद्धासल्लिङ्गैः सत्प्रतिपक्षितानि क्रियन्ते इति तात्पर्यम्॥ ७०॥

महदाख्यमाद्यं कार्यं तन्मनः॥ ७१॥

महदहङ्कारयोः स्वरूपमाह सूत्राभ्याम्—महदिति। मन इति मननवृत्तिकम्। मननमत्र निश्चयस्तद्वृत्तिका बुद्धिः तन्महदाख्यमाद्यं कार्य्यम्॥ ७१॥

महतः संज्ञान्तरमाह—महदिति। मननं निश्चयस्तद्वृत्तिकत्वान्मेन इत्यर्थः॥ ७१॥

---

1. द्र० यो० सू० १।८।

चरमोऽहङ्कारः ॥ ७२ ॥

चरमेति । यः अहं करोमीत्यहङ्कारोऽभिमानवृत्तिकः पदार्थः सः चरमो महतोऽनन्तरोऽहङ्कार इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

चरमेति । तस्यानन्तरो यः सोऽहङ्कारः अभिमानवृत्तिकत्वादित्यर्थः ॥७२॥

तत्कार्यत्वमन्येषाम् ॥ ७३ ॥

अतस्तत्कार्यत्वमन्येषामुपपन्नमित्याह—तत्कार्येति ॥ ७३ ॥

अत एव तत्कार्यत्वं साक्षात्परम्परयान्येषामित्याह—तत्कार्यत्वमिति । स्पष्टम् ॥ ७३ ॥

आद्यहेतुता तद्द्वारा पारम्पर्येऽप्यणुवत् ॥ ७४ ॥

ननु प्रकृतिः सर्वकारणमित्यभ्युपगमविरोधोऽत आह—आद्यहेतुतेति । द्वयणुकादिद्वारा घटादावणूनामिव महदादिद्वारा सर्वकार्ये प्रकृतेः कारणत्वमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

नन्वेवं प्रकृतिः सर्वकारणमिति श्रुतिविरोधोऽत आह—आद्येति । पारम्पर्येऽपि साक्षादहेतुत्वेऽपि आद्यस्य प्रधानस्याहङ्कारादिषु हेतुत्वं महदादिद्वारास्ति । यथा वैशेषिकमतेऽणूनां घटादिहेतुता द्वयणुकद्वारेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

पूर्वभावित्वे द्वयोरेकतरस्य हानेऽन्यतरयोगः ॥ ७५ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषयोः पूर्वत्वाविशेषे प्रकृतेरेव कारणत्वे किं नियामकम् ? तत्राह—पूर्वभावीति । द्वयोः पूर्वत्वे सत्यपि पुरुषस्यापरिणामित्वात्कारणत्वहाने सति प्रकृतेः कारणत्वौचित्यमित्यर्थः । पुरुषस्यापरिणामिवत्त्वे बीजं तु तस्य संहत्यकारित्वे पदार्थत्वापत्त्यानवस्था, असंहत्यकारित्वे सदा महदादिकार्यप्रसंगः, प्रकृतिद्वारा परिणामकल्पने तु लाघवात्तस्या एव परिणामित्वमस्तु पुरुषे तु स्वामित्वात्स्रष्टृत्वोपचारो यथा योधेषु वर्तमानौ जयपराजयौ राज्ञि उपचर्येते तथा फलसुखदुःखभोक्तृत्वेन तत्स्वामित्वादिति ॥ ७५ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्वात् प्रकृतेरेव कारणत्वे नियामकाभावोऽत आह—पूर्वेति । पुरुषप्रकृत्योरखिलकार्यपूर्ववर्तित्वे एकतरस्य पुरुषस्यापरिणामित्वेन कारणताहाने तस्या एव कारणत्वमित्यर्थः । पुरुषस्य संहत्य कर्तृत्वे परार्थत्वापत्त्यानवस्थापत्तिः । असंहतस्य कर्तृत्वे सर्वदा महदादिकार्यप्रसङ्गः । प्रकृतिद्वारा परिणामकल्पने तस्या एव परिणामोऽस्तु, पुरुषे तत्फलसुखदुःखभोक्तृत्वेन तत्स्वामितया स्रष्टृत्वोपचारः । यथा योधगतजयपराजयौ राज्ञि उपचर्येते, सदा प्रकाशरूपत्वाच्च पुरुषोऽपरिणामी । किञ्च धर्मि-

ग्राहकमानेन कारणतया सिद्धौ नान्यस्य कारणस्याकाङ्क्षा, यथा द्रष्टृत्वेन पुरुषसिद्धौ नान्यद्रष्ट्राकाङ्क्षेति दिक् ॥ ७५ ॥

परिच्छिन्नं न सर्वोपादानम् ॥ ७६ ॥

प्रकृतेर्युगपत्कारणत्वोपपत्तये विभुत्वमाह—परिच्छिन्नमिति । यतः सर्वोपादानप्रधानं नातः परिच्छिन्नमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

प्रकृतेर्युगपत्कारणत्वोपपत्तये विभुत्वमाह—परीति । सर्वोपादानं प्रधानं न परिच्छिन्नं किन्तु व्यापकम्, परिच्छिन्ने युगपत्सर्वोपादानत्वासंभवादित्यर्थः । अत्र परिच्छिन्नत्वं दैशिकभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वम् । एतेन प्रकृत्यात्मभूतानां सत्त्वादीनां लघुत्वचलत्वादयो धर्मा वक्ष्यमाणा विभुत्वे विरुध्यन्ते, सृष्ट्यादिहेतवः संयोगविभागाश्च नोपपद्यन्तेऽतोऽप्यात्मनः संपरिच्छिन्नत्वं चावश्यकमित्यपास्तम् ॥ ७६ ॥

तदुत्पत्तिश्रुतेश्च ॥ ७७ ॥

तदिति । न केवलं सर्वोपादानत्वात् किं तु तेषां परिच्छिन्नानामुत्पत्तिश्रवणाच्च । अथ यदल्पं तन्मर्त्यमिति परिच्छिन्नस्य मरणधर्मकत्वेनोत्पत्त्यवगमादिति भावः ॥ ७७ ॥

युक्त्यन्तरमाह—तदिति । तेषां परिच्छिन्नानाम् । "अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्"[१] इति श्रुतेः ॥ ७७ ॥

नावस्तुनो वस्तुसिद्धिः ॥ ७८ ॥

इदानीं प्रभावादेः कारणतां निरस्यति—नेति । नृशृङ्गादिवावस्तुनोऽभावाद्वस्तूत्पत्तिर्न घटत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

इदानीं प्रकृतिकारणत्वं द्रढयितुमभावादिकारणतां निरस्यति—नेति । अवस्तुनोऽभावान्न वस्तुसिद्धिर्भावोत्पत्तिः शशशृङ्गाज्जगदुत्पत्त्या मोक्षाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ७८ ॥

अबाधाददुष्टकारणजन्यत्वाच्च नावस्तुत्वम् ॥ ७९ ॥

ननु जगदप्यवस्त्वेवास्तु, तत्राह—अबाधेति । स्वप्नपदार्थस्येव प्रपञ्चस्य बाधो न, न वा शङ्खपीतिमादेरिव दुष्टेन्द्रियजन्यत्वम्, अतो नावस्तु कार्यमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

ननु जगदप्यवस्त्वेवास्तु स्वप्नादिवत्तत्राह—अबाधादिति । एतज्ज्ञानस्येदं

---

१. छान्दोग्य ७।२४।१ ।

रजतमिति ज्ञानेन बाधवद्बाधानुभवाच्छङ्खपीतिमज्ञानवददुष्टेन्द्रियाजन्यत्वाच्च दोषकल्पने मानाभावाच्च तद्विषयककार्यस्य नावस्तुत्वमित्यर्थः।

ननु "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्"[1] इत्यादि-श्रुतिभिः प्रपञ्चस्य बाधः। बाधाच्च तत्कारणेऽविद्याख्यदोषोऽपीति चेन्न; अस्वकारणापेक्षाऽस्थैर्यरूपासत्यत्वपरत्वात्। अत एव मृद्दृष्टान्तोऽपि सङ्ग-च्छते। "नेति नेति" इति वाक्यान्यपि विवेकपराण्येवेत्याशयः। किञ्च श्रुतिप्र-पञ्चबाधे स्वस्यापि प्रपञ्चान्तर्गततया बाधे प्रमाणाबाधेन तद्बोधितार्थे पुनः संशयापत्तिरिति दिक्॥ ७९॥

भावे तद्योगेन तत्सिद्धिरभावे तदभावात्कुतस्तरां तत्सिद्धिः॥ ८०॥

नावस्तुनो वस्तुसिद्धिरिति यदुक्तं तत्र हेतुमाह—भाव इति। भावरूपे कारणे सत्तायोगेन सत्कार्यसिद्धिः, अभावे तु सत्ताभावात् कुतः सत्कार्यसिद्धिः, कारणसरूपस्यैव कार्यस्यौचित्यात्। तरप् स्वार्थे॥ ८०॥

नावस्तुतो वस्तुसिद्धिरित्यत्र हेतुमाह—भाव इति। भावे कारणस्य सद्रूपत्वे तद्योगेन सत्तायोगेन कार्यसिद्धिर्घटेनाकारणस्याभावेऽसद्रूपत्वे तु तदभावात् कारणस्याप्यसत्त्वात्कुतो वस्तुभूतकार्यसिद्धिः। कारणस्वरूपस्यैव कार्यस्यौ-चित्यादित्यर्थः॥ ८०॥

न कर्मण उपादानायोगात्॥ ८१॥

नन्वेवमप्यावश्यकत्वात्कर्मैव कारणमस्तु, किं प्रधानेन तत्राह—न कर्मण इति। 'न कर्मणो' दृष्टाद्वस्तुसिद्धिः, तस्य निमित्तत्वेनोपादानत्वायोगात्॥ ८१॥

कर्मणां तत्त्वं खण्डयति—नेति। कर्म यागादि, तज्जन्यमदृष्टं वा। गुणानां द्रव्योपादानत्वायोगात्तेषां तत्त्वस्य अदृष्टत्वादिति भावः। एतेना-विद्यारूपगुणस्य कारणत्वमपि निरस्तम्। चक्षुःपटलादिवदविद्याया द्रव्यत्वे तु प्रधानेति संज्ञामात्रभेदादिति भावः॥ ८१॥

नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः, साध्यत्वेनावृत्तियोगादपुरुषार्थत्वम्॥ ८२॥

इदानीं कर्मणां साक्षान्मोक्षहेतुत्वं प्रतिपादयति पञ्चभिः सूत्रैः—नेति। गुरोरनु-श्रूयत इत्यनुश्रवो वेदस्तत्र विहितमानुश्रविकं यागादिकर्म, ततोऽपि न पूर्वोक्तपुमर्थसिद्धिः, यतः कर्मसाध्यत्वेनावृत्तियोगात्। अपुरुषार्थत्वमत्यन्त-पुरुषार्थत्वाभावः॥ ८२॥

---

१. छान्दोग्य ६।१।४।

एवं विवेकज्ञानमेव परमपुरुषार्थहेतुर्नतु वैदिककर्मणां साक्षात्तद्धेतुतेत्याह—नेति । गुरोरनुश्रूयते इति अनुश्रवो वेदस्तद्विहितं यागादिरानुश्रविकस्तस्मादपि नोक्तपुरुषार्थसिद्धिः । अपिना न दृष्टात्तत्सिद्धिरित्युक्तस्य समुच्चयः । कर्मसाध्यत्वेन "तद्यथेह कर्मसंज्ञितो लोकः क्षीयते एवमेवात्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते"[1] इति श्रुत्या पुनरावृत्तियोगश्रवणात् तज्जन्यस्यात्यन्तपुरुषार्थत्वाभाव इत्यर्थः । पूर्वं "न कर्मणाऽन्यधर्मत्वात्"[2] इत्यनेन बन्धो निराकृतः, इदानीं मोक्षो निराक्रियत इत्यपौनरुक्त्यम् ।

नन्वन्यधर्मत्वेन मोक्षेऽपि तद्धेतुत्वं निराकृतमेवेति चेन्न; बन्धहेतुत्वेनाविवेके सिद्धे तत्पुरुषीयाविवेकजत्वेन कर्मणां तदीयत्वादिति दिक् ।। ८२ ।।

तत्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः ।। ८३ ।।

तर्ह्युपासकस्य ब्रह्मलोकगतस्यानावृत्तिश्रुतिः कथम् ? तत्राह–तत्रेति । तत्र ब्रह्मलोके । "न स पुनरावर्त्तते"[3] इति श्रुतिः ।

ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ।।

इत्यत्र कृतात्मान इत्यस्य स्वरसात् ।। ८३ ।।

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ।।

ननु "पञ्चाग्निविद्याद्युपासनादिभिर्ब्रह्मलोकं गतस्यानावृत्तिः"[4] श्रुतिः, इत्यादिरूपा स्मृतिश्च, कथमुपपद्येत, इत्यत आह--तत्रेति ।

तत्र आनुश्रविककर्मणि ब्रह्मलोकं गतानां यानावृत्तिः सा तत्रैव ब्रह्मलोके प्राप्तविवेकस्य मन्तव्या ।। ८३ ।।

दुःखाद् दुःखं जलाभिषेकवन्न जाड्यविमोकः ।। ८४ ।।

कीदृक् तर्हि फलं कर्मणस्तदाह—दुःखादिति । आनुश्रविकाद् दुःखाद् दुःखं दुःखधारैव भवति न तु जाड्यविमोकः, अविवेकनिवृत्तिः । दुःखविमोक्षस्त्वतिदूरे यथा जाड्यार्तस्य जलाभिषेकाद् दुःखवृद्धिरेव भवति न तु जाड्यविमोक्ष इत्यर्थः । अत एवेश्वरकृष्ण आह--"दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः"[5] इति ।। ८४ ।।

---

१. छान्दोग्य० ८।१।६ ।
२. सां० सू० १।१६ ।
३. छान्दोग्य० ८।१५।१ ।
४. द्र० छान्दोग्ये ५।४–६ ।
५. सांख्यकारिका २ ।

मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वे बाधकमाह—दुःखादिति । यागादेर्हिंसादिदोषेण दुःखात्मकाद् दुःखं दुःखधारैव न जाड्यविमोकः अविवेकनिवृत्तिः । मोक्षस्तु इतरेतरपथा जाड्यार्त्तस्य जलाभिषेकाद् दुःखवृद्धिरेव न जाड्यमोक्ष इत्यर्थः । श्रूयते च ब्रह्मलोकस्थानां विष्णुपार्षदानां जयविजयादीनां पुना राक्षसयोनौ दुःखधारेति ॥ ८४ ॥

काम्येऽकाम्येऽपि साध्यत्वाविशेषात् ॥ ८५ ॥

ननु निष्कामकर्मणः फलं मोक्षो भविष्यति तत्राह—काम्य इति । काम्येऽकाम्ये वा कर्मणि कृते तत्फलमत्यन्तपुरुषार्थो न कर्म साध्यत्वस्य तुल्यत्वात् ॥ ८५ ॥

ननु निष्कामात्कर्मणोऽन्तर्यागजपादेर्मोक्षफलं स्यादत आह—काम्य इति । साध्यत्वाविशेषात्तन्नाशेषु न दुःखं स्यादित्यर्थः । "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुः"[1] इत्यादि श्रुतेश्च न कर्मणः साक्षान्मोक्षफलमितिभावः । त्यागोऽभिमानत्यागः । स च तत्त्वज्ञानजन्यतया दुर्लभ इत्येके । केचिदेवामृतत्वं मोक्षं प्राप्नुयुरिति तदर्थः ॥ ८५ ॥

निजमुक्तस्य बन्धध्वंसमात्रं परं न समानत्वम् ॥ ८६ ॥

ननु ज्ञानसाध्यस्य कथमत्यन्तपुरुषार्थत्वं तत्राह—निजेति । निजमुक्तस्य स्वभावमुक्तस्यात्मनो बन्धध्वंसमात्रं परं मुख्यं विवेकज्ञानस्य फलम्, ध्वंसस्य चाभावत्वेन नित्यत्वान्न दुःखात्मकत्वमतो न समानत्वं ज्ञानकर्मणोः । तस्माद्विवेकज्ञानमेव साक्षाद्धेयहानोपायः ॥ ८६ ॥

ननु ज्ञानसाध्यस्य कथं न दुःखत्वं, साध्यत्वाविशेषादत आह—निजेति । निजमुक्तस्य स्वभावमुक्तस्य ज्ञानात् अविवेकाख्यकारणनाशे न परमुत्कृष्टमविनाशि बन्धध्वंसमात्रं जन्यम् । अतो न समानत्वमित्यर्थः । ध्वंसस्याविनाशित्वात् । न तु कर्मण इव भावरूपं सुखादिकार्यं येन नाशितया दुःखदं तत्स्यात् । कर्मणश्च साक्षादविद्यानाशकत्वम्, उक्तश्रुतेः । ज्ञानेन तु कारणनाशान्न पुनरावृत्तिरितिसिद्धम् । कर्मणस्तत्त्वश्रवणं तु सत्त्वशुद्धिद्वारा परम्परया नेयम् । सत्त्वं मनः । एवं च विवेकविशिष्टा प्रकृतिरेव सर्वोपादानमिति बोध्यम् ॥ ८६ ॥

---

१. तै० आरण्यकम् १०।१०।३ ।

द्वयोरेकतरस्य वाऽप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छित्तिः प्रमा, तत्साधकं यत्तत्त्रिविधं प्रमाणम् ॥ ८७ ॥

तस्य साक्षादुपायाः प्रमाणानि सम्प्रति परीक्ष्यन्ते—द्वयोरिति। असन्निकृष्टः प्रमातर्यनारूढोऽनधिगत इति यावत्। एवं भूतस्यार्थस्य वस्तुनः परिच्छित्तिरवधारणं प्रमा। सा च द्वयोर्बुद्धिपुरुषयोर्धर्मोऽस्तु, एकतरस्यैव वा, उभयथापि तस्याः साधकतमं फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं यत्तत्प्रमाणम्। तच्च त्रिविधमित्यर्थः। स्मृतिभ्रमसंशयानां व्युदासाय क्रमेणानधिगत इति, वस्तुन इति, अवधारणमिति। अत्र यदि प्रमाणरूपं फलं पुरुषनिष्ठमुच्यते तदा बुद्धिवृत्तिरेव प्रमाणम्, यदि बुद्धिनिष्ठं वृत्तिरूपं तत्, तदा इन्द्रियसन्निकर्षादिरेव प्रमाणम्। यदि तु पौरुषेयबोधो बुद्धिवृत्तिश्चोभयमपि प्रमोच्यते, तदोक्तमुभयमेव प्रमाणं भवति। चक्षुरादिषु तु प्रमाणव्यवहारः परम्परयैवेति बोध्यम्। ननु,

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥[1]

इत्यादिषूपमानादि प्रकृतिपुरुषविवेके प्रमाणमुपन्यस्तं तत्कथं त्रिविधं प्रमाणं तत्राह—तदिति ॥ ८७ ॥

इदानीं विवेकज्ञानोपायभूतानि प्रमाणानि परीक्ष्यन्ते—द्वयोरिति। असन्निकृष्टोऽनधिगतः, एवंभूतोऽर्थो वस्तु तस्य परिच्छित्तिरवधारणम्। सा प्रमा सा च द्वयोर्बुद्धिपुरुषयोर्धर्मो भवतु, एकतरस्य वा, उभयथापि तत्साधकं फलायोगव्यवच्छिन्नं यत्कारणं तत्प्रमाणरूपेण त्रिविधमित्यर्थः। स्मृतिव्यावृत्तयेऽनधिगतेति, भ्रमव्यावृत्तये वस्त्विति, संशयव्यावृत्तयेऽवधारणमिति। तत्र यदि प्रमारूपं फलं पुरुषे एव तदा बुद्धिवृत्तिरेव प्रमाणम्। यदि बुद्धिमात्रनिष्ठं तदेन्द्रियसंनिकर्ष एव प्रमाणम्। चक्षुरादिषु तु प्रमाणव्यवहारपरम्परयैवेति भावः।

अत्रेदं तत्त्वम्—पुरुषनिष्ठ एव बोधः प्रमा। न च तद्बोधस्वरूपस्य नित्यतया कथं फलत्वम्? अर्थोपरक्तवृत्तिप्रतिबिम्बस्य कार्यत्वात्, तस्यैव च पुरुषनिष्ठप्रमात्वात्। अत्रेयं प्रक्रिया—इन्द्रियप्रनाड्यार्थसंनिकर्षेण लिङ्गज्ञानादिना वादौ बुद्धेरर्थाकारा वृत्तिर्जायते। तत्र संनिकर्षजा प्रत्यक्षा वृत्तिरिन्द्रियविशिष्टबुद्ध्याश्रिता, नयनादिगतपित्तादिदोषपीताद्याकारवृत्त्युदयात्। सा चार्थोपरक्तवृत्तिः पुरुषे प्रतिबिम्बिता भासते, पुरुषस्यापरिणामितया

---

१. भ० गी० १३।३३।

बुद्धिवत्स्वतोऽर्थाकारत्वासंभवात्। अर्थाकारतैव चार्थग्रहणम्। अन्यादृश्या च दुर्वचत्वात्, पुरुषे च स्व-स्वबुद्धिवृत्तीनामेव प्रतिबिम्बार्पणसामर्थ्यं फलवत्त्वात्। अतः पुरुषाणां कूटस्थविभुचिद्रूपत्वेऽपि न सर्वदा सर्वावभासः। इदमेव च बुद्धौ सत्त्वम्, यत्स्वप्रबिम्बनसामर्थ्यं नेतरेतरस्येति।

प्रतिविम्बश्च बुद्धेरेव परिणामविशेषो बिम्बाकारो जलादिगत इति बोध्यम्। एवं प्रतिध्वनिः शब्दस्य प्रतिबिम्ब एव, न शब्दजन्यं शब्दान्तरम्; स्फटिकलौहित्यादेरपि जपासंनिकर्षजन्यतापत्त्या प्रतिबिम्बमिथ्यात्वहान्यापत्तेः। रूपवत्त्वं तु न सामान्यतः प्रतिबिम्बप्रयोजकम्।

न च वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्येनैव वृत्तिप्रकाशनोपपत्तौ चैतन्ये वृत्तिप्रतिबिम्बे कल्पना व्यर्था, एवं च वृत्तिगतप्रतिबिम्ब एव वृत्तौ चैतन्यविषयितेति वाच्यम्; वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषयत्वानुभवेनान्योन्यविषयाताख्यसंबन्धरूपतया अन्योन्यस्मिन् प्रतिबिम्बस्वीकारात्, वृत्तावर्थाकारताया एवं विषयितारूपत्वेन चैतन्येऽपि तस्या एव विषयितात्वौचित्यात्।

घटादौ विषयता च वृत्तौ स्वकारसमर्पकतैव। अत एव योगभाष्ये उक्तम्—"बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः"[1] इति। प्रतिसंवेदः संवेदनप्रतिबिम्बः, प्रतिध्वनिवत्। संवेदनं पुरुषप्रतिबिम्बः।

वस्तुतस्तु वृत्तिगतचैतन्यप्रतिबिम्ब एव उभयविषयतारूप इत्यपि वक्तुं शक्यम्, इति दिक्।

तदयं विभागः—प्रमाता, चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव न।
प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम्॥
प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते।
साक्षाद्दर्शनरूपत्वे साक्षित्वं वक्ष्यति स्वयम्[2]॥ इति ॥८७॥

तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः ॥ ८८ ॥

त्रिविधप्रमाणसिद्धौ सर्वस्यार्थस्य सिद्धेर्नप्रमाणाधिक्यं सिद्धयति, गौरवादित्यर्थः। अत एव मनुनापि प्रमाणत्रयमेवोपन्यस्तम्—

प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम्।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता॥[3] इति।

उपमानैतिह्यादीनामनुमानशब्दयोः प्रवेशः। अनुपलब्धेस्तु प्रत्यक्षे इति। गीतावाक्ये त्वित्थमनुमानमभिप्रेतम्—आपादतलमस्तकं कृत्स्नं स्वव्यतिरिक्तेनैकेन

---

१. योग भा० २।२०। २. द्र० योगवार्तिक १।७।
३. मनुः १२।१०५।

प्रकाश्यम्, स्वयमप्रकाशत्वात्, त्रैलोक्यवदिति। तेजश्चैतन्यसाधारणं प्रकाशत्वमखण्डोपाधिः प्रकाशव्यवहारनियामकतया सिद्धयति ॥ ८८ ॥

ननूह्यमानादिकमप्यतिरिक्तमस्तीति त्रैविध्याहानिरत आह—तदिति। त्रिविधप्रमाणेनैव सर्वसिद्धेर्न प्रमाणाधिक्यमित्यर्थः। उपमानार्थापत्त्यादीनामनुमाने, ऐतिह्यादीनां शब्दे, अनुपलब्ध्यादीनां च प्रत्यक्षे प्रवेश इति भावः। यथा गौस्तथा गवय इति वाक्यजन्यं ज्ञानं शाब्दमेव। गोसदृशो गवयपदवाच्य इति ज्ञानम् असति वृत्त्यन्तरे। तत्र वृद्धैः प्रयुज्यमानत्वादिहेतुकमनुमानमेव, यथा गोशब्दो गोत्वस्येति दृष्टान्तः। यथा सूर्यो लोकं प्रकाशयति तथा क्षेत्री कृत्स्नं क्षेत्रमित्यादि, सोऽपि आपादतलमस्तकं स्वातिरिक्तैकप्रकाश्यं स्वयमप्रकाशत्वात्, त्रैलोक्यवदित्यनुमानमेव। तेजश्चैतन्यसाधारणं प्रकाशत्वमखण्डोपाधिः।

यदपि जीवतो गृहाभावदर्शनेन बहिःसत्ताज्ञानं तदप्यनुमानमेव तल्लिङ्गकम्। परिच्छिन्नस्य एकत्रासत्त्वेऽपरत्र सत्त्वम्, एकत्र सत्त्वे चापरत्र तदभाव इति व्याप्तिग्रहः। एवमभावो भूतलादीनां कैवल्याख्यपरिणाम एव, सर्वभावानां प्रतिक्षणपरिणामित्वात्। स च प्रत्यक्ष एवेति नास्ति तत्रानुपलब्ध्यादिप्रमाणान्तरापेक्षा।

एवं संभवः खार्यां द्रोणाद्यवगमः, सोऽप्यनुमानमेव, खारी द्रोणवती, द्रोणाविनाभूता, खारीत्वादिति। एवमनिर्दिष्टप्रवक्तृकं वाक्यमैतिह्यं तत्प्रमाणमेव न, संशयजनकत्वात्। तत्त्वे वा शब्द एवान्तर्भाव इति दिक् ॥ ८८ ॥

यत्सम्बद्धं सत्तदाकारोल्लेखि विज्ञानं तत्प्रत्यक्षम् ॥ ८९ ॥

पुरुषनिष्ठा प्रमेति मुख्यसिद्धान्तमाश्रित्य प्रमाविशेषलक्षणानि वक्तुमुपक्रमते—तदिति। संबन्धं भवत् संबद्धवस्त्वाकारधारि भवति, यद्विज्ञानं बुद्धिवृत्तिस्तत्प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यर्थः। अत्र सदित्यन्तं हेतुगर्भविशेषणम्, तथा च स्वार्थसन्निकर्षजन्यत्वमित्याकाराश्रयग्रहणं चक्षुरादि करणद्वारकं बुद्धिवृत्तिश्च प्रदीपस्य शिखेव बाह्यार्थसन्निकर्षानन्तरमेव तदाकारोल्लेखिनी भवतीति नासम्भवः ॥ ८९ ॥

पुरुषनिष्ठैव प्रमेति सिद्धान्ताभिप्रायेण प्रमाणविशेषलक्षणान्याह—यदिति। संबद्धं भवद्यत्संबद्धवस्त्वाकारधारि विज्ञानं बुद्धिवृत्तिस्तत्प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यर्थः। स्वार्थसंनिकर्षजन्याकाराश्रयवृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यर्थः। वृत्तिर्न

संनिकर्षजन्येत्याकाराश्रयेति। बुद्धिवृत्तिश्च दीपस्य शिखातुल्या चक्षुरादि-द्वारा बाह्यार्थसंनिकर्षानन्तरं तदाकारोल्लेखिनीति नासंभवः ॥ ८९ ॥

योगिनामबाह्यप्रत्यक्षत्वान्न दोषः ॥ ९० ॥

ननु योगिनामतीतानागतव्यवहितवस्तुप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः, संवद्धवस्त्वाकारा-भावादित्याशङ्क्य तस्या लक्ष्यत्वेन समाधत्ते—योगिनामिति। ऐन्द्रियकप्रत्यक्षमेवात्र लक्ष्यं योगिनश्चावाह्यप्रत्यक्षकाः अतो न तत्राव्याप्तिदोष इत्यर्थः ॥ ९० ॥

ननु योगिनामतीतानागतवस्तुप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः, तत्र संवद्धवस्त्वाकारा-भावादित्यत आह—योगिनामिति। ऐन्द्रियकप्रत्यक्षमेवात्र लक्ष्यमिति भावः ॥ ९० ॥

लीनवस्तुलब्धातिशयसम्बन्धाद्वा न दोषः ॥ ९१ ॥

वास्तवं समाधानमाह—लीनेति। अथवाऽस्तु योगिप्रत्यक्षमपि लक्ष्यम्, तथापि न दोषो नाव्याप्तिः। यतो लीनवस्तुषु लब्धयोगजधर्मजन्यातिशयस्य योगिचित्तस्य संबन्धो घटते। अत्र लीनशब्दः पराभिप्रेतासन्निकृष्टवाची, सत्कार्यवादिनां ह्यतीता-दिकमपि स्वरूपतोऽस्तीति तत्संबन्धः सम्भवेदिति। व्यवहितविप्रकृष्टेषु संबन्धे हेतुविधया लब्धातिशयेति विशेषणम्। अतिशयश्च व्यापकत्वं वृत्तिप्रतिबन्धकतमो-निवृत्त्यादिश्चेति ज्ञेयम् ॥ ९१ ॥

वास्तवं समाधानमाह—लीनेति। लीनवस्तुषु असन्निकृष्टवस्तुषु लब्धयोग-जधर्मजन्यातिशयस्य योगिचित्तस्य संबन्धसंभवान्नाव्याप्तिः। सत्कार्यवादिना-मतीतादिकमपि स्वरूपतोऽस्तीति तत्संबन्धसंभवः। अतिशयश्च व्यापकत्वं वृत्तिप्रतिबन्धकतमोनिवृत्त्यादिश्च। तच्च तमः कदाचिदिन्द्रियार्थसंनिकर्षेण, कदाचिच्च योगजधर्मेणापसार्यते। अञ्जनसंयोगेन नयनमालिन्यवत्।

एवञ्च प्रत्यक्षसामान्ये वृत्तिद्वारा बुद्ध्यर्थसंनिकर्ष एव कारणम्। इन्द्रियसंनिकर्षादि तु तमोपसारणद्वारा चाक्षुषादिप्रत्यक्षेषु विशिष्यैव कारणम्। न च लाघवादिन्द्रियसंनिकर्ष एव प्रत्यक्षे कारणमस्तु, सुषुप्तौ तमसो वृत्तिप्रतिबन्धकत्वसिद्धेः।

सत्त्वाज्जागरणं विद्यात् रजसा स्वप्नमादिशेत्।
प्रस्वापनं तु तमसा तुरीयं त्रिषु सन्ततम् ॥[१] इति स्मृतेः।

---

१. भागवत ११।२५।२०।

यत्तु ज्ञानसामान्ये त्वङ्मनोयोगस्य कारणत्वात्सुषुप्तौ वृत्त्यनुत्पाद इति, तन्न; त्वगिन्द्रियोत्पत्तेः, प्रागपि केवलबुद्ध्या स्वयंभुवः सर्वप्रत्यक्षश्रवणात्। त्वङ्मनोयोगानुत्पत्तौ तमोतिरिक्तकारणाभावाच्च ॥ ९१ ॥

ईश्वरासिद्धेः ॥ ९२ ॥

ननु तथापीश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः तस्य नित्यत्वेन सन्निकर्षाजन्यत्वात्तत्राह–ईश्वरेति। ईश्वरे प्रमाणाभावाददोष इत्यनुवर्त्तते। अयं चेश्वरप्रतिषेध एकदेशिनां प्रौढिवादेनैव। अत एवेश्वरासिद्धेरित्युक्तं नत्वीश्वराभावादिति बोध्यम्, ईश्वराभ्युपगमे तु सन्निकर्षजन्यजातीयत्वमेव विवक्षितं साजात्यं च ज्ञानत्वसाक्षाद्व्याप्य जात्येति भावः ॥ ९२ ॥

ननु तथापीश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः, तस्य नित्यत्वेन संनिकर्षाजन्यत्वादत आह—ईश्वरेति। ईश्वरे प्रमाणाभावान्न तत्प्रत्यक्षेऽव्याप्तिरित्यर्थः। इदं च प्रौढिवादेन; ईश्वराभ्युपगमे तु संनिकर्षजन्यजातीयत्वं तल्लक्षणम्, साजात्यं च ज्ञानत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्या ॥ ९२ ॥

मुक्तबद्धयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः ॥ ९३ ॥

श्रुतिस्मृतिभ्यां कथमीशो नसिद्ध्येदित्याशङ्क्य तर्कनिरोधं बाधकमाह–मुक्तेति। ईश्वरोऽभिमतो यः स किं क्लेशादिभिर्मुक्तो बद्धो वा अन्यतरस्याप्यसम्भवान्नेश्वरसिद्धिः ॥ ९३ ॥

तदङ्गीकारे तर्कविरोधमाह–मुक्तेति। ईश्वरे मुक्तत्वं बद्धत्वान्यतरस्यासंभवान्न तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ ९३ ॥

उभयथाप्यसत्करत्वम् ॥ ९४ ॥

तदेवाह—उभयथेति। मुक्तत्वे सृष्टिप्रयोजकरागाद्यभावात्, न सृष्टिकरत्वमीश्वरस्येति सृष्टिकर्तृत्वेनैव हीश्वरः साध्यते परैः। व्याख्यानात्। सृष्टिपरः सच्छब्दोऽत्र बोध्यः ॥ ९४ ॥

तदेवाह—उभयथेति। मुक्तत्वे स्रष्टृत्वाद्यक्षमत्वं तत्प्रयोजकाभिमानरागाद्यभावात्। तद्वत्त्वेऽपि मूढत्वान्न तत्क्षमत्वमित्यर्थः। व्याख्यानात्सच्छब्दोऽत्र सृष्टिपरः। एतेन क्षित्यादिकर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिरित्यपास्तम् ॥ ९४ ॥

मुक्तात्मनः प्रशंसोपासनासिद्धस्य वा ॥ ९५ ॥

नन्वेवमपीश्वरप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्योः का गतिस्तत्राह–मुक्तेति। केचित् श्रुतिस्मृतिमुक्तात्मनः केवलात्मनो ज्ञेयताविधानाय तस्य सन्निधिमात्रेणैश्वर्येण

स्तुतिरूपे, केचिच्चोपासनासिद्धस्यानित्येश्वरस्यैव नित्यत्वाद्युपासनासिद्धये गौण-नित्यत्वादिनास्तुतिरूपे ॥ ९५ ॥

नन्वेवं "सर्ववित्सर्वस्य कर्त्ता" इत्यादीश्वरप्रतिपादकश्रुतीनां का गति-स्तत्राह—मुक्तेति। यथायोगं काचिच्छ्रुतिर्मुक्तात्मनः केवलात्मसामान्यस्य ज्ञेयताबोधनाय सन्निधिमात्रैश्वर्येण स्तुतिरूपा प्ररोचनार्था। काचित्तु संकल्प-पूर्वकस्रष्टृत्वादिप्रतिपादिका श्रुतिः सिद्धस्य ब्रह्मविष्णुहरादेरनित्येश्वर-स्याभिमानादिमतो गौणनित्यत्वादिमत्त्वान्नित्यत्वादिनोपासापरेत्यर्थः ॥९५॥

तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत् ॥ ९६ ॥

अधिष्ठातृत्वं कीदृशं तत्राह—तदिति। तत्पुरुषस्य सन्निधानात् संयोगात् अधिष्ठातृत्वं प्रकृत्यधिष्ठातृत्वं महत्तत्वरूपेण परिणामयितृत्वं न तु संकल्पादिना यथाऽयस्कान्तमणेः सान्निध्यमात्रेण लोहाकर्षत्वम्। उक्तं च—

निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्त्तते।
सत्तामात्रेण देवेन तथैवायं जगज्जनिः॥
अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम्।
निरिच्छत्वादकर्त्तासौ कर्तासन्निधिमात्रतः॥[1] इति ॥ ९६ ॥

ननु तथापि प्रकृत्याधिष्ठातृत्वं श्रूयमाणं नोपपद्यते, लोके संकल्पादिना स्रष्टुरेवाधिष्ठानत्वव्यवहारादत आह—तदिति। न संकल्पेन स्रष्टृत्वमधिष्ठा-तृत्वं किन्तु संनिधानात्स्रष्टृत्वमेव तत्। यथायस्कान्तमणेः सान्निध्यमात्रेण शल्यनिष्कर्षकत्वं न संकल्पादिना, एवं पुरुषसंयोगमात्रेण प्रकृतेर्महत्तत्त्व-रूपेण परिणमनम्, इदमेव च गौणं पुरुषस्य सोपाधि स्रष्टृत्वमित्यर्थः। "निरिच्छत्वादकर्त्ता स्यात्कर्त्ता सन्निधिमात्रतः"[2] इत्युक्तेः, "तदैक्षत बहु स्याम्"[3] इत्यादि तु बुद्धिपूर्वसृष्टिविषयकम्, नत्वादिसर्गपरम्। "अबुद्धि-पूर्वकस्येव ब्राह्मीं सृष्टिं निबोधत"[4] इति कौर्मेण तस्याबुद्धिपूर्वकत्वस्मरणा-दिति भावः ॥ ९६ ॥

विशेषकार्येष्वपि जीवानाम् ॥ ९७ ॥

लौकिककार्येष्वपि जीवानां सन्निधिमात्रेणैवाधिष्ठातृत्वमित्याह—विशेषेति। सन्निधानादधिष्ठातृत्वमित्यनुषङ्गः। जीवानां कूटस्थचिन्मात्रत्वादित्यर्थः ॥ ९७ ॥

१, २. योगवासिष्ठ ४।५६।३०–३१।
३. छान्दोग्य ६।२।३। ४. कूर्म १।४।६६।

महत्तत्त्वसृष्टाविवान्येष्वपि संकल्पादिपूर्वेषु भूतादिषु सर्वपुरुषाणां संयोगमात्रेण स्रष्टृत्वमित्याह—विशेषेति । विशेषकार्येषु सर्गाख्यव्यष्टिसृष्टौ जीवानामन्तःकरणोपलक्षितानां च तत्प्रतिबिम्बितानां चेतनानां संनिधानादधिष्ठातृत्वं, न तु केनापि व्यापारेण कूटस्थचिन्मात्रत्वादित्यर्थः ।। ९७ ।।

सिद्धरूपबोद्धृत्वाद्वाक्यार्थोपदेशः ।। ९८ ।।

ननु नित्यसर्वज्ञेश्वराभावेऽन्धपरम्पराशङ्कया वेदाप्रामाण्यं स्यादत आह—सिद्धरूपेति । हिरण्यगर्भादेः सिद्धरूपस्य यथार्थस्य बोद्धृत्वात्तद्वक्तृको वेदवाक्यार्थोपदेशः प्रमाणमिति शेषः ।। ९८ ।।

ननु यदि सर्वज्ञ ईश्वरो नास्ति तर्हि वेदस्यान्धपरम्पराशङ्कयाप्रामाण्यं प्रसज्येतेत्यत आह—सिद्धेति । हिरण्यगर्भादीनां सिद्धरूपस्य तत्त्वभूतार्थस्य यद्बोद्धृत्वं तद्वक्तृकायुर्वेदादिप्रामाण्येनावधृतम्, तस्मात्तद्वाक्यभूतवेदार्थोपदेशः प्रमाणमित्यर्थः ।। ९८ ।।

अन्तःकरणस्यातदुज्ज्वलितत्वाल्लोहवदधिष्ठातृत्वम् ।। ९९ ।।

लौकिककार्येषु संकल्पादिनाधिष्ठातृत्वं कस्येत्याकाङ्क्षायामाह – अन्तःकरणेति । अग्निसंयोगविशेषेण यथा लोहमुज्ज्वलितं तद्वत्प्रतिबिम्बहेतुसंयोगविशेषेण चेतनोज्ज्वलितत्वाच्चेतनायमानस्यान्याचेतनेभ्यो विलक्षणस्यान्तःकरणस्य संकल्पादिद्वारकमनुपचरितमधिष्ठातृत्वमित्यर्थः । आदिसर्गस्त्वबुद्धिपूर्वक इति न तत्र मुख्याधिष्ठातुरपेक्षा । अत एव कौर्मे—

> इत्येष प्रकृतिः सर्गः संक्षेपात् कथितो मया ।
> अबुद्धिपूर्वकस्त्वेष ब्राह्मीं सृष्टिं निबोधत ।।[1] इति ।

तदैक्षतेत्यादि तु कूलं पिपतिषतीत्यादिवत् कार्योन्मुखत्वमादाय कथंचिन्नेयमिति भावः ।। ९९ ।।

इदानीं मुख्यमधिष्ठातारमाह—अन्तरिति । संकल्पो न स्रष्टृत्वरूपमुख्यमधिष्ठातृत्वम्, अन्तःकरणस्यादिसर्गस्त्वबुद्धिपूर्वक इति न तत्र मुख्याधिष्ठातुरपेक्षा "तदैक्षत" इत्याद्यपि कूलं पिपतिषतीतिवत् कार्योन्मुखत्वमादाय कथंचिन्नेयम् ।

न च चेतनस्य तन्न युक्तमत आह—लोहवदिति । तप्तलोहवच्चेतनोज्ज्वलितत्वेन चेतनायमानतया तत्त्वमुपपद्यत इत्यर्थः । अत्रोज्ज्वलितत्वं नित्योज्ज्वलचैतन्यसंयोगविशेषस्तज्जन्यं चैतन्यप्रतिबिम्बवत्त्वं वा, न तु चैतन्य-

---

१. कूर्मपु० १।४।६६ ।

स्यान्तःकरणे संक्रमः, तस्यासङ्गित्वापत्तेः । अग्नेरपि प्रकाशो न लोहे संक्रामति, किन्त्वग्निसंयोगविशेष एव लोहस्योज्ज्वलनमिति बोध्यम् ।

अयं च संयोगविशेषोऽन्तःकरणस्यैव सत्त्वोद्रेकरूपात् परिणामाद्भवति । अयमेव च संयोगविशेषो बुद्ध्यात्मनोरन्योन्यप्रतिबिम्बने हेतुः । न च तस्य परिणामित्वापत्तिः; सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्तावेव परिणामव्यवहारात् । तत्र बुद्धौ चैतन्यप्रतिबिम्बश्चैतन्यदर्शनार्थं कल्प्यते, दर्पणे मुखप्रतिबिम्बवत्, अन्यथा कर्तृकर्मविरोधेन स्वस्य साक्षात्स्वदर्शनानुपपत्तेः। आरूढविषयैः सह बुद्धेर्भानार्थं च चैतन्ये बुद्धिप्रतिबिम्बस्वीकारः । अर्थाकाररूपस्यैवार्थग्रहणस्य बुद्धिस्थले दृष्टत्वेन तां विना संयोगविशेषमात्रेणार्थमात्रस्य पुरुषेऽप्यनौचित्यात्, पुरुषस्यार्थाकाररूपपरिणामसंभवात् प्रतिबिम्बतायामेव पर्यवसानात् । एतेन संयोगविशेषादेव प्रतिबिम्बकार्यार्थं ज्ञानादेः संभवात् प्रतिबिम्बकल्पना व्यर्थेत्यपास्तम् ।

बुद्धौ चित्प्रतिबिम्ब एव चिच्छायापत्तिरिति, चैतन्याध्यास इति, चिदावेश इति चोच्यते । न च बुद्धिगतचिच्छायारूपेण संबन्धेन बिम्बस्य ज्ञानसंभवान्न चितौ बुद्धिप्रतिबिम्बः कल्प्य इति वाच्यम्; तेन संबन्धेन बुद्धिस्थसर्वार्थभानासंभवात् । सूर्यादेः स्वप्रतिबिम्बरूपसंबन्धेन जलादितत्स्थसकलवस्तुभासकत्वादर्शनात्, बाह्यकिरणैरेव तदुभयभासनात्, मरुमरीचिकादौ स्वाध्यस्तजलादिभासकत्वस्य दर्शनादस्माभिश्चितौ बुद्धिप्रतिबिम्ब एव सर्वार्थभानहेतुतया संबन्धः क्लृप्तः ।

यत्तु बुद्धिगतचिच्छायया बुद्धेरेव सर्वार्थज्ञातृत्वमुचितम्, अन्यथा ज्ञानेनाप्यस्य प्रवृत्तेरनुचितत्वाच्च ज्ञातृत्वेन सिद्धप्रतिबिम्बान्यथानुपपत्त्या बिम्बभूतपुरुषस्यापि सिद्धिः, वृत्तिसाक्षितया तस्य सिद्धेश्चेति, तन्न; वृत्तिज्ञानघटज्ञानयोः सामानाधिकरण्यानुभवेनोभयोर्ज्ञातृत्वं कल्प्यते, गौरवेण च साक्षिण एव प्रमातृत्वौचित्यात् । इच्छाप्रवृत्त्योर्ज्ञानेन वैयधिकरण्यस्याकर्त्तुरपि "फलोपभोगोऽन्नाद्यवत्"[1] इति सूत्रेण सूत्रकृतैवोपपादयिष्यमाणत्वान्न दोषः । बुद्धेः संकल्पेन देहक्रियायामिवात्रापि संयोगविशेषस्यैव नियामकत्वेनातिप्रसङ्गाभावाच्चेति दिक् ॥ ९९ ॥

प्रतिबद्धदृशः[2] प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम् ॥ १०० ॥

अनुमानं लक्षयति—प्रतिबद्धेति । प्रतिबन्धो व्याप्तिः, तद्युक्तं तन्निरूपकं च प्रतिबद्धम् । तथा च व्याप्यदर्शनाद् व्यापकज्ञानं वृत्तिरूपमनुमानं प्रमाणम् । अनुमितिस्तु पौरुषेयो बोधः ॥ १०० ॥

---

१. सांख्य सू० १।१०५ । २. प्रतिबन्धदृशः—पाठा० ।

अथानुमानं लक्षयति–प्रतीति। प्रतिबन्धो व्याप्तिः। व्याप्यज्ञानाद् व्यापक-ज्ञानवृत्तिरूपमनुमानप्रमाणमित्यर्थः। अनुमितिस्तु पौरुषेयो बोधः॥ १००॥

आप्तोपदेशः शब्दः॥ १०१॥

शब्दप्रमाणं लक्षयति––आप्तेति। आप्तो योग्यः शब्दस्तदुपदेशस्तज्जन्यं ज्ञानं शब्दाख्यं प्रमाणम्। प्रमा त्वत्रापि पौरुषेयो बोधः॥ १०१॥

शब्दं लक्षयति—आप्तेति। आप्तिरत्र योग्यता। एवं च योग्यशब्दजन्यं वृत्त्याख्यं ज्ञानं शब्दरूपप्रमाणमित्यर्थः। फलं च पौरुषेयो बोधः। यद्वा आप्तिर्यथार्थज्ञानम्। तज्जनकोपदेश इत्यादि प्राग्वत्॥ १०१॥

उभयसिद्धिः प्रमाणात्तदुपदेशः॥ १०२॥

प्रमाणप्रतिपादनस्य फलमाह—उभयेति। आत्मानात्मनोर्विवेकेन सिद्धिः प्रमाणादेव भवति अतः प्रमाणोपदेशः कृतः॥ १०२॥

प्रमाणप्रतिपादनस्य फलमाह—उभयेति। उभयोरात्मानात्मनोर्विवेकेन सिद्धिः प्रमाणादेव भवति, अतस्तस्य प्रमाणस्योपदेशः कृत इत्यर्थः॥ १०२॥

सामान्यतोदृष्टादुभयसिद्धिः॥ १०३॥

येनानुमानविशेषेण तत्सिद्धिस्तदाह––सामान्यत इति। अनुमानं त्रिविधम्––पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टं च। तत्र प्रत्यक्षीकृतजातीयविषयकं पूर्ववत्, यथा धूमेन वह्न्यनुमानम्। वह्निजातीयो हि महानसादौ पूर्वं प्रत्यक्षीकृतः। व्यतिरेक्यनुमानं शेषवत्, शेषो पूर्वार्थोऽस्य विषयत्वेनास्तीति, अप्रसिद्धसाध्यकमिति-यावत्। यथा पृथिवीत्वेनेतरभेदानुमानम्। पृथिवीतरभेदो हि प्रागसिद्धः, तदुभय-भिन्नमनुमानं सामान्यतोदृष्टम्। यत्र सामान्यतः प्रत्यक्षादिजातीयमादाय व्याप्ति-ग्रहात् पक्षधर्मताबलेन तद्विजातीयोऽप्रत्यक्षाद्यर्थः सिद्ध्यति, यथा रूपादिज्ञाने नाना-क्रियात्वेन करणवत्त्वानुमानम्। अत्र हि पृथिवीत्वादिजातीयं कुठारादिकरणमादाय व्याप्तिं गृहीत्वा तद्विजातीयमतीन्द्रियं ज्ञानकरणमिन्द्रियं साध्यते। तत्र सामान्यतो-दृष्टादनुमानात् प्रकृतिपुरुषयोः सिद्धिः। महत्तत्त्वं सुखदुःखमोहधर्मकद्रव्यो-पादानकम्, कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहधर्मकत्वात्, सुवर्णादिजकुण्डलादिवदिति। प्रकृतौ प्रधानं परार्थम्, संहत्यकारित्वादिति, पुरुषे सामान्यतोदृष्टं बोध्यम्॥ १०३॥

तत्र यादृशमनुमानमुपयुक्तं तद्दर्शयति—सामान्यत इति। अनुमानं तावत् त्रिविधम्—पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतोदृष्टं च। तत्र प्रत्यक्षीकृतजातीय-

विषयकमाद्यम्, यथा धूमे वह्नेरनुमानम्। वह्निजातीयो हि महानसादौ पूर्वं प्रत्यक्षीकृतः। अपूर्वार्थविषयकं व्यतिरेकानुमानं द्वितीयम्। अत्र सिद्धिसाध्यकमिति यावत्। शेषोऽपूर्वार्थो विषयत्वेनास्यास्तीत्यर्थात्। यथा पृथिवीत्वेनेतरभेदानुमानम्। पृथिवीतरभेदो हि प्रागसिद्धः। सामान्यतोदृष्टं च तदुभयभिन्नमनुमानम्। यत्र सामान्यतः प्रत्यक्षादिजातीयमादाय व्याप्तिग्रहात् पक्षधर्मताबलेन तद्विजातीयोऽप्रत्यक्षाद्यर्थः फलति। यथा रूपादिज्ञाने क्रियात्वेन करणत्वानुमानम्। अत्र हि पृथिवीत्वादिजातीयं प्रत्यक्षं कुठारादि करणमादाय व्याप्तिं गृहीत्वा तद्विजातीयमतीन्द्रियं ज्ञानकरणमिन्द्रियं साध्यते। तत्र सामान्यतोदृष्टादनुमानात्तद्द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः सिद्धिरित्यर्थः॥ १०३॥

चिदवसानो भोगः॥ १०४॥

प्रमाणफलभूतसिद्धेः पुरुषनिष्ठत्वे पुरुषस्य परिणामितापत्तिरित्याशङ्क्य तस्याः स्वरूपमाह—चिदिति। अत्र प्रमाणाख्यवृत्त्यारूढं पदार्थजातं वृत्त्या सह पुरुषे प्रतिबिम्बितं यद्भासते स भोगः प्रमाणफलम्। स चैवार्थोपरक्तवृत्तिप्रतिबिम्बावच्छिन्नचैतन्यस्वरूपे पर्यवसितस्तत्स्वरूप एव यतः, अतो नोक्तशङ्केतिभावः॥ १०४॥

ननु प्रमाणफलभूता प्रमोक्ता, तया पुरुषस्य परिणामापत्तिरिति शङ्कानिरासाय तस्याः स्वरूपमाह—चिदिति। चिति पुरुषस्वरूपे चैतन्येऽवसानं पर्यवसानं यस्य एतादृशो भोगः प्रमेत्यर्थः। बुद्धेर्भोगव्यावृत्तये चिदवसानमिति। चितेः परिणामित्वशङ्कानिरासायावसानपदम्। भोगस्य चित्स्वरूपे पर्यवसानान्न पुरुषस्य कौटस्थ्यादिहानिः, तथाहि प्रमाणाख्यवृत्त्यारूढं प्रकृतिपुरुषादिकं प्रमेयं वृत्त्या सह पुरुषे प्रतिबिम्बितं सद् भासते। अर्थोऽपरक्तवृत्तिप्रतिबिम्बावच्छिन्नं स्वरूपचैतन्यमेव भानम्। अयमेव पुरुषस्य भोगः। प्रमाणस्य फलं प्रतिबिम्बरूपेणार्थसंबन्धे वृत्तीनां द्वारतया करणत्वमित्याशयः।

अपरिणामित्वात् पुरुषस्य विषयभोगः प्रतिबिम्बादानमात्रम्। अन्येषां तु देहादीनां परिणामित्वात् पुष्ट्यादिरूपः परिणामरूपश्च भोगः पुरुषे प्रतिषिध्यते इति बोध्यम्। तदुक्तम्—

> गृहीतानिन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति।
> अन्तःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नमः॥[१] इति।

---

१. विष्णुपु० १।१४।३५।

इन्द्रियैरित्यस्य वृत्तिभिरित्यर्थः । एवं च पुरुषस्यापि फलव्याप्यता सिद्धा पुरुषप्रतिबिम्बविशिष्टाया वृत्तेश्चैतन्ये प्रतिबिम्बस्य भानपदार्थत्वादिति दिक् ॥ १०४ ॥

अकर्त्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत् ॥ १०५ ॥

ननु बुद्धिकृतधर्माधर्मफलस्यात्मनि भोगः कथमत आह—अकर्तुरिति । यथान्यकृतस्यान्नादेरुपभोगो राज्ञो भवति तथा बुद्धिकृतधर्माधर्मफलस्य सुखदुःखस्योपभोगः पुरुषस्य । अविवेकस्य स्वस्वामिभावस्य वा नियामकत्वान्नातिप्रसङ्गः ॥१०५॥

ननु कर्त्तुरेव लोके क्रियाफलभोगो दृष्टः, यथा संचरत एव संचारोत्थदुःखभोगस्तत्कथं बुद्धिकृतधर्मादिफलस्य सुखाद्यात्मिकाया अर्थोपरक्तबुद्धिवृत्तेर्भोगः पुरुषे घटेतेत्यत आह—अकर्तुरिति । बुद्धिकृतकर्मफलस्यापि सुखाद्यात्मकवृत्तेस्तदकर्त्तुः पुरुषस्यापि भोगो युक्तः, अन्नाद्यवत् । यथान्यकृतस्यान्नादेरुपभोगो राज्ञो भवति तद्वदित्यर्थः । अविवेककृतस्वस्वामिभावस्य योगनियामकत्वान्नातिप्रसङ्गः, सुखादिकं कर्मफलमित्यभ्युपेत्येदम् ॥ १०५ ॥

अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्तुः फलावगमः ॥ १०६ ॥

सुखदुःखादेः कर्मफलत्वं स्वीकृत्य बुद्धिगतं कर्मफलं पुरुषो भुङ्क्त इत्युक्तम्, इदानीं पुरुषगतभोगस्यैव कर्मफलत्वं स्वीकृत्य बुद्धिकर्मणा पुरुष एव फलमुत्पद्यत इति मुख्यसिद्धान्तमाह—अविवेकादिति । अथवा कर्तृबुद्धौ जायमानं सुखदुःखं फलमेव न भवति सुखं भुञ्जीयेत्यादिकामनया भोगस्यैव फलत्वात् । अथवा अविवेकात् पुरुषस्य कर्तृत्वसिद्धिः, ततः कर्त्तुः पुरुषस्य य एव कर्ता स एव भोक्तेति कर्मफलावगमः । अतो भोक्तृनिष्ठमेव फलं भवति । तर्हि शास्त्रविहितं फलमनुष्ठातरीति शास्त्रव्यवहारः कथम् ? तत्राह तत्सिद्धेरकर्तृनिष्ठाया भोगाख्यसिद्धेः कर्तृबुद्धावविवेकात् कर्त्तुः फलावगमः, शास्त्रेषु इति शेषः । योऽहं करोमि स एवाहं भुञ्ज इति लौकिकानुभवात् , या तु सुखं मे भूयादित्यादिः कामनासौ पुत्रो मे भूयादितिवत् फलसाधनत्वेनाप्युपपद्यते, भोगस्तु नान्यस्य साधनमिति स एव फलमिति मुख्यसिद्धान्तः । भोगस्य पुरुषस्वरूपत्वेऽप्यवच्छिन्नरूपेण कार्य्यता बोध्या, सुखाद्यवच्छिन्नचितेरेव कार्यत्वात् ॥ १०६ ॥

इदानीं पुरुषगतभोग एव कर्मफलमिति मुख्यसिद्धान्तमाह—अविवेकादिति । यद्वा कर्त्तुः फलमेव न, सुखं भुञ्जीयेत्यादिकामनया भोगस्यैव फलत्वात् । अतो भोक्तृनिष्ठमेव फलम्, शास्त्रविहितं फलमनुष्ठातरीति शास्त्रेषु कर्त्तुः

फलावगमस्तु तत्सिद्धेरकर्तृनिष्ठाया भोगाख्यसिद्धेः। कर्त्र्यां बुद्धावविवेका-दित्यर्थः। योऽहं करोमि स एवाहं भुञ्ज इति लोकानुभवात्। सुखं मे भूयादित्यादिकामना तु साधनविषयतयोपपन्ना पुत्रो मे भूयादितिवत्। भोगस्तु, नान्यसाधनमतः स एव फलमिति सिद्धान्तः। भोगस्य पुरुषस्वरूपेऽपि वैशेषिकाणां श्रोत्रवत्कार्यता सुखाद्यवच्छिन्नचितेरेव भोगत्वात्, दुःखभोगा-भाव एव चापवर्ग इति दिक्॥ १०६॥

नोभयं च तत्त्वाख्याने॥ १०७॥

प्रमाणफलत्वेनोक्ताया विवकसिद्धेः फलमाह— नोभयमिति। प्रमाणेन तत्त्वा-ख्याने प्रकृतिपुरुषयोः साक्षात्कारे सति सुखं दुःखं च न भवतीत्यर्थः। "विद्वान् हर्षशोकौ जहाति"[1] इति श्रुतेश्च॥ १०७॥

इदानीं प्रमेयसिद्धेः फलमाह—नोभयमिति। प्रमाणेन प्रकृतिपुरुषयोस्त-त्त्वाख्याने तत्त्वसाक्षात्कारे उभयमपि सुखदुःखे भवतः। 'विद्वान् हर्षशोकौ जहाति"[2] इति श्रुतेर्न्यायाच्चेत्यर्थः॥ १०७॥

विषयोऽविषयोऽप्यतिदूरादेर्हानोपादानाभ्यामिन्द्रियस्य॥ १०८॥

ननु प्रकृतिश्चेदस्ति कुतो न प्रत्यक्षा, तस्मान्नास्तीति, तत्राह—विषय इति। उपादानं सम्बन्धः, हानं तदभावः, इन्द्रियस्य सम्बन्धासम्बन्धाभ्यां प्रत्यक्षविषयः प्रत्यक्षाविषयश्च पदार्थो भवति। प्रत्यक्षाविषयत्वे हेत्वन्तरमतिदूरादेरिति। अति-दूरादितीश्वरकृष्णः संजग्राह—

अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात्।
सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्च॥[3]

इति। उदाहरणानि तु कौमुद्यां व्यक्तानि॥ १०८॥

इदानीं प्रकृत्याद्यनुमानेष्वनुपलम्भबाधकमपाकरोति—विषय इति। उपा-दानं संबन्धो हानं तदभावः। इन्द्रियैरनुपलब्धिमात्राद् घटाद्यभाववत् प्रत्यक्षेण चार्वाकैः प्रकृत्याद्यभावः साधयितुं न शक्यते, यतो विद्यमानोऽप्यर्थ इन्द्रियाणां कालभेदेन विषयोऽविषयश्च। अतिदूरत्वादि दोषादिन्द्रिया-संबद्धेऽर्थेऽविषयः, इन्द्रियसंबद्धे च विषय इत्यर्थः। सत्युपलब्धिकरणकलापे उपलम्भस्यैवाभावनियामकता, यथा खपुष्पादेः। प्रकृत्याद्युपलम्भे तु वक्ष्य-माणप्रतिबन्धान्न कारणकलापसत्तेति भावः।

१, २. कठोप० १।२।१२। ३. सांख्यकारिका ७।

अतिदूरात्। यथा वियति अतिदूरे पक्षी नोपलभ्यते, आदिना सामीप्यं यथा लोचनस्थेऽञ्जने। इन्द्रियघातोऽपि तथा, अन्धबधिरत्वादिरूपः, मनोऽनवस्थितेः, यथा कामाद्युपहितमनसः। सौक्ष्म्यात् परमाण्वादेः व्यवधानम्, यथा कुड्यादिव्यवहितेऽभिभवो यथा दिवा सौरकराभिभूतग्रहनक्षत्रमण्डले। सजातीयसंवलनं यथा माहिषे गव्यसंमिश्रणे। एवमनुद्भवोऽपि क्षीराद्यवस्थायां दध्यादिविषये ॥ १०८ ॥

सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः ॥ १०९ ॥

प्रकृत्यनुपलब्धौ कारणमाह—सौक्ष्म्यादिति। तस्याः प्रकृतेरनुपलब्धिः अप्रत्यक्षता। अत्र सूक्ष्मत्वं प्रत्यक्षप्रमाप्रतिबिम्बको धर्मविशेषः। योगजधर्मस्योत्तेजकत्वाच्च योगिनां सूक्ष्ममपि प्रत्यक्षं भवतीति ॥ १०९ ॥

प्रकृत्यादिविषये यो दोषस्तमाह—सौक्ष्म्यादिति। तयोः प्रकृतिपुरुषयोः। सूक्ष्मत्वं चात्र निरवयवद्रव्यत्वम्। प्रकृतौ तत्त्वं च सत्त्वादीनां प्रत्येकं तत्त्वाद् बोध्यम्। योगधर्मश्चोत्तेजक इति बोध्यम् ॥ १०९ ॥

कार्यदर्शनात्तदुपलब्धेः ॥ ११० ॥

नन्वभावादेवानुपलब्धिरास्तां किं सौक्ष्म्यकल्पनेनात आह—कार्येति। महदादिरूपकार्यदर्शनेन तस्याः प्रामाणिकत्वात् ॥ ११० ॥

ननु शशशृङ्गादिवदभावेनानुपलब्धिरस्तु किं सौक्ष्म्येण? अन्यथा तेषामतिसौक्ष्म्यादेव सा किं न स्यादत आह—कार्येति। कार्यान्यथानुपपत्त्या तत्सिद्धौ प्रत्यक्षाभावाय सौक्ष्म्यं कल्प्यते, तेनैव शशशृङ्गादिष्वित्यर्थः। अनुमानात् पूर्वं च सूक्ष्मत्वादिसंशयेनाभावनिर्णयादनुमानमप्युपपद्यते, इति भावः ॥ ११० ॥

वादिविप्रतिपत्तेस्तदसिद्धिरिति चेत् ॥ १११ ॥

ननु ब्रह्म जगतः कारणमिति केचित्, परमाणव इत्यपरे, कथं प्रकृतेरेव प्रामाणिकत्वमिति शङ्कते—वादीति ॥ १११ ॥

शङ्कते—वादीति। यदि कार्यमुत्पत्तेः प्राक् सिद्धं स्यात्तदा तदाधारतया नित्या प्रकृतिः सिद्ध्येत; कार्यसाहित्येन कारणानुमानस्य वक्ष्यमाणत्वात्। वादिविप्रतिपत्तेस्तु सत्कार्यासिद्ध्या तदसिद्धिः प्रधानासिद्धिरित्यर्थः ॥ १११ ॥

तथाप्येकतरसिद्धेर्नापलापः ॥ ११२ ॥

तस्याः प्रकृतेः कार्येण कारणानुमानेन न कश्चिद्दोष इत्याश्रयेण समाधत्ते—तथापीति । कार्यदृष्टचा कारणसिद्धेर्न कारणापलाप इत्यर्थः ॥ ११२ ॥

अभ्युपेत्य परिहरति—तथापीति । मास्तु सत् कार्यं तथाप्ये एकतरस्य कार्यस्य दृष्टचान्यतरस्य कारणस्य सिद्धेरपलापो नास्त्येवेति नित्यं किंचित् कारणं सिद्धम् । तत एव च परिणामिनः सकाशादपरिणामितया पुरुषस्य विवेकेन मोक्षोपपत्तिरित्यर्थः । अयमेव वैशेषिकशास्त्रवादः ॥ ११२ ॥

त्रिविधविरोधापत्तेश्च ॥ ११३ ॥

इदानीं प्रकृतेरेव कारणत्वे युक्तिमाह—त्रिविध इति । जगति उपलभ्यमानस्य सुखदुःखमोहात्मकत्वस्य विरोधः स्यात्, ब्रह्मणः परमाणूनां वा कारणत्वे ॥११३॥

वास्तवं परिहारमाह—त्रिविधेति । अतीतानागतवर्तमानत्वैः कार्यमात्रस्य त्रैविध्यमिष्यमाणं न सिद्धेचदित्यर्थः । अतीतादिकाले घटाद्यभावेन तस्य ध्वंसप्रतियोगित्वादिरूपातीतत्वादिधर्मकत्वविरोधः । सदसतोरसंबन्धात् । प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वे तद्दोषतादवस्थ्यम् । अभावमात्रस्वरूपत्वे पटाद्यभावेऽपि घटाद्यभावः स्यात्, अभावत्वाविशेषात् । अभावेष्वपि स्वरूपतो विशेषाङ्गीकारेऽभावत्वं परिभाषामात्रं स्यात् । न च प्रतियोग्येवाभावं विशेषयति; प्रागभावादिषु असतो विशेषकत्वासंभवात् । तस्मान्नित्यस्यैव कार्यस्यातीतानागतवर्त्तमानत्वाद्यवस्थाभेदा एव वक्तव्याः । घटोऽतीतो घटो वर्तमानो घटो भविष्यति—इति प्रत्ययानां तुल्यरूपतौचित्यात् । न त्वेकस्य भावविषयकत्वम्, अन्ययोश्चाभावविषयकत्वमित्यस्यौचित्यम्, अतीतानागतावस्थे एव ध्वंसप्रागभावव्यवहारप्रयोजके, एवमत्यन्ताभावान्योन्याभावावपि प्रतियोग्यविशिष्टाधिकरणस्वरूपावेव ।

यद्वा घटादिसंबन्धस्यातीतत्वानागतावस्थे एव सामयिकात्यन्ताभाव इति दिक् । यद्वानेन सूत्रेण ब्रह्मपरमाण्वादीनामुपादानत्वं निराक्रियते, सुखदुःखमोहात्मकत्वविरोधापत्तेरित्यर्थः ॥ ११३ ॥

नासदुत्पादो नृश्रृङ्गवत् ॥ ११४ ॥

इदानीं कार्यस्योत्पत्तेः प्रागपि सत्त्वं व्यवस्थापयति—नासदिति । नृश्रृङ्गतुल्यस्यासत उत्पादो न सम्भवति ॥ ११४ ॥

इतश्च सत्कार्यसिद्धिरित्याह—नेति । नृशृङ्गतुल्यस्यासत उत्पादोऽपि न संभवतीत्यर्थः ॥ ११४ ॥

उपादाननियमात् ॥ ११५ ॥

तत्र हेतुमाह––उपादानेति । उपादाने मृदादौ कार्यस्य घटादेर्नियमात् उत्पत्तेः प्राक्कारणे कार्यासत्तायां न कोऽपि विशेषोऽस्ति येन मृद् घटमेवासतं जनयेन्न पटादि, तन्तवश्च पटमेवासतं जनयेयुः, न पुनर्घटादि । कार्यसत्तायां तु विशेषाङ्गीकारे भावत्वापत्तिः ॥ ११५ ॥

तत्र हेतुमाह– उपादानेति । मृद्येव घट उत्पद्यते तन्तुष्वेव पट इत्येवं कार्याणामुपादानकारणं प्रति नियमो दृश्यते, स न संभवति । कारणे कार्य-सत्तायां हि न कोऽपि विशेषोऽस्ति येन किंचिदेवासत् जनयेन्न परमिति । विशेषाङ्गीकारे च स एव विशेषोऽस्माभिः कार्यस्यानागतावस्थेत्युच्यते । एतेन प्रागभावस्यैव कार्योत्पत्तिनियामकत्वेन कल्पनापास्ता । अभावकल्पना-पेक्षया भावकल्पने लाघवात् ।

न च मृदि घटस्यैवानागतावस्थेत्यत्र किंमानम् ? मृदि घटस्यैव प्रागभाव इत्यत्र मृद्येव कारणतेत्यत्र च तवापि नियामकाभावात्, अन्वयव्यतिरेका-विति चेत्; तुल्य ममापि ॥ ११५ ॥

सर्वत्र सर्वदा सर्वासम्भवात् ॥ ११६ ॥

उपादाननियमे प्रमाणमाह––सर्वत्रेति । सर्वासम्भवात् सर्वानुत्पत्तेः लोके दर्शना-दिति शेषः ॥ ११६ ॥

उपादाननियमे प्रमाणमाह––सर्वत्रेति । उपादानानियमे च सर्वत्र सर्वदा सर्वं संभवेदित्याशयः ॥ ११६ ॥

शक्तस्य शक्यकरणात् ॥ ११७ ॥

इतश्च नासदुत्पाद इत्याह––शक्तस्येति । कार्यशक्तिमत्त्वमेवाद्युपादानकारणत्वम्, शक्तिश्च कार्यस्यानागतावस्थैवेति शक्तस्य कारणस्य शक्यकार्यकरणादपि नासत उत्पाद इत्यर्थः ॥ ११७ ॥

इतोऽपि नासदुत्पाद इत्याह––शक्तस्येति । कार्यशक्तिमत्त्वमेवोपादानत्वम्, अन्यस्य दुर्वचत्वात्, शक्तिश्च कार्यस्यानागतावस्थैव । अर्थान्तरत्वे तस्याः कार्यासंबद्धत्वेऽव्यवस्था, संबद्धत्वे नासतो संबन्ध इति शक्तस्य शक्यकार्य-करणात् नासत उत्पाद इत्यर्थः ॥ ११७ ॥

कारणभावाच्च ॥ ११८ ॥

किंच--कारणेति । कार्यस्य कारणात्मकत्वादित्यर्थः । न हि कार्यकारणयोरभेदे कारणं सत् कार्यं त्वसदिति संभवति, कार्यस्य कारणभेदसाधकान्युक्तानि तत्त्वकौमुद्यां "न पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते, तद्धर्मत्वात्, इह यद्यतो भिद्यते न तत्तस्य धर्मो, यथा गौरश्वस्य । संयोगाप्राप्ताभावश्चार्थान्तरत्वाभावसाधकः, अर्थान्तरत्वे संयोगो दृष्टो यथा कुण्डवदरयोः । अप्राप्तिर्वा यथा हिमवद्विन्ध्ययोः । न चेह संयोगाप्राप्ती, तस्मान्नार्थान्तरत्वम् गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणं च कार्यकारणयोरभेदसाधकम् । इह हि यद्यस्माद्भिन्नं तस्मात्तस्य गुरुत्वान्तरकार्यं दृश्यते । पलिकस्य स्वस्तिकस्य गुरुत्वकार्यो योऽवनतिविशेषस्ततो द्विपलिकस्य स्वस्तिकस्य गुरुत्वकार्योऽवनतिभेदोऽधिकः स्पष्ट एव । तस्मादभिन्नस्तन्तुभ्यः पट इति । स्वात्मनि क्रियाविरोधबुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाभेदाच्च नैकान्तिकं भेदं साधयितुमर्हति । एकस्मिन्नपि तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्यामेतेषामविरोधात यथाहि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति, न तु कूर्मतस्तदङ्गान्युत्पद्यन्ते प्रध्वंसन्ते वा । एवमेकस्या मृदः सुवर्णस्य वा ते ते घटमुकुटादयो निःसरन्त आविर्भवन्त्युत्पद्यन्ते इत्युच्यते, निविशमानास्तिरोभवन्ति विनश्यन्तीत्युच्यते । न पुनरसतामुत्पादः सतां वा नाशः । यथा च कूर्मः स्वावयवेभ्यः संकोचविकासिभ्यो न भिन्नः, एवं घटमुकुटादयोऽपि मृत्सुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः । इह तन्तुषु पट इत्यादि बुद्धिव्यपदेशभेदा अपि इह वने तिलका इतिवदुपपन्नाः । न चार्थक्रियाभेदोऽपि भेदमापादयति, एकस्यापि नानार्थक्रियासंदर्शनात् । यथैव वह्निर्दाहकः पाचकश्चेति । नाप्यर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदहेतुः, तेषामेव व्यस्तसमस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् । यथा प्रत्येकं विष्टयो दर्शनलक्षणामर्थक्रियां कुर्वन्ति न तु शिविकावहनं, मिलितास्तु शिविकामुद्वहन्ति, एवं तन्तवः प्रत्येकं प्रावरणमकुर्वाणा अपि आविर्भूतपटभावाः प्रावरिष्यन्तीति" ॥ ११८ ॥

हेत्वन्तरमाह--कारणेति । "तद्धीदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्"[१] "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्"[२] इति श्रुतेरुत्पत्तेः प्रागपि कार्यकारणाभेदश्रवणान्नासदुत्पादः । असत्त्वे हि सदसतोरभेदानुपपत्तिरित्यर्थः । किं च तन्तुपटयोर्भेदे धर्मधर्मिभावानुपपत्तिः, अश्वपुरुषवत् । अत्यन्ताभेदेऽपि न स घटवत्, संयोगाच्च । दृष्टो ह्यत्यन्तभेदे कुण्डलवदरयोः संयोगः । एवं विभागाभावोऽपि तत्साधकः ।

किंचात्यन्तभेदे गुरुत्वान्तरं दृष्टम्, यथा पलिकस्वस्तिकाद् द्विपलिकस्वस्तिकस्य । तन्तुषु पट इति वने तिलका इतिवत् । आरोपिताभेदमादाय

---

१. बृहदा० १।४।७। २. छान्दोग्य० ६।२।१।

यथा विष्टयः प्रत्येकं शिविकावहनमकुर्वन्तोऽपि मिलिताः कुर्वन्ति, एवं तन्तवः प्रत्येकं प्रावरणमकुर्वन्तोऽप्याविर्भूतपटभावाः करिष्यन्तीति नैषाप्यनुपपत्तिः।

स्वात्मनि क्रियाविरोधोऽपि न, कूर्माङ्गवत्। यथा कूर्माङ्गानि तच्छरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति, निःसरन्ति चाविर्भवन्ति, एवं स्वर्णात् कटकमुकुटादयो निःसरन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यते। निविशमानास्तिरोभवन्तो विनश्यन्तीत्युच्यत इति न दोषः ॥ ११८ ॥

न भावे भावयोगश्चेत् ॥ ११९ ॥

शङ्कते—नेति। कार्यस्योत्पत्तेः प्रागपि भावे तद्रूपे सति उत्पत्तियोगो न चेत्, असत एवोत्पत्तिव्यवहारात् ॥ ११९ ॥

शङ्कते—नेति। भावे कार्यस्य सत्त्वे तस्य भावयोगो न स्यात्। असतः सत्त्व एवोत्पत्तिव्यवहारादित्यर्थः ॥ ११९ ॥

नाभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहाराव्यवहारौ ॥ १२० ॥

समाधत्ते—नाभिव्यक्तीति। कार्योत्पत्तेर्व्यवहाराव्यवहारौ कार्याभिव्यक्तिनिमित्तकौ, अभिव्यक्तित उत्पत्तिव्यवहारोऽभिव्यक्त्यभावाच्चोत्पत्तिव्यवहाराभावो न त्वसतः सत्तयाभिव्यक्तिश्च न ज्ञानं किंतु वर्त्तमानावस्था। कारणव्यापारोऽपि कार्यस्य वर्तमानलक्षणं परिणाममेव जनयति। दृष्टं च सतः कार्यस्य कारणादभिव्यक्तिमात्रं लोकेऽपि यथा शिलामध्यस्थप्रतिमाया लौकिकव्यापारेणाभिव्यक्तिमात्रं तिलस्थतैलस्य निष्पीडनेन धानस्य तण्डुलादेरवघातेन चेति ॥ १२० ॥

परिहरति—नाभिव्यक्तीति। तन्न; अभिव्यक्तितस्तद्व्यवहाराभाव इत्यर्थः। अभिव्यक्तिश्च न ज्ञानं किंतु वर्त्तमानावस्था। कारणव्यापारोऽपि कार्यस्य वर्त्तमानलक्षणपरिणाममेव जनयति। तिलस्थतैलस्य निष्पीडनेनेवेत्यर्थः।

सुसूक्ष्मावस्थया चक्रे पद्मरेखा शिलोदरे।
यथा स्थिता चितेरन्तस्तथेयं जगदावली ॥[1]

इति वासिष्ठोक्तेः। चितेरन्तः प्रकृतिद्वारेणेत्यर्थः ॥ १२० ॥

नाशः कारणलयः ॥ १२१ ॥

नाशस्वरूपमाह—नाश इति। लीङ् श्लेषण इति धात्वनुसाराल्लयः सूक्ष्मतया कारणेष्वविभागः। स एवातीतावस्थाख्यो नाश इत्युच्यते। अनागताख्यस्तु लयः प्रागभाव इत्युच्यते, इति शेषः। लीनकार्यव्यक्तेस्तु पुनरभिव्यक्तिर्नास्ति, प्रत्यभिज्ञाद्या-

---

१. योगवासिष्ठ।

पत्त्यापातं जले निराकृतत्वात्, परेषामिवास्माकमप्यनागतावस्थाया अभिव्यक्ति-हेतुत्वाच्चेति केचित् । अपरे तु यदि लयो नाशः पुनरुद्भवोऽपि दृश्येत्, न च दृश्यते इत्याशङ्क्य, मूढैर्न दृश्यते विवेचकैर्दृश्यत एव । तथाहि तन्तौ नष्टे मृद्रूपेण परिणामो मृदश्च कार्पासवृक्षरूपेण परिणामस्तस्य पुष्पफलतन्तुरूपेण परिणामः, एवं सर्वे भावा इत्याहुः । नन्वतीतमप्यस्तीत्यत्र किं प्रमाणम् ? न ह्यनागतसत्तायां "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत"[1] इति श्रुत्यादय इवातीतसत्तायां किंचित्प्रमाणमुपलभ्यते स्पष्टमिति चेत्, अत्राहुः केचिदभियुक्ताः; योगिप्रत्यक्षा-न्यथानुपपत्त्योरनागतातीतयोरुभयोः सत्तासिद्धेः प्रत्यक्षसामान्ये विषयस्य हेतुत्वात्, अन्यथा वर्तमानस्यापि प्रत्यक्षेणासिद्ध्यापत्तेः । तस्माद्धियामौत्सर्गिकप्रामाण्येना-सति बाधके योगिप्रत्यक्षेणातीतमपि सिद्ध्यति योगिनामतीतानागतप्रत्यक्षेऽत्र श्रुतिस्मृतीतिहासादिकं प्रमाणमिति ॥ १२१ ॥

नन्वेवमनादिभावस्य नाशो न स्यादत आह—नाश इति । लयः सूक्ष्मतया कारणेष्वविभागः । लीङ् श्लेषणे इति धात्वनुसारात् । स एवातीतावस्थाख्यो नाश इत्युच्यते, इत्यर्थः । एवमनागतावस्थाख्यो लयः प्रागभाव उच्यत इति बोध्यम् । तस्य चाभिव्यक्तिहेतुत्वान्न लीनव्यक्तेः पुनरुद्भवः । अनागता-वस्थानाशश्च वर्त्तमानाद्यवस्थाप्राप्तिरेव । अतीताद्यवस्थासत्त्वे प्रमाणं तु श्रुत्यादिसम्मतयोगिप्रत्यक्षमेव । प्रत्यक्षसामान्ये विषयस्य हेतुत्वात् । अन्यथा वर्तमानस्यापि प्रत्यक्षेणासिद्धयापत्तेः । तस्माद् धियामौत्सर्गिकप्रामाण्येना-सति बाधके योगिप्रत्यक्षेणातीतमप्यस्तीति न सिद्ध्यति ।

नन्वभिव्यक्तिरपि पूर्वं सती वासती वा ? आद्ये कारणव्यापारवैफल्यम् । कारणव्यापारात्प्रागपि कार्यस्याभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकत्वापत्तिश्च । अन्त्ये-ऽभिव्यक्तावेव सत्कार्यवादक्षतिरिति चेन्न; अभिव्यक्तेरपि वर्तमानावस्थायाः प्रागसत्त्वेन तदसत्तानिवृत्त्यर्थं कारणव्यापारापेक्षणात्, सर्वकार्याणां च कारणव्यापारात्प्राक् प्रकारभेदेन सदसत्त्वम् । अवस्थानामेव परस्परं पर-स्पराभावरूपत्वमिति, तस्या अप्यभिव्यक्तिस्वीकारात् ॥ १२१ ॥

पारम्पर्यतोऽन्वेषणाद्बीजाङ्कुरवत् ॥ १२२ ॥

नन्वभिव्यक्तिरपि पूर्वं सती असती वा ? आद्ये कारणव्यापारात्प्रागपि कार्यस्या-भिव्यक्त्या स्वकार्यजनकतापत्तिः कारणव्यापारवैयर्थ्यं च, असती चेत् सत्कार्य-वादहानिः । अथ सत्या एवाभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यन्तरार्थं कारणव्यापारस्तर्ह्यनवस्थे-त्याशङ्कायामाह—पारम्पर्येति । परम्परारूपेणाभिव्यक्तेः स्वीकारः कार्यः, बीजा-

---

१. बृहदा० १।४।७ ।

ङ्कुरवत् प्रामाणिकत्वात्। बीजाङ्कुराभ्यां चायमेव विशेषो य् बीजाङ्कुरस्थले क्रमिकपरम्परयानवस्था, अभिव्यक्तौ चैककालिकपरम्परयेति । प्रामाणिकत्वं तु तुल्यमेव। अत्र च बीजाङ्कुरदृष्टान्तो लोकदृष्टचोपन्यस्तो वस्तुतो जन्मकर्मादिवदित्यत्रैव तात्पर्यं, तेन बीजाङ्कुरप्रवाहस्यादिसर्गावधिकत्वेनानवस्थाविरहेऽपि न क्षतिः। आदिसर्गे हि वृक्षं विनैव बीजमुत्पद्यते हिरण्यगर्भसङ्कल्पेन तच्छरीरादिभ्य इति प्रसिद्धं तत्र तत्र। अत एव विष्णुपुराणे—

यथा हि पादपो मूलस्कन्धशाखादिसंयुतः।
आदिबीजात्प्रभवति बीजान्यन्यानि वै ततः ॥[१] इति ॥ १२२ ॥

न चैवमनवस्थेत्यत आह—पारम्पर्येति। पारम्पर्यतः परम्परारूपेणैवाभिव्यक्तेरनुसरणं कर्त्तव्यम्। अनवस्था च बीजाङ्कुरवत्प्रामाणिकत्वेन न दोषायेत्यर्थः। अत्र बीजशब्देन कर्म, अङ्कुरशब्देन जन्म, एतेन बीजाङ्कुरप्रवाहस्यादिसर्गावधित्वेन तत्र नानवस्था। आदिसर्गे हि वृक्षं विनैव हिरण्यगर्भसंकल्पेन तच्छरीराद् बीजमुत्पद्यते।

यथा हि पादपो मूलस्कन्धशाखादिसंयुतः।
आदिबीजात्प्रभवति बीजान्यन्यानि वै ततः ॥[२]"

इति विष्णुपुराणाद्युक्तेरित्यपास्तम्।

इयांस्तु विशेषः—यद्बीजाङ्कुरस्थले क्रमिकपरम्परयानवस्थाभिव्यक्तौ चककालोनपरम्परया प्रामाणिकत्वं तुल्यमेवेति ॥ १२२ ॥

उत्पत्तिवद्वादोषः ॥ १२३ ॥

वस्तुतस्त्वनवस्थापि नास्तीत्याह—उत्पत्तीति। यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्तिस्वरूपमेव परैः स्वीक्रियते लाघवात्तथा अस्माभिर्घटाभिव्यक्तेरभिव्यक्तिस्तत्स्वरूपैवेष्टव्या। तथा चोत्पत्ताविवाभिव्यक्तावपि नानवस्थादोष इत्यर्थः। अथाभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यन्तरानङ्गीकारे कारणव्यापारात्प्राक् तस्यासत्त्वानुपपत्त्या सत्कार्यवादक्षतिरिति चेन्न; सत एवाभिव्यक्तिरित्येव सत्कार्यसिद्धान्तादभिव्यक्तेश्चाभिव्यक्त्यभावेन तस्याः प्रागसत्त्वेऽपि नासत्कार्यवादापत्तिरिति। नन्वेवं महदादीनामेव प्रागसत्त्वमिष्यतां किमभिव्यक्त्याख्यावस्थाकल्पनेनेति चेत्, अत्राहुरभियुक्ताः; तद्धेदमित्यादिश्रुतिभिर्व्यक्तावस्थया सतामेव कार्याणामभिव्यक्तिसिद्धिः। अथैवमभिव्यक्तेः प्रागभावादिस्वीकारापत्तिः न तिसृणामनागताद्यवस्थानामन्योन्यमन्योन्याभावरूपतयोपगमात्, तादृशाभावनिवृत्त्यैव कारणव्यापारसाफल्यादिसंभवात्। अयमेव हि सत्कार्य-

१. २. विष्णु पु० २।७।३२

वादिनामसत्कार्यवादिभ्यो विशेषो यत्तैरुच्यमानौ प्रागभावप्रध्वंसौ कार्यस्यानागता-तीतावस्थे भावरूपे उच्येते, वर्तमानताख्या चाभिव्यक्त्यवस्था घटाद् व्यतिरिक्ता घटादेरवस्थात्रयवत्त्वानुभवादिति नाधिक्यमस्मत्कल्पनायामिति ॥ १२३ ॥

वस्तुतोऽनवस्थैव नेत्याह– उत्पत्तिवदिति । यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्ति-स्तत्स्वरूपंव वैशेषिकादिनये इष्यते, लाघवत्वात्, एवमस्या अभिव्यक्तेरभि-व्यक्तिस्तत्स्वरूपैवेति नानवस्थादोष इत्यर्थः। अत्र पक्षे सत एवाभिव्यक्ति-रिति सत्कार्यवादः । अभिव्यक्तेश्चाभिव्यक्त्यभावेन तस्याः प्रागसत्त्वेऽपि नासत्कार्यवादत्वापत्तिः। न चैवं महदादीनामेव प्रागसत्त्वमिष्यतां किम-भिव्यक्त्याख्यव्यवस्थाकल्पनेनेति चेत्; "तद्धीदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्"[१] इति श्रुत्याव्यक्तावस्थया सतामेव कार्याणामभिव्यक्तिसिद्धेः, न चैवमभिव्यक्तेः प्रागभावादिस्वीकारापत्तिः, तिसृणामनागताद्यवस्थानामन्योन्यस्याभावरूप-त्वात्। ताश्चावस्था घटादेर्व्यतिरिक्ताः, तस्यावस्थात्रयवत्त्वानुभवात्। एवं च घटस्य वर्तमानावस्थैवाभिव्यक्तिः । तदभावश्च घटस्यानागतावस्थैवेति दिक्॥ १२३ ॥

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ॥ १२४ ॥

एवं सत्कार्यमुपपाद्य प्रधानात्कार्याणां वैधर्म्यं वदति—हेतुमदिति। अत्र व्यक्त-मिति पूरणीयं तच्चोद्देश्यं हेतुमत्त्वादयस्तत्र विधीयन्ते। हेतुमत् कारणवत्, अनित्यं विनाशि तिरोभावीति यावत्, अव्यापि सर्वपरिणामि न व्याप्नोति कारणेन हि कार्यमाविष्टं न कार्येण कारणं न च बुद्ध्यादयः कार्यं व्याप्नुवन्तीत्यव्यापकं व्यक्तं, सक्रियं परिस्पन्दवत् बुद्ध्यादयो ह्युपात्तमुपात्तं देहं त्यजन्ति देहान्तरं चोपाददत इति तेषां परिस्पन्दः। शरीरपृथिव्यादीनां च परिस्पन्दः प्रसिद्ध एव। अनेकं प्रतिपुरुषं बुद्ध्यादीनां भेदात् । पृथिव्याद्यपि हि शरीरघटादिभेदेनानेकमेव। आश्रितं स्वकारण-माश्रितं बुद्ध्यादिकार्यमभेदेऽपि कथंचिद्भेदविवक्षयाश्रयाश्रयिभाव इत्युक्तम्। लिङ्गं प्रधानस्येति विशेषः। बुद्ध्यादयो हि प्रधानस्य लिङ्गं न तु प्रधानं पुरुष-लिङ्गं भवतीति भावः। ईश्वरकृष्णेन तु सावयवं परतन्त्रमिति वैधर्म्यद्वयमधिक-मुक्तम्। अवयवनमवयवः, मिश्रणं संयोगमिति यावत्। अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगस्तेन सह वर्तत इति सावयवम्। तथाहि पृथिव्यादयः परस्परं संयुज्यन्ते एव-मन्येऽपि। न तु प्रधानस्य बुद्ध्यादिभिः संयोगः, तादात्म्यात्, नापि सत्त्वरजस्तमसां परस्परं संयोगः अप्राप्तेरभावात्। परतन्त्रं बुद्ध्या हि स्वकार्येऽहङ्कारे जनयितव्ये

---

१. बृहदा० १।४।७

प्रकृत्यापूरोऽपेक्षते। अन्यथा तु क्षीणा सती नालमहङ्कारं जनयितुमिति स्थितिः। एवमहङ्कारादिभिरपि स्वकार्यजनन इति सर्वैः स्वकार्ये प्रकृत्यापूरमपेक्ष्यते तेन प्रकृतिपरामपेक्षमाणं कारणमपि कार्योपजनने परतन्त्रं व्यक्तमेतद्विपरीतमव्यक्त-मित्यर्थादुक्तं भवति, तदेतदुक्तं "सावयवं परतंत्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्"[1] ॥१२४॥

इदानीं सर्वकार्याणां साधर्म्यमाह—हेतुमदिति। कारणानुमापकत्वात् लयगमनाद्वात्र लिङ्गं कार्यजातम्, हेतुमत्त्वादीनामखिलकार्यसाधारण्यात्। एवं च कार्यजातं हेतुमत्त्वादिधर्मकमिति वाक्यार्थः। तत्र हेतुमत्त्व कारण-जन्यत्वम्, अनित्यत्वं विनाशित्वं तिरोभावः। प्रधानस्य या व्यापिता पूर्वमुक्ता तद्वैपरीत्यमव्यापित्वं, सक्रियत्वमध्यवसायादिरूपप्रतिनियतकार्य-कारित्वम्, प्रधानं तु सर्वजनकं न कार्यैकदेशमात्रकारि।

न च क्रियात्र परिस्पन्दः, प्रकृतिक्षोभात्सृष्टिश्रवणेन प्रकृतेरपि कर्मवत्तया सक्रियत्वापत्तेः अनेकत्वं सर्गभेदेन भिन्नत्वम्। सर्गद्वयसाधारण्याभाववदिति यावत्। न तु सजातीयानेकव्यक्तित्वम्, प्रकृतावतिव्याप्तेः, तस्या अपि सत्त्वाद्यनेकरूपत्वात्।

> महान्त च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम्।
> अनन्तस्य न तस्यान्तः संख्या चापि न विद्यते ॥[2]

इति विष्णुपुराणेऽसंख्येयत्वोक्त्या प्रधानव्यक्तिबहुत्वसिद्धेश्च।

आश्रितमवयवेष्वभेदेऽपि कथंचिद्भेदं परिकल्प्याधारतोपपत्तिर्वने तिलका इतिवत्। एवं कार्यजातं परस्परसंयोगवत्, अप्राप्तिपूर्विका हि प्राप्तिः संयोगः। प्रधानस्य तु बुद्ध्यादिभिर्न, तादात्म्यात्। नापि सत्त्वरजस्तमसां परस्परं संयोगः, अप्राप्तेरमानादित्याहुः। स्वकार्ये जननीये प्रधानस्य सहकारित्वेन तत्परतन्त्रं चेत्यपि बोध्यम्, प्रधानसहकारं विना स्वस्वकार्यमेव नासामर्थ्यादिति दिक्॥ १२४॥

आञ्जस्यादभेदतो वा गुणसामान्यादेस्तत्सिद्धिः प्रधानव्यपदेशाद्वा ॥ १२५ ॥

हेतुमत्त्वादिकं कार्यकारणयोर्भेद एव सिद्ध्यतीत्यतः कार्यस्य कारणाद्भेदे प्रमाणमाह—आञ्जस्यादिति। तत्सिद्धिः कार्यस्य कारणातिरेकेण सिद्धिः। क्वचि-दाञ्जस्यात् प्रत्यक्षत एवानायासेन भवति यथा स्थौल्यादिना तन्त्वादिभ्यः पटादी-नाम्। क्वचिच्च गुणसामान्यादेरभेदतः गुणसामान्याद्यात्मकत्वात्। लिंगाद्यथाध्यव-

१. सांख्यकारिका १०। २. विष्णु पु० २।७।२५।

सायादिगुणात्मकत्वरूपेण कारणवैधर्म्येण महदादीनाम् । यथा वा महापृथिवीत्वादि-सामान्यात्मकत्वरूपेण तन्मात्रवैधर्म्येण पृथिव्यादीनाम् । आदिशब्दगृहीतेन कर्मात्मकता-वैधर्म्येण स्थिरावयवेभ्यो व्यतिरिक्तस्य चञ्चलावयविनः प्रधानव्यपदेशाच्च । प्रधीयतेऽस्मिन्कार्यमिति हि प्रधानम् । एतच्च कार्यकारणयोर्भेदाभेदौ विना न घटते, अत्यन्ताभेदे स्वस्याधारत्वासम्भवात् । वा शब्दश्चार्थे ।। १२५ ।।

एवं च तद्विपरीतमव्यक्तमित्यर्थादुक्तं भवति । कार्यकारणयोर्भेदे हि हेतुमत्त्वं भवतीति तयोर्भेदं साधयति—आञ्जस्यादिति । तत्सिद्धिः कारणातिरिक्तकार्यसिद्धिः क्वचिदाञ्जस्यात् प्रत्यक्षत एव, यथा स्थौल्यादिना धर्मेण तन्त्वादिभ्यः पटादीनाम् । क्वचिद् गुणभेदात्, यथाध्यवसायादिगुणात्मकत्वेन कारणवैधर्म्येण प्रधानादितो महदादीनाम् । क्वचित् सामान्याभेदात्, यथा स्थिरावयवेभ्योऽतिरिक्तस्य चञ्चलावयविघटत्वादिसामान्यात्मकतावैधर्म्येण महापृथिवीतो घटादीनाम् । आदिना कर्माभेदः, यथा स्थिरावयवेभ्योऽतिरिक्तस्य चञ्चलावयविनः । यद्वा प्रधानव्यपदेशो व्यवहारः । प्रधीयतेऽस्मिन् कार्यजातमिति हि प्रधानम् । अत्यन्ताभेदे स्वस्य स्वाधारत्वासंभव इत्यर्थः ।। १२५ ।।

त्रिगुणाचेतनत्वादि द्वयोः ।। १२६ ।।

इदानीं कार्यसधर्मकतया कारणानुमानाय कार्यकारणयोः साधर्म्यं दर्शयति—त्रिगुणेति । त्रिगुणत्वं सुखदुःखमोहात्मकत्वम् । आदिशब्दग्राह्याणीश्वरकृष्णः संजग्राह—

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ।।[1] इति ।

अविवेकिविषय इत्येकं पदम्, अज्ञैरेव दृश्यमिति तदर्थः । अविवेकविषय इति द्वेधा । अविवेकित्वं संभूयकारित्वम्, विषयत्वं भोग्यत्वं सामान्यं सर्वपुरुषसाधारणं पुरुषभेदेऽप्यभिन्नमिति यावत् ।। १२६ ।।

इदानीं कार्यसधर्मकतया कारणानुमानाय कार्यकारणयोः साधर्म्यमाह—त्रिगुणेति । द्वयोः कार्यकारणयोः, तत्र त्रिगुणत्वं द्रव्यरूपसत्त्वादिगुणत्रयवत्त्वम् । तत्र महदादिषु कारणरूपेण सत्त्वादीनामवस्थानं, प्रधाने तु वने वृक्षवत् । यद्वा गुणशब्देन सुखदुःखमोहाः । अचेतनत्वं स्पष्टम् । आदिनाऽविवेकित्वविषयत्वसामान्यत्वप्रसवधर्मित्वानि । अविवेकित्वं संभूयकारित्वम् ।

---

१. सांख्यकारिका ११ ।

विषयत्वं भोग्यत्वम्। सामान्यत्वं पुरुषभेदेऽप्यभिन्नत्वम्। प्रसवधर्मित्वं परिणामित्वम्। अविवेकिविषयमज्ञैरेव दृश्यत्वरूपमिति च ॥ १२६ ॥

प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योन्यं वैधर्म्यम् ॥ १२७ ॥

प्रसवधर्मिपरिणामिप्रधानाख्यानां जगत्कारणगुणानामन्योन्यविवेकाय तेषामवान्तरवैधर्म्यमाह—प्रीतीति। गुणानां सत्त्वादीनामन्योन्यं सुखदुःखमोहाद्यैर्वैधर्म्यं, कार्येषु तद्दर्शनात्। सुखादिकं च घटादे रूपादिवदेव धर्मोऽन्तःकरणोपादानकत्वादन्यकार्याणामिति प्राङ्निरूपितम्। अत्रादिशब्दग्राह्याः पञ्चशिखाचार्यैरुक्ताः—"सत्त्वं नाम प्रसादलाघवाभिष्वङ्गप्रीतितितिक्षासन्तोषरूपानन्तभेदं समासतः सुखात्मकम्, एवं रजोऽपि शोकादिनानाभेदं समासतो दुःखात्मकम्। एवं तमोऽपि निद्रादिनानाभेदं समासतो मोहात्मकम्"[1] इति ॥ १२७ ॥

अथ प्रधानाख्यानां जगत्कारणगुणानामन्योन्यविवेकाय तेषामवान्तरवैधर्म्यमाह—प्रीतीति। गुणानां सत्त्वरजस्तमसामन्योन्यं सुखदुःखमोहाद्यैर्वैधर्म्यमित्यर्थः। आदिपदग्राह्यं च पञ्चशिखाचार्यैरुक्तम्—"सत्त्वं नाम प्रसादलाघवाभिष्वङ्गप्रीतितितिक्षासन्तोषादिरूपानन्तभेदं समासतः सुखात्मकम्, रजः शोकादिनानाभेदं समासतो दुःखात्मकम्। तमो निद्रादिनानाभेदं समासतो मोहात्मकमिति।"[2]

अत्र प्रीत्यादीनां गुणधर्मत्वोक्त्या सत्त्वादीनां द्रव्यत्वं सिद्धम्, घटादिवृत्तित्वेन। गुणानां सुखाद्यात्मकत्वव्यवहारस्तु धर्मधर्मिणोरभेदान्मनसः सङ्कल्पात्मकत्वात्। सत्त्वादित्रयमपि प्रत्येकं व्यक्तिभेदादनन्तम्। विभुमात्रत्वे हि गुणविमर्दे वैचित्र्यात् कार्यवैचित्र्यमिति सिद्धान्तानुपपत्तिः। अविमर्दे अधिकसत्त्व-न्यूनसत्त्वादिरूपावान्तरभेदासंभवः ॥ १२७ ॥

लघ्वादिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानाम् ॥ १२८ ॥

इदानीं तेषामेव साधर्म्यवैधर्म्ये आह—लघ्वादीति। लघ्वादीति भावप्रधानो निर्देशः। लघुत्वादिधर्मेण सर्वासां सत्त्वव्यक्तीनां साधर्म्यं वैधर्म्यं च रजस्तमोभ्याम्, एवं च लघुत्वादिधर्मेण सर्वासां रजोव्यक्तीनां साधर्म्यं सत्त्वतमोभ्यां च वैधर्म्यम्, एवं गुरुत्वादिधर्मेण सर्वासां तमोव्यक्तीनां साधर्म्यं सत्त्वरजोभ्यां वैधर्म्यमिति। अत्र लघुत्वादीनां साधर्म्यत्वकथनात् सत्त्वादीनां कारणद्रव्याणां प्रत्येकमनेकव्यक्तिकत्वं भाति, समानानां धर्मस्यैव साधर्म्यत्वात्। एवमेव सिद्धान्त इति केचित्।

१, २. द्र० शान्तिपर्वणि २१८–२१९ अध्यायस्थं पञ्चशिखप्रवचनम्।

न च मूलकारणस्यानन्तव्यक्तिकत्वे वैशेषिकमतात् को विशेष इति चेत्; कारण-द्रव्यस्य शब्दस्पर्शादिराहित्यमेव ।

शब्दस्पर्शविहीनं तु रूपादिभिरसंयुतम् ।
त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ।।[1]

इति विष्णुपुराणाद्यनुसारादिति च त एव समादधुः । अन्ये तु लघुत्वादिधर्मैर्वैधर्म्यं साधर्म्यं त्वन्योन्याभिभवजननमिथुनवृत्तित्वेनेत्याहुः । अत्रेश्वरकृष्ण आह—

सत्त्वं लघु प्रकाशमिष्टमुपष्टम्भकं चलञ्च रजः ।
गुरुवरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ।।[2]

अर्थतः पुरुषार्थतः,

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।
अन्योन्याभिभवाश्च जननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ।।[3] इति ।

अस्यार्थः—प्रीतिः सुखम्, अप्रीतिः दुःखं, विषादो मोहः । एतदात्मकाः क्रमेण सत्त्वरजस्तम आख्या गुणाः गुणा इति परार्थाः । एषां प्रयोजनमाह—प्रकाशप्रवृत्ति-नियमार्थाः । रजः प्रवर्तकतया सत्त्वं लघु सर्वत्र प्रवर्त्तयेद्यदि तमसा गुरुणा न नियम्येत । तमोनियमितं तु क्वचिदेव प्रवर्त्तयतीति भवति तमो नियमार्थम् । प्रयोजनमुक्त्वा क्रियामाह—अन्योन्येत्यादि वृत्तय इत्यन्तेन । वृत्तिः क्रिया सा च प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते । अन्योन्याभिभववृत्तयः एतेषामन्यतमेनार्थवशादुद्भूतेनान्य-तमोऽभिभूयते । तथाहि सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय शान्तामात्मनो वृत्तिं प्रतिलभते, एवं रजः सत्त्वतमसी अभिभूय घोराम्, एवं तमः सत्त्वरजसी अभिभूय मूढामित्य-न्योन्याश्रयवृत्तयः । यदपेक्षया यस्य क्रिया स तस्याश्रय इत्युच्यते, तथाहि सत्त्वं प्रवृत्तिनियमावाश्रित्य रजस्तमसोः प्रकाशेनोपकरोति, रजः प्रकाशनियमावाश्रित्य प्रवृत्त्येतरयोः, तमः प्रकाशप्रवृत्ती आश्रित्य नियमेनेतरयोरिति । अन्योन्यजनन-प्रवृत्तयः । अन्यतमोऽन्यतममपेक्ष्य जनयति । जननं च परिणामः, स च गुणानां साम्यरूपः । अन्योन्यमिथुनवृत्तयः । अन्योन्यसहचराः अविनाभाववर्तिन इति यावत् । च समुच्चये । भवति चात्रागमः —

अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्र गामिनः ।
रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ।।

---

१. विष्णुपु० १।१।२० । २. सांख्यकारिका १३ ।
३. सांख्यकारिका १२ ।

तमसश्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे ।
उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते ॥
नैषामादिः संप्रयोगो विभागो वोपलभ्यते ॥[1]

इति तत्त्वकौमुद्यामलमधिकेन ॥ १२८ ॥

किं च तेषामेकैकव्यक्तित्वे वृद्धिह्रासाद्यनुपपत्तिः, परिच्छिन्नत्वे च तत्समूहरूपस्य प्रधानस्य परिच्छिन्नत्वापत्त्यैकदाऽसंख्यब्रह्माण्डाद्युत्पत्तिः श्रुत्युक्तानुपपन्ना, अतोऽसंख्यत्वेऽपि तेषां त्रित्वोपपादनाय विवेकार्थं च साधर्म्यवैधर्म्ये आह—लघ्वादीति । लघ्वादीति भावप्रधानम् । लघुत्वप्रकाशकधर्मैः सर्वसत्त्वव्यक्तीनां साधर्म्यम् । रजस्तमोभ्यां च वैधर्म्यम् । एवं च पृथिवीव्यक्तीनां पृथिवीत्वेनेव सत्त्वव्यक्तीनामेकजातीयतयैकता सजातीयोपष्टम्भादिना वृद्धिह्रासादिकं च युक्तम् । लाघवं कार्योद्गमनहेतुर्धर्मः । येनाग्नेरूर्ध्वज्वलनं, वायोस्तिर्यग्गतिः, करणानां वृत्तिपटुत्वम् । चञ्चलत्वोपष्टम्भकत्वाभ्यां सर्वरजोव्यक्तीनां साधर्म्यम्, सत्त्वतमोभ्यां च वैधर्म्यम् । स्वस्वकार्ये सत्त्वतमसोरुत्साहकरत्वमुपष्टम्भकत्वम् ।

एवं च रजसः प्रवर्तकत्वम्, गुरुत्वावरकत्वाभ्यां सर्वतमोव्यक्तीनां साधर्म्यम्, रजस्तमोभ्यां वैधर्म्यम् । अनेन हि सत्त्वादीनामनेकव्यक्तिकत्वमुक्तं स्पष्टमेव, अन्यथोक्तानां साधर्म्यत्वानुपपत्तिः ।

न च कार्यसत्त्वादीनामनेकत्वात्तेषामिदं साधर्म्यं, त्रिगुणात्मकत्वेन घटादीनामपि कार्यत्वादिरूपतया तेषां सत्त्वादिमात्रसाधर्म्यत्वानुपपत्तेः । तस्मात्कारणभूतानामेव सत्त्वादीनामिदं साधर्म्यमुक्तम् । किं च सत्त्वादीनामेकैकद्रव्यत्वे एकदानेकब्रह्माण्डसृष्टिश्रवणात् तेषां विभुत्व वाच्यम्, एवं च विभूनां स्वतः संयोगवैचित्र्याभावेन कार्याणामनन्तवैचित्र्यं न स्यात् । तस्मात् प्रत्येकमसंख्यव्यक्तिकानि तानि । त्रित्ववचनं तु सत्त्वत्वादिविभाजकोपाधित्रयेण, तानि च यथाभोगमणुमध्यादिपरिमाणानि । अत एव रजःसत्त्वस्वभावोक्तिः । आकाशकारणानां च विभुत्वम् ।

न चैवं प्रकृतेरणुसत्त्वाद्यनेकव्यक्तिरूपत्वेऽपरिच्छिन्नत्वैकत्वाक्रियत्वसिद्धान्तहानिरिति वाच्यम्; कारणद्रव्यत्वरूपप्रकृतित्वेनापरिच्छिन्नत्ववचनात् । गन्धत्वेन गन्धानां पृथिवीत्वव्यापकत्ववत् पुरुषभेदेन सर्गभेदेन च भेदाभावेनैकत्ववचनात् । अध्यवसायाभिमानादिक्रियाराहित्येनाक्रियत्ववचनात् । अन्यथा सृष्टिहेतुतया श्रुत्याद्युक्तप्रकृतिक्षोभस्यानुपपत्तेः । अपरिमाणानि वा रूपादिवदिति दिक् ।

---

१. द्र० दे० भा० ३।८ ।

न च परस्परविरुद्धगुणानामेषामेककार्यजनकता युक्ता, परस्परविरुद्धै-र्वातपित्तश्लेष्मादिभिः शरीरधारणैककार्यकारणवदुपपत्तेः । न च मूल-कारणस्यासंख्यव्यक्तिकत्वे वैशेषिकमतादविशेषः, कारणद्रव्ये शब्दस्पर्शादि-राहित्यरूपविशेषसत्त्वात्, पृथिवीत्वाद्यभावाच्च ।

शब्दस्पर्शविहीनं तु रूपादिभिरसंयुतम् ।
त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाव्ययम् ।।[1]

इति विष्णुपुराणात् ।

अन्ये तु सुखदुःखमोहात्मकाः सत्त्वादयो गुणाः । गुणत्वं च परार्थत्वात् । प्रकाशकस्य सत्त्वस्य प्रवर्तकं रजः, तच्च गुरुणा तमसा नियमितं क्वचिदेव प्रवर्तयति । एषामन्यतमेनोद्भूतेन परमभिभूयते, इतीतरेतराभिभावनमेषां क्रिया, परस्परापेक्षक्रियत्वेन च परस्पराश्रयत्वमेषाम् । तथाहि—

सत्त्वं प्रवृत्तिनियमावाश्रित्य रजस्तमसोः प्रकाशेनोपकरोति । एवं रजः प्रकाशनियमावाश्रित्य प्रवृत्त्येतरयोः । तथा तमः प्रकाशप्रवृत्ती आश्रित्य नियमेनेतरयोः । एषामन्यतमोऽन्यतममपेक्ष्य परिणामं जनयतीत्यतोऽन्योन्य-जननवृत्तित्वमेषाम् । अन्योन्यसहचरत्वेनान्योन्यमिथुनवृत्तित्वमेषामविभाग-वर्तित्वम् । तदुक्तम्—

अन्योन्यस्यैव मिथुनाः सर्वे सर्वत्र गामिनः ।
रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ।।
तमसश्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे ।
उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते ।।
नैषामादिः संप्रयोगो वियोगो वोपलभ्यते ।।[2] इति ।

तस्मादेषां लघुत्वादिधर्मैर्वैधर्म्यं साधर्म्यं चान्योन्याभिभवजननमिथुन-वृत्तित्वेनेत्याहुः, तत्सूत्रस्वरसविरुद्धम् ।। १२८ ।।

उभयान्यत्वात् कार्यत्वं महदादेर्घटादिवत् ।। १२९ ।।

महदादीनां कार्यत्वे प्रमाणमाह—उभयेति । महदादिपञ्चभूतान्तं तावन्न पुरुषो भोग्यत्वात्, नापि प्रकृतिर्मोक्षान्यथानुपपत्त्या विनाशित्वात् । अतः प्रकृति-पुरुषभिन्नं तद्भिन्नत्वाच्च कार्यं घटादिवत् ।। १२९ ।।

महदादीनामनित्यत्वं साधयति—उभयेति । महदादि पञ्चमहाभूतान्तं विवादास्पदं तावन्न पुरुषो भोग्यत्वात्, नापि प्रकृतिः मोक्षान्यथानुपपत्त्या

१. वि० पु० १।२।२० । २. इ० दे० भा० ३।८ ।

विनाशित्वात् । अतः प्रकृतिपुरुषोभयभिन्नत्वाद् घटादिवत्कार्य-मित्यर्थः ।। १२९ ।।

परिणामात् ।। १३० ।।

हेत्वन्तरमाह—परीति । परिच्छिन्नत्वादित्यर्थः ।। १३० ।।

ननु विकारशक्तिदाहादिनैव मोक्षाद्युपपत्तेर्विनाशित्वमसिद्धमित्यरुचेराह—परीति । परिच्छिन्नत्वाद् दैशिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकजातिमत्त्वादित्यर्थः ।। १३० ।।

समन्वयात् ।। १३१ ।।

समन्वयादिति । किं चोपवासादिना क्षीणं बुद्ध्यादि तत्त्वमन्नादिभिः समन्वयेन समनुगमेन पुनरुपचीयते, अतः समन्वयात् कार्यत्वमुन्नीयते, नित्यस्य हि निरवयवतया अवयवानुप्रवेशरूपः समन्वयो नोपपद्यत इति । समन्वये च प्रमाणं श्रुतिरभियुक्तैरुदाहृता—"मनः प्रकृत्य एवं ते सोम्य षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाभूत् सान्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत् ।"[१] इति ।। १३१ ।।

समन्वयादिति । उपवासादिना क्षीणं हि बुद्ध्यादितत्त्वमन्नादिसमन्वयेन तदनुगमेन पुनरुपचीयते । नित्यत्वे निरवयवत्वे च नावयवानुप्रवेशरूपः समन्वयः संभवतीति कार्यत्वमुन्नीयत इत्यर्थः । तथा च मनः प्रकृत्य श्रुतिः "एवं ते सौम्य षोडशकलानामेककलातिशिष्टाभूत्सान्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीदिति"[२] ।। १३१ ।।

शक्तितश्चेति ।। १३२ ।।

किं च—शक्तीति । करणतश्चेत्यर्थः । पुरुषस्य यत्करणं चक्षुरादि तत् कार्यमिति महत्तत्त्वमपि कार्यं मन्येषां तु सुतरां कार्यत्वमिति, चशब्दः इतिशब्दश्च हेतुवर्गसमाप्त्यर्थः ।। १३२ ।।

किं च—शक्तीति । इतिर्हेतुवर्गसमाप्तौ करणतश्चेत्यर्थः । पुरुषस्य यत्करणं तत्कार्यं चक्षुरादिवत् । पुरुषे साक्षाद्विषयार्पकत्वाभावात्प्रकृतेर्न करणत्वम् । एवं च महत्तत्त्वस्य करणतया कार्यत्वे सिद्धे सुतरामन्येषामपि कार्यत्वमितिभावः ।। १३२ ।।

---

१. २. छान्दोग्य० ६।७।६ ।

तद्धाने प्रकृतिः पुरुषो वा ॥ १३३ ॥

यदि च महदादिषु मध्ये किञ्चिदकार्यं स्वीक्रियते तदापि तदेव प्रकृतिः पुरुषो वेति । सिद्धं नः समीहितम् । प्रकृतिपुरुषविवेक एवास्माकं तात्पर्यादित्याह—तद्धान इति । तद्धाने कार्यत्वहाने यदि परिणामी तदा प्रकृतिः, यद्यपरिणामी भोक्ता तदा पुरुषः ॥ १३३ ॥

किं च महदादिमध्ये यदि किंचिदकार्यं स्वीक्रियते तदा तदेव प्रकृतिः पुरुषो वेत्याह—तदिति । कार्यत्वहाने यदि परिणामी तदा प्रकृतिः, यद्यपरिणामी तदा तदेव भोक्ता तदा पुरुष इत्यर्थः ॥ १३३ ॥

तयोरन्यत्वे तुच्छता[१] ॥ १३४ ॥

नन्वकार्यमप्युभयभिन्नं स्यात्तत्राह—तयोरिति । अकार्यं हि कारणतया भोक्तृतया वा सिद्ध्यति नान्यथेत्यर्थः ॥ १३४ ॥

ननु नित्यमप्युभयभिन्नं स्यादत आह—तयोरिति । शशशृङ्गादिवत् प्रमाणाभावादित्यर्थः । अकार्यं हि कारणतया वा भोक्तृतया वा सिद्ध्यति नान्यथेत्यर्थः ॥ १३४ ॥

कार्यात् कारणानुमानं तत्साहित्यात् ॥ १३५ ॥

प्रकृत्यनुमानेऽनुक्तं विशेषमाह—कार्यादिति । तत्साहित्यात् कार्यसाहित्यात्, महदादिकं स्वोपहितत्रिगुणात्मकवस्तूपादानकम्, कार्यत्वात् शिलामध्यस्थप्रतिमादिवत् तैलादिवच्चेति कार्यविशिष्टतयैव कारणानुमानं न तु ताटस्थ्येन परेषामिवेति भावः ॥ १३५ ॥

अथ प्रकृत्यनुमानेऽनुक्तं विशेषमाह—कार्यादिति । "सदेव सौम्येदमग्र आसीद्"[२] इति श्रुतेः महदादिकं स्वोपहितत्रिगुणात्मकवस्तूपादानकं कार्यत्वात्, तिलमध्यस्थतैलवदित्यर्थः । एवं च कार्यसाहित्येनैव कारणानुमानं न तु ताटस्थ्येन परेषामिवेति भावः ॥ १३५ ॥

अव्यक्तं त्रिगुणाल्लिङ्गात् ॥ १३६ ॥

प्रकृतेः कार्याद्विवेकार्थं वैधर्म्यमाह—अव्यक्तमिति । अभिव्यक्तात् त्रिगुणात् कार्यात् महत्तत्त्वादेरपि प्रधानमव्यक्तं सूक्ष्मं तदीयो गुणोऽपि सुखादिर्न साक्षात्क्रियते इति भावः ॥ १३६ ॥

---

१. 'तुच्छत्वम्' पाठा० । २. छान्दोग्य ६।२।१ ।

इदानीं प्रकृतेः कार्याद् वैधर्म्ये विवेकार्थमाह—अव्यक्तेति । अभिव्यक्तात् त्रिगुणान्महत्तत्त्वादपि मूलकारणमव्यक्तं सूक्ष्मं तद्गुणस्यासाक्षात्करणात् । महत्तत्त्वस्य हि सुखादिर्गुणः साक्षात्क्रियत इति भावः । तस्मात्प्रधानमव्यक्तं महत्तत्त्वं तु तदपेक्षया व्यक्तमिति तात्पर्यम् ।। १३६ ।।

तत्कार्यतस्तत्सिद्धेर्नापलापः ।। १३७ ।।

न च सूक्ष्मत्वात्तस्यापलाप एवोचित इत्याह—तत्कार्यत इति । स्पष्टम् ॥ १३७ ॥

ननु परमसूक्ष्मत्वेऽपलाप एवोचितोऽत आह—तदिति । स्पष्टम् ।। १३७ ।।

सामान्येन विवादाभावाद्धर्मवन्न साधनम् ।। १३८ ।।

एवं प्रकृत्यनुमानगता विशेषा विचारिताः, अतः परं पुरुषानुमानगतान् विशेषान् दर्शयति आ अध्यायसमाप्तेः ।

सामान्येनेति । यत्र वस्तुनि सामान्यतो विवादो नास्ति न तस्य स्वरूपतः साधनमपेक्ष्यते धर्मस्येव । अयं भावः—चेतनापलापे जगदान्ध्यप्रसङ्गादिना भोक्तर्यहंपदार्थे न कस्यापि विवादस्तस्मात् पुरुषस्य देहादिव्यतिरेकनित्यत्वादिसिद्ध्यर्थमेव प्रमाणापेक्षा न स्वरूपसिद्ध्यर्थं तस्य सर्ववादिपामरसिद्धत्वात् यथा धर्मसामान्ये न कस्यापि विवादः बौद्धैरपि तप्तशिलारोहणादिषु धर्मत्वाभ्युपगमात् किं तु विशेषसिद्ध्यर्थमेव प्रमाणापेक्षेति ।। १३८ ।।

इदानीं पुरुषानुमाने विशेषमाह—सामान्येनेति । यत्र वस्तुनि सामान्यतो विवादो नास्ति न तस्य स्वरूपतः साधनमपेक्षितं धर्मस्येवेत्यर्थः । बौद्धैरपि तप्तशिलारोहणादेर्धर्मस्येव चेतनापलापे जगदान्ध्यप्रसङ्गभिया भोक्तर्यहंपदार्थे तेषामप्यविवादान्न विवादास्पदायाः प्रकृतेरिव पुरुषस्य धर्मिणः साधनमपेक्षितम् । किं तु पुरुषे विवेकफलकनित्यत्वादिसाधनमात्रमनुमानेन कार्यमिति भावः ।। १३८ ।।

शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान् ।। १३९ ।।

तथैवाह—शरीरेति । पुमान् द्रष्टा शरीरादिव्यतिरिक्त इति साध्यम् ।। १३९ ।।

संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्येत्युक्तसूत्रेऽपि विवेकानुमानमेवाभिप्रेतमित्युक्तं तत्रादौ विवेकं प्रतिजानीते—शरीरादीति । शरीरादि प्रकृत्यन्ततत्त्वेभ्योऽतिरिक्तः पुमान् भोक्तेत्यर्थः । भोक्तृत्वं च द्रष्टृत्वम् ।। १३९ ।।

संहतपरार्थत्वात् ॥ १४० ॥

अत्र हेतूनाह सूत्रैः—संहत इति । उक्तार्थमेतत्सूत्रमुक्तस्यापि हेतोर्हेतुवर्गसंकलनार्थः पुनरुपन्यासः ॥ १४० ॥

तत्र हेतूनाह—संहतेति । संहतानां प्रकृत्यादिशरीरान्तानां परार्थत्वादित्यर्थः । व्याख्यातमिदं प्राक् ॥ १४० ॥

त्रिगुणादिविपर्ययात् ॥ १४१ ॥

त्रिगुणादीति । सुखदुःखमोहात्मकतादिविपर्ययादित्यर्थः । आदिशब्दादचेतनत्वादिग्रहणम् ॥ १४१ ॥

किं च—त्रिगुणादीति । सुखदुःखमोहात्मकत्वादिवैपरीत्यादित्यर्थः । सुखादिभोक्तरि कर्तृकर्मविरोधेन सुखाद्यात्मकत्वासंभवादित्यर्थः । धर्मिपुरस्कारेणैव सुखाद्यनुभवादिति भावः । न च बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बितस्वसुखादेः पुरुषेण ग्रहणमस्तु स्ववदिति वाच्यम्; बुद्धेरेव सुखादिकल्पनयोपपत्तौ प्रतिबिम्बकल्पने गौरवात् । अहं सुखीत्यादिप्रत्ययास्तु तत्स्वामित्वेनाप्युपपन्नाः । किं च मिथ्याज्ञानवासनारूपदोषेणाहंबुद्धौ बुद्धेरपि विषयतया बुद्धेः सुखादिमत्त्वेनाप्युपपन्नाः । आदिना अविवेकित्वाभोग्यत्व-रूपादिरहितत्वादयः ॥ १४१ ॥

अधिष्ठानाच्चेति ॥ १४२ ॥

अधीति । अधिष्ठातृत्वाच्चेत्यर्थः । संयोगविशेषेण परिणामहेतुत्वमधिष्ठातृत्वम् । संयोगश्च भिन्नयोरेवेति भावः, इति हेतुसमाप्तौ ॥ १४२ ॥

किंच—अधिष्ठानादिति । इतिर्हेतुसमाप्तौ । भोक्तुरधिष्ठातृत्वादधिष्ठेयेभ्यः प्रकृत्यादिभ्योऽतिरिक्ततेत्यर्थः । अधिष्ठानं भोक्तुः संयोगः । स च भेदे सत्येवेति भावः । तत्संयोग एव प्रकृत्यादीनां भोगहेतुपरिणामेषु कारणमिति बोध्यम् ॥ १४२ ॥

भोक्तृभावात् ॥ १४३ ॥

उक्तानुमानेऽनुकूलं तर्कं प्रदर्शयति सूत्राभ्याम्—भोक्त्रिति । यदि शरीरादिस्वरूप एव भोक्ता स्याद्भोक्तृत्वमेव व्याहन्येत, स्वस्य साक्षात्स्वभोक्तृत्वानुपपत्तेः ॥ १४३ ॥

उक्तानुमानेऽनुकूलतर्कमाह सूत्राभ्याम्—भोक्त्रिति । तदभेदे हि कर्तृ-

कर्मविरोधात् साक्षात्स्वस्य स्वभोक्तृत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । पुरुषस्य भोगश्चिद-वसानतारूप इत्युक्तम् ।। १४३ ।।

कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ।। १४४ ।।

कैवल्यार्थमिति – किं च शरीरादिकमेव चेत् भोक्तृ स्यात्तदा भोक्तुः कैवल्यार्थं दुःखात्यन्तोच्छेदार्थं कस्यापि प्रवृत्तिर्नोपपद्येत, शरीरादीनां विनाशित्वात् । प्रकृतेश्च धर्मिग्राहकमानेन दुःखादिस्वभावत्वात् कैवल्यानुपपत्तेः ।। १४४ ।।

किं च––कैवल्येति । शरीरादीनां भोक्तृत्वेन तेषां विनाशित्वात्प्रकृतेश्च धर्मिग्राहकमानेन दुःखस्वभावत्वेन कैवल्यासंभवात् । दुःखात्यन्तोच्छेदरूप-कैवल्यार्थकस्यापि प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । स्वभावस्यात्यन्तदुरुच्छेद्यत्वा-दिति भावः ।। १४४ ।।

जडप्रकाशायोगात्प्रकाशः ।। १४५ ।।

किंच जडेति । लोके जडस्याप्रकाशस्य लोष्ठादेः प्रकाशोत्पत्त्यदर्शनेन सूर्यादि-वत्प्रकाशरूप एव पुरुषः । स्मर्यते हि—

यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान् ।
ज्ञानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु ।।[1] इति ।। १४५ ।।

अथ विवेकस्फुटीकरणाय पुरुषगतं विशेषमनुमिमीते—जडेति । आत्मा-जडस्तत्र मनःसंयोगाज्ज्ञानाख्यप्रकाशोत्पत्तिरिति तार्किकमतं न युक्तं, जडे तमोरूपे लोष्ठादौ प्रकाशोत्पत्त्यदर्शनेन तदयोगात् । अतः सूर्यादिवत्प्रकाश-स्वरूप एव पुरुष इत्यर्थः । प्रकाशद्वयकल्पने गौरवमिति भावः । प्रकाशत्वं च तेजःसत्त्वचैतन्येष्वखण्डोपाधिः; अनुगतव्यवहारात् ।। १४५ ।।

निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा ।। १४६ ।।

ननु प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि तेजोवद्धर्मिधर्मभावोऽस्तु, तत्राह—निर्गुणेति । चिद्धर्मा प्रकाशधर्मा न किंतु प्रकाश एव, कुतः निर्गुणत्वात् गुणरहितत्वात् । प्रतीयमानास्त्विच्छादयो बुद्धेरेवेति भावः । किञ्च पुरुषस्य प्रकाशरूपस्य सम्बन्धमात्रेण सर्वव्यवहारोपपत्तौ प्रकाशरूपधर्मकल्पनायां गौरवमपि, तेजसस्तु प्रकाशाख्यरूपविशेषाग्रहेऽपि स्पर्शपुरस्कारेण ग्रहात् प्रकाशतेजसोर्भेदः सिद्ध्यति । आत्मनस्तु ज्ञानाख्यप्रकाशाग्रहकाले ग्रहणं नास्तीत्यतो धर्मिधर्मभावशून्यं प्रकाशरूपमेवात्मद्रव्यं कल्प्यते ।

---

१. मंकूपु० २।२।१० ।

तथा च स्मृतिः—

ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथंचन ।
ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः सर्वगतः शिवः ॥[१] इति ॥ १४६ ॥

प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि तेजोवद्धर्मधर्मिभाव इत्याह—निर्गुणत्वादिति। तेजसः प्रकाशत्वग्रहेऽपि स्पर्शपुरस्कारेण ग्रहात् प्रकाशतेजसोर्भेदसिद्धावप्यात्मनो ज्ञानाख्यप्रकाशाग्रहकाले ग्रहणाभावेन लाघवाच्च तत्स्वरूपमेवात्मद्रव्यं कल्प्यते, न तु तस्य गुरुत्वं; संयोगादिमत्त्वादनाश्रितत्वाच्च। गुणशब्देनात्र विशेषगुणः। तद्राहित्ये युक्तिस्तूच्यते—पुरुषस्येच्छादि न नित्यं, जन्यताप्रत्यक्षात्। जन्यगुणाङ्गीकारे परिणामित्वापत्तिः। उक्तयुक्त्या जडं प्रकाशायोगरूपं प्रकृतिपुरुषयोः परिणामहेतुत्वकल्पने गौरवम्; अान्व्यपरिणामेन कदाचिज्ज्ञत्वापत्तेः, ज्ञानेच्छागोचरसंशयापत्तेश्च। जडप्रकाशायोगरूपाया उक्तयुक्त्या अनित्यज्ञानस्यासंभवाच्च। तस्मादिच्छादिकमन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनोधर्म एव। मनःसंयोगात्मनोरुभयोर्हेतुत्वे गौरवादिति।

किं चात्मनः कर्तृत्वमिति तार्किकनये मोक्षानुपपत्तिः; अहं कर्त्तेति बुद्धेरेव गीतादिष्वदृष्टहेतुतयोक्तत्वात्। तस्य तन्मते मिथ्याज्ञानत्वाभावेन तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वासंभवात्। अतो मोक्षानुपपत्त्याकर्तृत्वमेष्टव्यम्। अकर्तृत्वाच्चादृष्टसुखाद्यभावः। एवं च मनसः कृत्यादिहेतुत्वेऽवश्यकल्पनीये लाघवादन्तर्दृश्यगुणत्वावच्छेदेनैव तत् कल्प्यते।

यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान्।
ज्ञानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु ॥[२]
ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथंचन।
ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः सर्वगतः शिवः ॥[३]

इति स्मृतेः ॥ १८६ ॥

श्रुत्या सिद्धस्य नापलापस्तत्प्रत्यक्षबाधात् ॥ १४७ ॥

न त्वहं जानामीति धर्मिधर्मभावानुभवः कथं तत्राह—श्रुत्येति। भवेदेवं यदि केवलतर्केणास्माभिर्निर्गुणत्वादचिद्धर्मा प्रसाध्येत, न चैवं; किंतु "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च"[४] "चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः" इति श्रुतिसिद्धं तत्, तथा च श्रुतिसिद्धस्य नापलापः संभवति, किंतु तत्प्रत्यक्षस्य धर्मधर्मिभावविषयकप्रत्यक्षस्य बाधात् निर्गुणत्वादि सुस्थिरमिति शेषः ॥ १४७ ॥

---

१. ३. सौर पु० ११।२६। २. कूर्म० पु० २।२।१०।
४. श्वेताश्वतर ६।११।३।

नन्वहं जानामीति धर्मधर्मिभावानुभवाद् गौरवं प्रामाणिकमत आह—श्रुत्येति। "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च"[1] इति श्रुतिः, तत्सिद्धस्य च नापलापः। अहं जानामीति प्रत्यक्षं तु अहं गौर इति प्रत्यक्षवत् श्रुत्यैव बाधितम्, अन्यथा अहं गौर इति प्रत्यक्षेण नास्तिकजय एव स्यात्। चिन्मात्रत्वे तु "चिदेकरसो ह्ययमात्मा"[2] इत्यादिश्रुतिर्मानम्। सर्वज्ञत्वादि-श्रुतयस्तु राहोः शिर इत्यादिवन्नेयाः।

किं चानाद्यविद्यादोषस्यानुवर्त्तमानतया लोकज्ञानेषु भ्रमत्वस्यौत्सर्गिक-तयाहं जानामीति प्रत्ययेऽपि भ्रमशतान्तःपातित्वेनाप्रामाण्यशङ्काकलङ्कित-तया तत्प्रत्यक्षबोधेन लाघवतर्कानुगृहीतमनुमानमपि निर्गुणत्वसाधने समर्थमिति।

तथाहि तार्किकैरन्तःकरणं व्यवसायानुव्यवसायौ तदाश्रय आत्मेति चत्वारः पदार्थाः कल्प्याः, अस्माभिस्त्वन्तःकरणं, व्यवसायस्थानीया तद्वृत्तिः, अनन्तानुव्यवसायस्थानीयो नित्यैकज्ञानरूप आत्मेति पदार्थत्रय-वृत्त्याश्रयान्तःकरणेन विवेकाग्रहाच्च ममापि जानामीति प्रत्ययोपपत्ति-रिति दिक्॥ १४७॥

सुषुप्त्याद्यवस्थासाक्षित्वम्॥ १४८॥

ननु यदि प्रकाशस्वरूप एवात्मा तदा सुषुप्त्याद्यवस्थाभेदस्तस्य न स्यात्, प्रकाशानपायात्तत्राह—सुषुप्त्यादीति। सुषुप्त्याद्यस्यावस्थात्रयस्य बुद्धिनिष्ठस्य साक्षित्वमेव पुंसि, अत एवोक्तम्—

जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः।
तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन व्यवस्थितः॥ इति।

तासां बुद्धीनां साक्षित्वेन विलक्षणो जाग्रदाद्यवस्थारहितो निर्णीत इत्यर्थः॥ १४८॥

ननु प्रकाशरूपत्वे सत्स्वरूपानपायात् सुषुप्त्याद्यवस्थाभेदानुपपत्तिरत आह—सुषुप्त्यादीति। बुद्धिनिष्ठस्य सुषुप्त्याद्यवस्थात्रयस्य साक्षित्वमेव पुंसीत्यर्थः।

जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः।
तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन व्यवस्थितः॥ इति स्मृतेः।

---

१. श्वेताश्व० ६।११। २. बृहदा० २।३।६।

तत्र जाग्रदवस्था इन्द्रियद्वारा बुद्धेर्विषयाकारः परिणामः। स्वप्नावस्था च संस्कारमात्रजन्यस्तादृशः परिणामः। सुषुप्त्यवस्था च द्विधा—अर्ध-समग्रलयभेदात्। तत्रार्धलये विषयाकारा वृत्तिर्न भवति, किन्तु स्वगतसुख-दुःखमोहाकारैरेव बुद्धिवृत्तिर्भवति। अत एवोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समि-त्यादिरूपेण सुषुप्तिकालीनसुखादिस्मरणम्। समग्रलये वृत्तिसामान्याभावः। तदुक्तम्—समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपतेति। अत एव तत्साक्षी पुरुषो न; तस्य वृत्तिमात्रसाक्षित्वात्। अन्यथा बुद्धिधर्मादृष्टादेरपि साक्षिभास्यतापत्तेः। सुषुप्त्यादिसाक्षित्वं च तादृशबुद्धिवृत्तीनां स्वप्रतिबिम्बितानां प्रकाशनमेव। अतो न ज्ञानार्थं पुरुषस्य परिणामापेक्षेति।

न च बुद्धिवृत्तीनां वृत्तिग्राह्यत्वमेवास्तु, किं साक्षिपुरुषकल्पनया? नियमेन वृत्तिगोचरवृत्तिकल्पनेऽनवस्थापत्तेः। किं चाहं सुखीत्यादिवृत्तिषु सुखादीनां विशेषणतया आदौ निर्विकल्पकं तज्ज्ञानमपेक्ष्यते, तत्रानन्त-निर्विकल्पकवृत्तिकल्पनापेक्षया लाघवेन नित्यमेकमेवात्मस्वरूपं ज्ञानं कल्प्यत इति कश्चित्॥ १४८॥

जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम्॥ १४९॥

लाघवादात्म्यैक्यमिति केचित्, तन्मतं दूषयति—जन्मादीति। अपूर्वदेहेन्द्रियादि-संघातसंयोगो जन्ममरणं तद्वियोगजन्ममरणसुखदुःखबन्धमोक्षव्यवस्थातः श्रुत्यु-क्ताया हेतोः पुरुषा बहवः "पुण्यः पुण्येन पापः पापेन" इति जन्मव्यवस्थाया "ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापि यान्ति"[1] इति बन्धमोक्षव्यवस्था॥ १४९॥

नन्वस्तु पुरुषः साक्षी, स त्वेक एव सर्वत्र लाघवादभेदश्रुतेश्च। जाग्रदा-द्यवस्थावैधर्म्यं तु बुद्धिधर्मत्वान्न भेदसाधकम्। यस्य बुद्धेर्या वृत्तिः सैव बुद्धि-स्तद्वति विशिष्टतया तत्साक्षिणं गृह्णाति। अतो नान्यबुद्धिवृत्तिद्वारा नान्य-स्यानुभवो घटं जानामीत्यादिरत आह—जन्मादीति। पुण्यवान् स्वर्गे जायते तीर्थे म्रियते, पापी नरके जायते कुस्थले म्रियते। अज्ञो बध्यते, ज्ञानी मुच्यते, इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धव्यवस्थानुपपत्त्या पुरुषा बहव इत्यर्थः। जन्ममरणे चात्र नोत्पत्तिविनाशौ, पुरुषनिष्ठत्वाभावात्। किंतु देहेन्द्रियादिसंघात-विशेषेण संयोगो वियोगश्च भोगतदभावनियामकौ। तथा च श्रुतिः—

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः।

---

१. बृहदा० ४।४।१४।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥[1]
ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति अथेतरे दुःखमेवापि यन्ति ॥[2]
इत्यादि ॥ १४९ ॥

उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोगा आकाशस्येव घटादिभिः ॥१५०॥

ननु पुरुषैक्येऽपि उपाधिरूपावच्छेदेन जन्मादिव्यवस्था स्यात्तत्राह–उपाधीति। उपाधिभेदेऽप्येकस्य पुंसो नानोपाधियोगोऽस्त्वेव, आकाशस्य घटपटादिभिरिव। तथा च कायव्यूहादाविवेकस्य नानोपाध्यवच्छेदेन सुखदुःखादियोगः स्यादित्यर्थः ॥ १५० ॥

ननु पुरुषैक्येऽपि उपाधिरूपावच्छेदकभेदेन, जन्मादिव्यवस्थाऽत आह–उपाधीति। उपाधिभेदेऽप्येकस्यैव नानाजन्ममरणादियोगा इत्येको बद्धोऽपरो-मुक्त इति व्यवस्थानुपपत्तिरेव। न ह्यवच्छेदकभेदेन कपिसंयोगतदभाववत्येकस्मिन् वृक्षे एको वृक्षः कपिसंयोगी, अन्यो नेति व्यवहारो भवति। यथा वा घटे नष्टे एक आकाशो नष्टोऽपरोऽस्तीति व्यवहारो भवतीति भावः।

किं चैकोपाधितो मुक्तस्याप्यात्मप्रदेशस्योपाध्यन्तरैः पुनर्बन्धापत्त्या बन्धमोक्षाव्यवस्था। न च बन्धमोक्षश्रुतिर्लौकिकभ्रमानुवादमात्रम्; मोक्षस्यालौकिकत्वात्। मिथ्यापुरुषार्थप्रतिपादनेन श्रुतेः प्रतारकत्वापत्तेश्चेति दिक् ॥ १५० ॥

उपाधिर्भिद्यते न तु तद्वान् ॥ १५१ ॥

अतिरिक्त एवोपाधिविशिष्टोऽस्तु तत्राह––उपाधिरिति। विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे हि विशेषणनाशेन तन्नाश एव स्यादिति भावः॥ १५१ ॥

ननु तत्तदुपाधिविशिष्टस्यातिरिक्तत्वान्न दोषोऽत आह–उपाधिरिति। विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादिति भावः। तस्यातिरिक्तत्वे तु शब्दान्तरेण नानात्वाभ्युपगम एवेत्याशयः। किंच बन्धभागिनो विशिष्टत्वे विशेषणवियोगे विशिष्टनाशान्न बन्धमोक्षयोः सामानाधिकरण्यं स्यादित्यपि बोध्यम्।

यत्तु षष्ठेऽहङ्कारविशिष्टस्यैव जीवत्वं वक्ष्यति सूत्रकृत्, तत्तु प्राणधारकत्वरूपजीवत्वस्याविशिष्टवृत्तित्वाभिप्रायम्, न तु बन्धमोक्षौ विशिष्टाश्रितावित्यभिप्रायम्। केचित्तु एकस्यैवात्मनः कार्यकारणोपाधिषु प्रतिबिम्बानि जीवेश्वराः। प्रतिबिम्बानां चान्योन्यभेदात् जन्माद्यखिलव्यवस्थोपपत्तिः। चेतनप्रतिबिम्बोऽपि चेतन एव। उपाधिविलयेन बिम्बापगम एव

१. श्वेताश्वतर ४।५। २. बृहदा० ४।४।१४।

मोक्षः । बिम्बप्रतिबिम्बयोश्च भेदः कल्पितः, वास्तवोऽभेद एव । अत एव जीवब्रह्माभेदरूपसिद्धान्ताद्धानिः, बन्धमोक्षयोः सामानाधिकरण्यं च; यस्यैव प्रतिबिम्बरूपेण बन्धस्तस्यैव तदपगमेन मोक्ष इत्यभ्युपगमात् । इदमेव वेदान्तिमतम् । अस्माकन्त्वविभागलक्षणोऽभेदः वैधर्म्यत्वलक्षणो भेदश्चेति मन्तव्यम् ।। १५१ ।।

एवमेकत्वेन परिवर्तमानस्य न विरुद्धधर्माध्यासः ।। १५२ ।।

उपसंहरति—एवमिति । एकत्वेन सर्वतो वर्त्तमानस्य यो विरुद्धः सुखदुःखाध्यासस्तदापत्तिः सैवं सति पुरुषबहुत्वे सति नेत्यर्थः ।। १५२ ।।

आत्मैक्यवादे उक्तं दूषणमुपसंहरति—एवमिति । एकत्वेन परितः सर्वतो वर्तमानस्य जन्ममरणादिरूपविरुद्धधर्मप्रसङ्गो न युक्त इत्यर्थः । यद्यपि पुरुषो निर्धर्मकस्तथापि संयोगवियोगभोगाभोगरूपाणां जन्ममरणादिबन्धमोक्षाणां पुरुषे स्वीकाराददोषः । परिणामरूपधर्माणामेव पुरुषे प्रतिषेधात् ।। १५२ ।।

अन्यधर्मत्वेऽपि नारोपात् तत्सिद्धिरेकत्वात् ।। १५३ ।।

नन्वात्मनो निर्धर्मकत्वात् सुखादीनां बुद्ध्यादिधर्मत्वाच्च न सांकर्यमत आह—अन्येति । बुद्धिधर्मत्वेऽपि सुखादीनामारोपात्; पुरुषे व्यवस्था न संभवति; आरोपाधिष्ठानस्यैकत्वात् । नहि स्फटिकैक्ये आरोपितानां नीलपीतादीनां नीलोऽयं पीतोऽयमिति व्यवस्था सम्भवति । घटाकाशादीनां तूपाधिभेदेन भिन्नानामौपाधिकधर्मव्यवस्था घटत इति भावः ।। १५३ ।।

यथा च स्फटिकेषु लौहित्यनीलादिधर्माणामारोपितानामपि व्यवस्थास्ति तथा पुरुषेषु बुद्धिधर्माणां सुखदुःखादीनां शरीरधर्माणां च विप्रत्वक्षत्रियत्वादीनामस्ति व्यवस्था शास्त्रेषु । सापि व्यवस्था जन्मादिव्यवस्थावदेव आत्मन एकत्वेनोपपद्यत इत्याह—अन्येति । सुखादीनामन्यधर्मत्वेऽपि तेषामारोपात् पुरुषे व्यवस्था न सिद्ध्यति । आरोपाधिष्ठानपुरुषस्यैकत्वादित्यर्थः । आकाशस्यैकत्वेऽपि घटाकाशादीनां घटादिभेदेन भिन्नतया सिद्ध्यत्यौपाधिकधर्मव्यवस्था । आत्मत्वजीवत्वादिकं नोपाध्यवच्छिन्नस्य उपाधिनाशे घटाकाशवत्तन्नाशेन जीवनाशापत्त्या "न जीवो म्रियते"[१] इत्यादि श्रुतिविरोधापत्तेरिति दिक् ।। १५३ ।।

१, कठोप० १।३।१६ ।

नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात् ॥ १५४ ॥

ननु--

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥[1]

इत्यादीनां का गतिस्तत्राह--नेति । नास्मन्मतेऽप्यैक्यश्रुतिविरोधः । कुतः ? जातिपरत्वात्तासाम् । जातिः सामान्यमेकरूपतेति यावत् । जातिपदस्यैकरूपता प्रतिपादकत्वमग्रिमसूत्र लक्ष्यते ॥ १५४ ॥

ननु पुरुषनानात्वे—

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ।[2]
नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ।
एकः स भिद्यते शक्त्या मायया न स्वभावतः ॥[3]

इत्यादिश्रुतिविरोधोऽत आह—नेति । जातिः सामान्यमेकरूपत्वम्, तत्रैव श्रुतीनां तात्पर्यं नाखण्डत्वे, प्रयोजनाभावादित्यर्थः । यच्च जातिपदं यथाश्रुतमेव "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म"[4] इत्यादि श्रुतिर्जातिपरा, विजातीयद्वैतनिषेधपरत्वादित्यर्थः ।

आद्यव्याख्यानेऽयं भावः--श्रुतावैक्यशब्दश्चिदेकरूपतामात्रपरः भेदशब्दश्च वैधर्म्यलक्षणभेदपरः । जाग्रदाद्यवस्थात्रयाद्यभिमानवत्त्वतद्राहित्ये च वैधर्म्ये । एकरूपताप्रतिपादनं च निखिलोपाधिविवेकेन सर्वात्मना स्वरूपबोधनाय । न ह्यन्यथा निर्धर्मकमात्मस्वरूपं विशिष्य ब्रह्मणापि शब्देन साक्षात्प्रतिपादयितुं शक्यम्, शब्दानां सामान्यमात्रगोचरत्वात् । आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमात्मनामेकरूपत्वे तु गुरुणोक्ते शिष्य एवं विवेचयति यावन्निर्विशेषशब्दागोचरे स्वरूपे पर्यवस्यतीति । ततश्च निर्विशेषाभिमाननिवृत्त्या कृतकृत्यतेति ।

अद्वैतवाक्यान्यपि अवैधर्म्यलक्षणाभेदपराण्येव । अवैधर्म्यज्ञानाच्च सर्वाभिमाननिवृत्तिः । अद्वैतवाक्यानामखण्डतामात्रपरत्वेन तेभ्योऽभिमाननिवृत्तिः स्यात् । आकाशे विविधशब्दवदखण्डेऽप्यात्मनि सुखादीनामवच्छेदकभेदैरुपपत्तेः । भेदप्रतिपादकश्रुतिविरोधश्च साम्यबोधकश्रुतिविरोधश्च ।

१, २. ब्रह्मबिन्दूप० १२ । ३. अन्नपूर्णोप० ५।७५ ।
४. छान्दोग्य० ६।२।१ ।

किं च "यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति, एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम"[1] "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति"[2] इत्यादिश्रुत्या मोक्ष-दशायामपि भेदघटितसाम्योक्तेरात्मनां स्वरूपभेदसिद्धिः। शिवोऽहं विष्णुरह-मित्यादिवाक्यानां चावैधर्म्याभेदपरत्वम्। तत्त्वमसीत्यादीनामपि सर्गाद्यु-त्पन्ननारायणस्य तत्पदार्थे तत्परत्वमेव। प्रलयकालीनस्य पूर्णात्मनस्त-त्पदार्थत्वे तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्त्वमसीति यथाश्रुत एव वाक्यार्थः। किं च तदैक्ये सृष्टिसंहारयोः प्रवाहरूपेणानुच्छेदान्मोक्षानुपपत्तिः। इदमेव श्रुतौ भेदकथनमस्य प्रयोजनम्। भेदनिन्दापरश्रुतयस्तु वास्तववैधर्म्यलक्षण-भेदनिन्दापराः।

प्रतिबिम्बादिश्रुतेस्त्वयमाशयः—अनेकतेजोमयादिमण्डलवदनेकात्ममयमपि चिन्मण्डलमेकरसमविभक्तमेकपिण्डीकृतम्। तस्य किरणवत् स्वांशभूतैरसङ्ख्योपाधिष्वसंख्यो विभाग इति। इदमेव प्रतिबिम्बादि-दृष्टान्तैरुच्यते। विभागस्य वाचारम्भणमात्रत्वं बोधयितुं "यस्य सर्वात्म-कत्वेऽपि खण्डयते नैकपिण्डता" इति स्मृतेः। "वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव"[3] इत्यंशदृष्टान्तश्रुतेश्च।

सूत्रस्य द्वितीयव्याख्याने त्वयं भावः—प्रलयकाले पुरुषविजातीयं सर्व-मेवासत्, अर्थक्रियाकारिताभावात्। पुरुषाणां तु कूटस्थत्वेनार्थक्रियैवा-प्रसिद्धा। अत आत्मनां विजातीयद्वितीयराहित्यम्। सर्गकालेऽपि कूटस्थत्व-रूपपारमार्थिकसत्त्वं नान्यत्रेति विजातीयद्वैतराहित्यात् सर्गकालीनाद्वैत-श्रुतयोऽप्युपपन्ना इति ॥ १५४ ॥

विदितबन्धकारणस्य दृष्ट्यातद्रूपम् ॥ १५५ ॥

नन्वेकरूपत्वमपि प्रत्यक्षविरुद्धं तत्कथमुक्तं जातिपरत्वादिति ? तत्राह—विदि-तेति। विदितं स्पष्टबन्धकारणविवेको यत्र तस्य पुरुषस्य दृष्ट्यैव पुरुषेषु तद्रूपं रूपभेद इत्यर्थः ॥ १५५ ॥

नन्वात्मन एकत्ववदेकरूपत्वमपि नानारूपताप्रत्यक्षेण विरुद्धम्, तत्कथमुक्तं जातिपरत्वादिति, तत्राह—विदितेति। विदितं प्रसिद्धं बन्ध-कारणमविवेको यत्र तादृशभ्रान्तदृष्ट्यैव पुरुषेष्वतद्रूपत्वं नानारूपत्वं तन्नार्थकारीति भावः ॥ १५५ ॥

---

१. कठोप० ४।१।५। २. मुण्डक० ३।१।३।
३. कठोप० १।५।१०।

नान्धादृष्ट्या चक्षुष्मतामनुपलम्भः ॥ १५६ ॥

तथाप्यनुपलम्भादेकरूपताया एवाभावस्तत्राह--नान्धेति । अनुपलम्भ एवासिद्धः । अज्ञैरदर्शनेऽपि ज्ञानिभिरेकरूपत्वदर्शनात् ॥ १५६ ॥

ननु तथाप्यनुपलम्भादेकरूपत्वाभावः स्यादत आह—नान्धेति । अनुपलम्भ एव न, अज्ञैरनुपलम्भेऽपि ज्ञानिभिरेकरूपत्वदर्शनादित्यर्थः ॥ १५६ ॥

वामदेवादिर्मुक्तो[1] नाद्वैतम् ॥ १५७ ॥

एकात्मवादे बाधकान्तरमाह--वामदेवादिरिति । यद्यपि वामदेवादिर्मुक्तस्तथापि बन्धोऽनुभूयतेऽतोपि नात्मैक्यम् ॥ १५७ ॥

इदानीमखण्डाद्वैते बाधकमाह—वामदेवादीति । वामदेवादेर्मुक्तत्वेऽपि इदानीन्तनैः स्वस्मिन् बन्धानुभवात् । अतो नाखण्डाद्वैतमित्यर्थः । न च बन्धमोक्षावुपाधेरेव श्रुतिसिद्धान्तविरोधात्, दुःखं मा भुञ्जीयेतिकामनादर्शनेन पुरुषमोक्षस्यैव पुरुषार्थत्वाच्च ॥ १५७ ॥

अनादावद्ययावदभावाद् भविष्यदप्येवम् ॥ १५८ ॥

वामदेवादेः परममोक्षो न जात इति शङ्कायामाह--अनादाविति । अनादौ कालेऽद्ययावच्चेन्मोक्षो न जातः कस्यापि तर्हि भविष्यत्कालोऽपि मोक्षशून्यः स्यात् ॥ १५८ ॥

ननु वामदेवादेः परममोक्षो न जात एवेत्यत आह—अनादाविति । अनादौ कालेऽद्य यावच्चेन्मोक्षो न जातः कस्यापि तर्हि भविष्यत्कालेऽप्येवं मोक्षशून्यतैव स्यादित्यर्थः ॥ १५८ ॥

इदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः ॥ १५९ ॥

तत्रानुमानमाह--इदानीमिति । सर्वकालो बन्धात्यन्तोच्छेदाभाववान्, कालत्वात्, वर्त्तमानकालवदिति प्रयोगः ॥ १५९ ॥

तत्र प्रयोगमाह—इदानीमिति । सर्वत्र काले बन्धस्यात्यन्तोच्छेदः कस्यापि पुंसो नास्ति वर्तमानकालवदित्यनुमानसंभवादित्यर्थः ॥ १५९ ॥

व्यावृत्तोभयरूपः ॥ १६० ॥

पुरुषस्य यदेकरूपत्वं तत् किं मोक्षकाले उत सर्वदेत्याकाङ्क्षायामाह---व्यावृत्तेति । श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यो व्यावृत्ते नित्यनिवृत्ते उभयरूपे रूपभेद इति यावत् । यस्मात्तथा ॥ १६० ॥

---

१. ०दिर्मुक्तो—पाठा०

पुरुषाणां चैवंरूपत्वं मोक्षकाल इव सर्वदेत्याह—व्यावृत्तेति। पुरुषो व्यावृत्तो नित्यव्यावृत्त उभयरूपभेदो यस्मात्तथेत्यर्थः। श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः सदैकरूपतासिद्धेरिति शेषः। तदुक्तम्—

बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया।
रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमिति बध्यते ॥ इति ॥
जगदाख्यमहास्वप्ने स्वप्नात्स्वप्नान्तरं व्रजन्।
रूपं त्यजति नो शान्तं ब्रह्मशान्तरबृंहितम् ॥[1] इति च ॥१६०॥

साक्षात्सम्बन्धात्साक्षित्वम् ॥ १६१ ॥

ननु साक्षित्वस्यानित्यत्वात् कथं सदैकरूपत्वम्, तत्राह—साक्षादिति। पुरुषस्य यत्साक्षित्वमुक्तं तत्साक्षात्सम्बन्धात्, न तु परिणामत इत्यर्थः। साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति साक्षिशब्दव्युत्पत्तेः। सम्बन्धश्च प्रतिबिम्ब एव न तु संयोगमात्रमतिप्रसंगात्। स च स्वबुद्धावेवास्तीति स्वबुद्धेरेव साक्षी, अन्येषां तु द्रष्टेति बोध्यम्। अक्षसम्बन्धात् साक्षित्वमिति पाठे[2] अक्षं बुद्धिः करणत्वसामान्यात् ॥ १६१ ॥

ननु साक्षित्वस्यानित्यत्वात् पुरुषाणां कथं सदैकरूपता, इत्यत आह—साक्षादिति। पुरुषस्य यत्साक्षित्वं तत्साक्षात्संबन्धमात्रान्न तु परिणामादित्यर्थः। साक्षात्संबन्धश्च प्रतिबिम्बरूपः, स्वबुद्धिवृत्तेरेव भवतीति बुद्धेरेव साक्षी पुरुषः, अन्येषां तु द्रष्टृमात्रमिति सिद्धान्तः। विष्णवादेः सर्वसाक्षित्वं तु इन्द्रियादिव्यवधानाभावमात्रेण गौणमिति बोध्यम्। अक्षसंबन्धादिति पाठे[3] करणत्वसामान्यादक्षमात्रबुद्धिस्तत्संबन्धात्प्रतिबिम्बरूपादित्यर्थः ॥१६१॥

नित्यमुक्तत्वम् ॥ १६२ ॥

विशेषान्तरमाह सूत्राभ्याम्—नित्येति। सदैव पुरुषस्य दुःखाख्यबन्धशून्यत्वम्, दुःखादेर्बुद्धिपरिणामत्वात् ॥ १६२ ॥

उभयरूपत्वाभावसिद्धयर्थं पुरुषस्यापरौ विशेषावाह—नित्यमिति। सदैव पुरुषस्य दुःखाख्यबन्धशून्यत्वम्, तस्य बुद्धिपरिणामित्वादित्यर्थः। पुरुषार्थस्तु दुःखभोगनिवृत्तिरित्युक्तम् ॥ १६२ ॥

औदासीन्यञ्चेति ॥ १६३ ॥

औदासीन्यमिति। औदासीन्यमकर्तृत्वं चेति निष्कामत्वादिकम्। "कामः सङ्कल्पः" इत्यादि श्रुतेः। इति पुरुषधर्मसमाप्त्यर्थः।

---

१. योगवासिष्ठ० ६।७२।२–३। २, ३. द्र० अनिरुद्धवृत्तिः।

औदासीन्यमिति। औदासीन्यमकर्तृत्वम्। इदं च निष्कामत्वादीनामुपलक्षणम्। "कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव"[1] इति श्रुतेः। इति पुरुषधर्मप्रतिपादनसमाप्तौ ।। १६३ ।।

उपरागात्कर्तृत्वं चित्सान्निध्याच्चित्सान्निध्यात् ।। १६४ ।।

नन्वेवं प्रकृति पुरुषयोरन्योन्यं वैधर्म्येण विवेके सिद्धे पुरुषस्य कर्तृत्वं बुद्धेर्ज्ञातृत्वं च कथं व्यवह्रियत इत्याशङ्क्याह--उपरागादिति। अत्र यथायोग्यमन्वयः। पुरुषस्य यत्कर्तृत्वं तद्बुद्ध्युपरागात्, बुद्धेश्च या चित् सा पुरुषसान्निध्यात्। एतदुभयं न वास्तवं यथाग्न्ययसोः परस्परं संयोगविशेषात् परस्परधर्मव्यवहार औपाधिको, यथा वा जलसूर्ययोः संयोगात्परस्परधर्मारोपस्तथैव बुद्धिपुरुषयोरिति भावः। अत एवेश्वरकृष्ण आह--

तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनादिव लिङ्गम्।
गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तेव भवत्युदासीनः।।[2] इति

वीप्सा अध्यायसमाप्त्यर्था। अत्र मामकसन्दर्भे नास्ति कापि स्वतन्त्रता इति विज्ञापयितुं वृत्तिसार इत्यभिधा कृता। परवाक्यानि लिखितानि तेषामर्थो विभावितः कृता सन्दर्भशुद्धिश्चेत्येवं मे नाफलश्रमः ।। १६४ ।।

इति श्रीस्वयंप्रकाशतीर्थाङ्घ्रिलब्धवेदान्तिसत्पदेन महादेवेनोन्नीते
सांख्यवृत्तिसारे प्रथमोऽध्यायः ।। १ ।।

नन्वेवं पुरुषस्य कर्तृत्वम्, बुद्धेर्ज्ञातृत्वं श्रुत्यादावुच्यमानमनुपपन्नमत आह--उपरागादिति। पुरुषस्य यत्कर्तृत्वं तद्बुद्ध्युपरागात्, बुद्धेश्च पुरुषसांनिध्यात्, एतदुभयं न वास्तवमित्यर्थः। यथा जलसूर्ययोः संयोगात्परस्परधर्मारोपस्तथा बुद्धिपुरुषयोरिति भावः। द्विःपाठोऽध्यायसमाप्तिसूचनार्थः ।। १६४ ।।

इति प्रथमोऽध्यायः

—:*:—

१. बृहदा० १।५।३। २. सांख्यकारिका २०।

द्वितीयोऽध्यायः

विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य ॥ १ ॥

एवं प्रथमेनाध्यायेन शास्त्रस्य विषयो निरूपितः, अथो पुरुषस्यापरिणामित्वोपपादनाय तु प्रकृतितः सृष्टिप्रक्रियाभिधास्यते विस्तरेण द्वितीये। तत्रैव च प्रकृतिकार्याणां स्वरूपमपि वक्तव्यं तेभ्योऽपि पुरुषस्य स्फुटं विवेकाय। अत एव च—

विकारं प्रकृतिं चैव पुरुषं च सनातनम्।
यो यथावद्विजानाति स वितृष्णो विमुच्यते ॥[1]

इति मोक्षधर्मेषु त्रयाणां ज्ञेयत्वोक्तिः, तत्रादावचेतनायाः प्रकृतेर्निष्प्रयोजनस्रष्टृत्वे मुक्तस्यापि बन्धप्रसंग इत्याशङ्क्य जगत्सृष्टौ प्रयोजनमाह—विमुक्तेति। कर्तृत्वमिति पूर्वाध्यायान्तसूत्रादनुषज्यते। स्वभावतो दुःखबन्धाद्विमुक्तस्य पुरुषस्य प्रतिबिम्बरूपदुःखमोक्षार्थमथवा स्वार्थे स्वस्य पारमार्थिकदुःखमोक्षार्थं प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वमित्यर्थः। यद्यपि मोक्ष इव भोगोऽपि सृष्टेः प्रयोजनं तथापि मुख्यत्वान्मोक्ष एवोक्तः ॥ १ ॥

अथ पुरुषस्यापरिणामित्वोपपादनाय प्रकृतितः सृष्टिं विस्तरेण वक्तुमचेतनायाः प्रकृतेर्निष्प्रयोजनस्रष्टृत्वे मुक्तस्यापि बन्धप्रसङ्ग इत्याशयेन जगत्सृष्टौ प्रयोजनमाह—विमुक्तेति। कर्तृत्वमित्यनुषज्यते। स्वभावतो दुःखबन्धविमुक्तस्य पुरुषस्य प्रतिबिम्बरूपदुःखभोगमोक्षार्थं प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वम्। अथवा स्वार्थं=स्वस्य पारमार्थिकदुःखमोक्षार्थमित्यर्थः। यद्यपि मोक्षवद्भोगोऽपि सृष्टेः प्रयोजनम्, तथापि मुख्यत्वान्मोक्ष एवोक्तः ॥ १ ॥

विरक्तस्य तत्सिद्धेः ॥ २ ॥

ननु मोक्षार्थं चेत् सृष्टिः तर्हि सकृत्सृष्ट्यैव सर्वेषां मोक्षसंभवे पुनः पुनः सृष्टिर्न स्यात्, तत्राह—विरक्तस्येति। नैकदा सृष्टेर्मोक्षः किन्तु बहुशो जन्ममरणव्याध्यादिदुःखेन भृशं सन्तप्तस्य ततश्च प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकख्यात्योत्पन्नपरवैराग्यस्यैव मोक्षोत्पत्तेरित्यर्थः ॥ २ ॥

---

१. शान्तिपर्व २१७।२७।

ननु मोक्षार्थं सृष्टौ सकृत्सृष्ट्यैव मोक्षे जाते पुनः सृष्टिर्व्यर्थेत्यत आह—विरक्तस्येति। नैकसृष्ट्या मोक्षः किन्तु बहुशो जन्ममरणव्याध्यादिविविधदुःखेन भृशं तप्तस्य प्रकृति-पुरुषविवेकज्ञानोत्पन्नवैराग्यस्यैव मोक्षोत्पत्तेरित्यर्थः ॥ २ ॥

न श्रवणमात्रात्तत्सिद्धिरनादिवासनाबलवत्वात् ॥ ३ ॥

सकृत्सृष्ट्या वैराग्यासिद्धौ हेतुमाह—नेति। श्रवणमपि बहुजन्मकृतपुण्येन भवति। तत्रापि श्रवणमात्रान्न वैराग्यसिद्धिः किन्तु साक्षात्कारात्। साक्षात्कारश्च न झटिति भवति, अनादिमिथ्याज्ञानवासनाया बलवत्त्वात्, किन्तु योगनिष्पत्त्या योगे च विघ्नबाहुल्यमतो बहुजन्मभिरेव वैराग्यं मोक्षश्च कस्यचित्कदाचिदेव भवतीति भावः ॥ ३ ॥

सकृत्सृष्ट्या वैराग्यासिद्धौ हेतुमाह—नेति। श्रवणमेव बहुजन्मकृतपुण्येन भवति। तत्रापि श्रवणमात्रान्न वैराग्यसिद्धिः, किन्तु साक्षात्कारात्। साक्षात्कारश्चानादिमिथ्याज्ञानजन्यवासनाया बलवत्त्वान्न झटिति भवति, किन्तु योगनिष्पत्त्या। योगे च प्रतिबन्धबाहुल्यमिति बहुजन्मभिरेव वैराग्यं मोक्षश्च कदाचिदेव कस्यचिदेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

बहुभृत्यवद्वा प्रत्येकम् ॥ ४ ॥

सृष्टिप्रवाहे हेत्वन्तरमाह—बह्विति। यथा गृहस्थानां बहवो भर्तव्या भवन्ति, एवं प्रधानस्यापि असंख्याः पुरुषा विमोचनीयाः। अतः कियतां मोक्षेऽप्यन्येषां मोक्षार्थं सृष्टिप्रवाहः, पुरुषाणामानन्त्यात्। अत एव योगसूत्रकृता "कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टम्, तदन्यसाधारणत्वाद्"[१] इति ॥ ४ ॥

सृष्टिप्रवाहे हेत्वन्तरमाह—बहुभृत्यवदिति। यथा गृहस्थानां स्त्रीपुत्रादिभेदेन बहुभर्तव्यानामनेकव्यापारवत् सत्त्वादिगुणानामप्यसङ्ख्यपुरुषाणां मोचनीयत्वेन कियत्पुरुषमोक्षेऽपि पुरुषान्तरमोचनार्थं सृष्टिप्रवाहः। पुरुषाणामानन्त्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याध्याससिद्धिः ॥ ५ ॥

ननु कथं प्रकृतेरेव स्रष्टृत्वम्, "आत्मन आकाशः संभूतः"[२] इति पुरुषस्यापि स्रष्टृत्वोक्तेस्तत्राह—प्रकृतीति। प्रकृतौ वास्तवे स्रष्टृत्वे सिद्धे सति पुरुषस्य स्रष्टृत्वा-

---

१. यो० सू० २।२२। २. तैत्ति० २।१।

ध्यासिद्धिः, "अजामेकाम्"[१] इत्यादिश्रुतेः, पुंसां कूटस्थचिन्मात्रताबोधकश्रुतेश्च। पुरुषस्य स्रष्टृत्वमुपासनार्थमेव श्रुतावुच्यते। अत एव कौर्मे—

शक्तिशक्तिमतोर्भेदं पश्यन्ति परमार्थतः।
अभेदं चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः ॥[२] इति।

भेदमन्योन्याभावम्, अभेदत्वविभागरूपं प्रकृत्यादि। ततो यामकाः पश्यन्तीत्यर्थः। तथा च प्रकृतिपुरुषयोरुपासनीयाभेदाभिप्रायेणैव श्रुतेर्योजनेति भावः ॥ ५ ॥

ननु प्रकृतेरेव स्रष्टृत्वे "आत्मन आकाशः संभूतः"[३] इत्यादिश्रुतिविरोधोऽत आह—प्रकृतिवास्तव इति। प्रकृतौ स्रष्टृत्वस्य वस्तुत्वसिद्धेः पुरुषस्य स्रष्टृत्वाध्यास एव श्रुतिषु सिद्ध्यति, उपासनायां श्रुतेस्तात्पर्यात्। 'अजामेकाम्"[४] इत्यादि श्रुत्यन्तरे प्रकृतेः स्रष्टृत्वासिद्धेः, पुंसां कूटस्थचिन्मात्रताबोधकश्रुतिविरोधाच्चेत्यर्थः। यथा स्वशक्तिषु योधेषु वर्तमानौ जयपराजयौ राज्ञि उपचर्येते, तथा स्वशक्तौ प्रकृतौ वर्तमानं स्रष्टृत्वादिकं शक्तिमत्सु पुरुषेषूपचर्यते। शक्ति-शक्तिमतोरभेदादिति भावः। तयोरभेदश्चाविभागरूपः। "अथात आदेशो नेति नेति"[५] श्रुतिर्भेदबोधिका, "आत्मैवेदं सर्वमिति"[६] चाविभागबोधिकेति बोध्यम्। तदुक्तं कौर्मे—

शक्तिशक्तिमतोर्भेदं पश्यन्ति परमार्थतः।
अभेदं चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः ॥[७] इति।

भेदमन्योन्याभावम्, अभेदमविभागरूपम् ॥ ५ ॥

कार्यतस्तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥

ननु प्रकृतेरपि वास्तवं स्रष्टृत्वं कुतः, सृष्टेः स्वप्नतुल्यत्वस्य तत्र तत्रावगमादित्यत आह—कार्य्यत इति। अर्थे क्रियासमर्थादित्यादिः, अर्थक्रियाकारित्वेन कार्याणां वास्तवत्वात् स्रष्टृत्वमपि वास्तवं सिद्ध्यति। स्वप्नादितुल्यताश्रुतिस्त्वनित्यत्वपरेति भावः ॥ ६ ॥

ननु सृष्टेः स्वप्नतुल्यताश्रवणात् प्रकृतावपि वास्तवसृष्टृत्वमनुपपन्नमत आह—कार्यत इति। कार्याणामर्थक्रियाकारित्वेन वास्तवत्वात्, कार्यरूप-

---

१. श्वेताश्वतर ४।५। २. कूर्मपु० १।१२।२८।
३. तैत्तिरीय २।१। ४. श्वेताश्वतर ४।५।
५. बृहदा० २।३।६। ६. छान्दोग्य ७।२५।२।
७. कूर्म १।१२।२८।

धर्मिग्राहकमानेन प्रकृतेर्वास्तवसृष्टृत्वसिद्धेरित्यर्थः । स्वप्नादितुल्यताश्रुतयस्तु अनित्यतारूपासत्त्वांशमादाय । अन्यथा सृष्टिप्रतिपादकश्रुतिविरोधः । स्वाप्नपदार्थानामपि मनःपरिणामत्वेनात्यन्तासत्ताविरहाच्चेति भावः ॥ ६ ॥

चेतनोद्देशान्नियमः कण्टकमोक्षवत् ॥ ७ ॥

ननु प्रकृतेः स्वार्थत्वपक्षे मुक्तपुरुषं प्रत्यपि प्रवृत्तिः स्यादत आह—चेतनेति । चेतत इति चेतनः, विवेकसाक्षात्कारवानित्यर्थः । तस्योद्देशात् तं प्रतीत्यर्थः । प्रकृतेर्नियमः प्रवृत्त्यभावः, यथा कण्टकस्याभिज्ञं प्रति मोक्षः दुःखप्रयोजकत्वाभावः । प्रकृतेर्हि स्वनिष्ठदुःखमोक्षार्थं प्रवृत्तिर्वाच्या, स च विवेकिपुरुषसम्बन्धे सति जात एव । इदमेव हि प्रकृतेर्दुःखरूपत्वं यद्दुःखात्मकबुद्धिप्रतिबिम्बरूपदुःखभोगस्य पुरुषनिष्ठस्य प्रयोजकत्वं तच्च विवेकिपुरुषस्य दुःखभोगाभावे सति गतमेवेति स्वनिष्ठ प्रयोजनवत्त्वाभावान्मुक्तपुरुषं प्रति न प्रवर्त्तते किन्त्वमुक्तपुरुषं प्रत्येवेति भावः ॥ ७ ॥

ननु प्रकृतेः स्वार्थत्वपक्षे मुक्तं प्रत्यपि सा प्रवर्तेत, तत्राह—चेतनेति । चेतनोऽभिज्ञः । तस्मादुद्देशो मुक्तिः । यथैक एव कण्टको यश्चेतनोऽभिज्ञस्तस्मादेव मुच्यते तं प्रत्येव दुःखात्मको न भवति, अन्यान् प्रति भवत्येव । तथा प्रकृतिरपि चेतनादभिज्ञादेव कृतार्थान्मुच्यते, तं प्रति दुःखात्मिका न भवति । अन्यानभिज्ञान् प्रति तु भवत्येव दुःखात्मिकेत्यर्थः । अयं भावः—प्रकृतेर्हि स्वनिष्ठदुःखमोक्षार्थं प्रवृत्तिर्वाच्या, स च विवेकिपुरुषसंबन्धे सति जात एव । इदमेव हि प्रकृतेर्दुःखरूपत्वं यद् दुःखात्मकबुद्धिप्रतिबिम्बरूपदुःखभोगस्य पुरुषनिष्ठस्य प्रयोजकत्वम् । तच्च विवेकिपुरुषस्य दुःखभोगाभावे सति गतमेवेति स्वनिष्ठप्रयोजनस्यापि लाभान्मुक्तं प्रति न प्रवर्त्तते । किन्त्वमुक्तं प्रत्येवेति ॥ ७ ॥

अन्ययोगेऽपि तत्सिद्धिर्नाञ्जस्येनायोदाहवत् ॥ ८ ॥

ननु पुरुषस्य स्रष्टृत्वमध्यस्तमित्युक्तम्, तन्न युक्तम्; प्रकृतिसंयोगेन पुरुषस्य परिणामौचित्यात् । दृष्टो हि पृथिव्यादियोगेन काष्ठादेः पृथिव्यादिसदृशः परिणामस्तत्राह—अन्ययोगेति । प्रकृतियोगेऽपि पुरुषस्य आञ्जस्येनानध्यस्ततया न स्रष्टृत्वस्य सिद्धिः, यथाग्निसंयुक्तायसो दग्धृत्वस्य, किन्तु स्वसंयुक्तप्रकृतिद्वारकमध्यस्तमेव स्रष्टृत्वम् । स्वसंयुक्ताग्निद्वारकमयस इव दग्धृत्वदृष्टान्ते तूभयोः परिणामः प्रत्यक्ष-

सिद्धत्वादिष्यते। संदिग्धे त्वेकस्यैव परिणामे नोपपत्तावुभयोः परिणामकल्पना-गौरवमिति भावः ॥ ८ ॥

ननु प्रकृतिसंयोगेन पुरुषस्य वास्तवमेव स्रष्टृत्वमस्तु? अत आह--अन्वेति। प्रकृतियोगेऽपि पुरुषस्य आञ्जस्येन साक्षान्न वास्तवस्रष्टृत्वसिद्धिः। यथा अयसो न साक्षाद्दग्धृत्वं किन्तु स्वसंसक्ताग्निद्वारकमध्यस्तमेव, तद्वदित्यर्थः। यद्यपि दृष्टान्ते उभयोः परिणामः प्रत्यक्षसिद्धत्वादिष्यते, तथापि प्रकृते एकस्य परिणामेनोपपत्तावुभयोः परिणामकल्पने गौरवम्। अन्यथा जपासंयोगात् स्फटिकस्य रागपरिणामापत्तिरिति भावः ॥ ८ ॥

रागविरागयोर्योगः सृष्टिः ॥ ९ ॥

सृष्टेर्मुख्यं निमित्तकारणमाह—रागेति। रागे सृष्टिः, विरागे वैराग्ये योगः स्वरूपेऽवस्थानं मुक्तिरिति यावत्। तथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां सृष्टौ राग एव कारणम्, रागवैराग्ये अपि प्रकृतिधर्माविव न पुरुषस्येति बोध्यम् ॥ ९ ॥

इदानीं सृष्टेर्निमित्तकारणमाह—रागेति। रागे सृष्टिः। विरागे योगः। स्वरूपेऽवस्थानं मुक्तिः। एवं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां रागः सृष्टिकारणमिति भावः। रागवैराग्ये अपि प्रकृतिधर्माविव न तु पुरुषस्येति ॥ ९ ॥

महदादिक्रमेण पञ्चभूतानाम् ॥ १० ॥

महदादीति। सृष्टिरिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते। क्रमस्तूक्त एव, प्रकृतिनिष्ठस्रष्टृत्वान्महदादीति ॥ १० ॥

इतः परं सृष्टिप्रक्रियामाह—महदादीति। सृष्टिरिति प्रवर्त्तते। यत्रापि श्रुतावादावेव पञ्चभूतसृष्टिः श्रूयते तत्रापि महदादिक्रमेणैव तत्सृष्टिरिष्टेति भावः। तेज आदि सृष्टिश्रुतौ गगनवायुसृष्टिपूरणवत् तत्रापि महदादिसृष्टिः पूरणीयेत्याशयः। अन्तःकरणातिरिक्ताखिलसृष्टिरन्तःकरणवृत्तिपूर्विका, अन्तःकरणवृत्तिकार्यसृष्टित्वात्, घटादिसृष्टिवत्, इत्यनुमानं चात्र प्रमाणम्। श्रुतिरपि--

> एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च।
> खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वधारिणी ॥[1] इति।

अत्र प्राणो महत्तत्त्वम्। प्राणस्यान्तःकरणवृत्तिभेदताया वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १० ॥

---

१. मुण्डक २।१।३।

आत्मार्थत्वात्सृष्टेर्नैषामात्मार्थ आरम्भः ॥ ११ ॥

स्रष्टृत्वस्य विशेषमाह—आत्मेति । एषां महदादीनां सृष्टेः स्रष्टृत्वस्यात्मार्थत्वात् पुरुषमोक्षार्थत्वात् न स्वार्थ आरम्भः, स्रष्टृत्वं विनाशित्वेन मोक्षायोगात् ॥ ११ ॥

महदादीनां स्रष्टृत्वं तु पुरुषविमोक्षार्थमेवेत्याह—आत्मेति । एषां महदादीनां स्रष्टृत्वस्य आत्मार्थत्वात् पुरुषमोक्षार्थत्वान्न स्वार्थ आरम्भः । स्रष्टृत्वं विनाशित्वेन मोक्षायोगादित्यर्थः । परमोक्षार्थत्वे चावश्यके पुरुषमोक्षार्थत्वमेव युक्तं, न प्रकृतिमोक्षार्थत्वम्, तस्याः पुरुषगुणत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

दिक्कालावाकाशादिभ्यः ॥ १२ ॥

ननु दिक्कालौ सकलव्यवहारसिद्धौ कुतो न गणितौ, तत्राह—दिक्कालाविति । आदिशब्देनोपाधयो गृह्यन्ते । तथा च तदुपाधिभ्य आकाशाच्च दिक्कालावुत्पद्येते इत्यर्थः । यद्यप्युपाधिविशिष्टाकाश एव दिक्कालौ, तथापि विशिष्टस्यातिरेकं विशेषणविशेष्योभयजन्यत्वं चाभ्युपेत्यायं जन्यत्वव्यवहारः ॥ १२ ॥

खण्डदिक्कालयोः सृष्टिमाह—दिगिति । खण्डदिक्कालौ तत्तदुपाधिसंयुक्तादाकाशादुत्पद्येते इत्यर्थः । आदिनोपाधीनां ग्रहणम् । यद्यप्युपाधिविशिष्टाकाशमेव खण्डदिक्कालौ तथापि विशिष्टस्यातिरेकं विशेषणविशेष्योभयजन्यत्वं चाभ्युपेत्य श्रोत्रस्य कार्यत्ववत्तत्कार्यत्वमुक्तम् । "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः" इति श्रुत्युक्ते विभुत्वनित्यत्वे दिक्कालयोर्देशिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपं विभुत्वेन प्रवाहाविच्छेदरूपनित्यत्वेन चोपात्ते। इमे एव चाकाशस्य ते इति बोध्यम् । अनित्यदिक्कालसत्त्वे तु न मानमाकाशस्यैव वा नामान्तरम् ॥ १२ ॥

अध्यवसायो बुद्धिः ॥ १३ ॥

अथ महदादीन् दर्शयति—अध्यवसाय इति । महत्तत्त्वस्य पर्यायो बुद्धिरिति । अध्यवसायश्च निश्चयाख्यः, तस्यासाधारणी वृत्तिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

महदादीनां स्वरूपमाह—अध्यवसाय इति । महत्तत्त्वस्य पर्यायो बुद्धिरिति । अध्यवसायश्च निश्चयः । स तस्यासाधारणी वृत्तिरित्यर्थः । अभेदनिर्देशस्तु धर्मधर्मिणोरभेदात् । अस्याश्च बुद्धेर्महत्त्वं स्वेतरसकलकार्यव्यापकत्वात् तदभिमानिनो महैश्वर्याच्च बोध्यम् ।

सविकारात् प्रधानात्तु महत्तत्त्वमजायत।
महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा ॥[१]

इति स्मृतेः। "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितं यदृग्वेद"[२] इत्यादि-श्रुतौ चेतने हिरण्यगर्भे महानिति शब्दो बुद्ध्यभिमानित्वेनैव, यथा पृथिव्य-भिमानिदेवतायां पृथिवीशब्दस्तद्वत्। एवं रुद्रादिष्वहङ्कारादिशब्दा अपि। प्रकृत्यभिमानिदेवतामारभ्य सर्वेषामेव भूताभिमानिपर्यन्तानां देवानां स्व-स्वबुद्धिरूपाश्च प्रतिनियतोपाधयो महत्तत्त्वस्यैवांशाः। महत्तत्त्वस्यानेक-बुद्धिमण्डलरूपत्वादिति बोध्यम्। महत्तत्त्वं च देवतात्रयोपाधिः। "सर्वतः पाणिपादम्"[३] इत्यादिना चैतदुपाधिकदेवताया एव कथनम्। अत एव महत्तत्त्वस्यैवोपाध्युपाधिमतोरविवेकात् स्मृतिषु ब्रह्मविष्णुशिवत्ववचनम्। तत्र सात्त्विकः शिवोपाधिः, राजसो ब्रह्मोपाधिः, तामसो विष्णूपाधिः। तदुक्तम्—"गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यस्त्रयो देवाभिजज्ञिरे।" इति। 'एकमूर्तिस्त्रयो देवा' इत्युक्तेः। सात्त्विकस्य विष्णूपाधित्वमपि पुराणेषूक्तम्। एक-मूर्तित्वं च एकोपाधिकत्वमेव। इदमेव महत्तत्त्वमंशतो रजस्तमःसंभेदेन परिणतं सत् व्यष्टिजीवानामुपाधिरधर्मयुक्तमपि भवति। महदहङ्कारमनो-रूपान्तःकरणत्रयस्य महत्तत्त्वं बीजावस्थेत्युच्यते। अत्र महदादिक्रमेणैव सृष्टिरित्यत्र शास्त्रमेव प्रमाणम्, इति बोध्यम् ॥ १३ ॥

तत्कार्यं धर्मादिः ॥ १४ ॥

महत्तत्त्वस्यापरानपि धर्मानाह—तत्कार्यमिति। धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्यपि बुद्ध्युपादानकानि नाहङ्काराद्युपादानकानि, बुद्धेरेव निरतिशयसत्त्वकार्यत्वात् ॥१४॥

महत्तत्त्वस्यापरान् धर्मानाह—तदिति। धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि बुद्ध्यु-पादानकानि नाहङ्काराद्युपादानकानि। नाप्यात्मधर्माः, बुद्धेरेव निरतिशय-सत्त्वकार्यत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

महदुपरागाद्विपरीतम् ॥ १५ ॥

नन्वेवं नरपश्वादिगतानां बुद्ध्यंशानामधर्मप्राबल्यं कथम्; तत्राह—महदिति। तदेव महत्तत्त्वं रजस्तमोभ्यामुपरागात् विपरीतं क्षुद्रम्। अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्य-धर्मकमपि भवति। नत्वेवं धर्माद्यवस्थानार्थं बुद्धेरपि नित्यत्वात् कथं कार्यतेति

---

१. मत्स्य पु० ३।१७। २. बृहदा० २।४।१०।
३. गीता १३।१३।

चेत्, अत्राहुरभियुक्ताः; प्रकृत्यंशरूपे बीजावस्थे महत्तत्वे सत्त्वविशेषकर्मवासनादीनामवस्थानात् तस्यैव ज्ञानकारणावस्थया अङ्कुरवदुत्पत्त्यङ्गीकारात् । तथा च नित्यानित्योभयरूपा बुद्धिः, तत्रापि कारणावस्थाबुद्धौ प्रकृतिव्यवहार एव न तु बुद्धिव्यवहारो बुद्धिलिङ्गाध्यवसायाद्यभावादिति ॥ १५ ॥

नन्वेवं नरपश्वादीनामधर्मप्राबल्यं कथमत आह–महदिति । महत् महत्त्वम्, उपरागात् रजस्तमोभ्यामुपरागाद्विपरीतम् क्षुद्रधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यधर्ममित्यर्थः । एवं च "सर्वे पुरुषा ईश्वराः" इति स्मृतिप्रवादोऽप्युपपादितः । सर्वोपाधीनां स्वाभाविकैश्वर्यस्य रजस्तमोभ्यामेवावरणादिति दिक् । धर्मादिवासनानां च प्रकृत्यंशरूपे बीजावस्थे महत्तत्वे सत्त्वविशेषरूपेऽवस्थानमिति न तदवस्थितये बुद्ध्यादेर्नित्यत्वापत्तिः । तस्यैव ज्ञानकारणावस्थस्याङ्कुरवदुत्पत्त्यङ्गीकारः । एवं चाकाशवदेव नित्यानित्योभयरूपा बुद्धिः । यथा च कारणावस्थाकाशे प्रकृतिव्यवहार एव नाकाशव्यवहारः, तल्लिङ्गशब्दाद्यभावात् । तथा कारणावस्थाबुद्धावपि प्रकृतिव्यवहार एव बुद्धिलिङ्गाध्यवसायाद्यभावात् ॥ १५ ॥

अभिमानोऽहङ्कारः ॥ १६ ॥

महतः कार्यमहङ्कारं लक्षयति––अभिमान इति । अहं करोतीत्यहंकारो धर्मः तस्याभिमानोऽसाधारणवृत्तिः । असाधारणतासूचनायैव धर्मधर्मिणोरभेदोक्तिः । बुद्ध्या निश्चित एवार्थेऽहंकारममकारौ जायेते । अतो वृत्त्योः कार्यकारणभावानुसारेण वृत्तिवृत्तिमतोरपि कार्यकारणभाव उन्नीयत इत्यभियुक्ताः । अन्तःकरणमेकमेव बीजाङ्कुरमहावृक्षादिवदवस्यात्रयमात्रभेदात् कार्यकारणभावमापद्यते । अत एव च वायुमत्स्यपुराणयोः "मनोमहान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः"[1] इति मनोबुद्ध्योः पर्यायत्वमुक्तमिति ॥ १६ ॥

इदानीं महत्कार्यमहङ्कारं लक्षयति—अभीति । अहङ्करोतीत्यहङ्कारोऽन्तःकरणद्रव्यम्, तदभिमानवृत्तिकमित्यर्थः । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदनिर्देशोऽसाधारणवृत्तिसूचनाय । बुद्ध्यानिश्चित एवार्थे अहङ्कारममकारौ जायेते, अतो वृत्त्योः कार्यकारणभावानुसारेण वृत्तिमतोरपि स उन्नीयते । अन्तःकरणमेकमेव बीजाङ्कुरमहावृक्षादिवदवस्थात्रयभेदात् कार्यकारणभावमापद्यते । अत एव––

---

१. वायु० ४।२५ ।

"मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः" ।[1] इति मनोबुद्ध्योः पर्यायत्वमुक्तम् । अस्य कुम्भकारवदहङ्कार इति संज्ञा ।

अहङ्कारोऽभिमानश्च कर्त्ता मन्ता च सः स्मृतः ।
आत्मा च प्राकृतो जीवो यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥[2]

इति कौर्मोक्तेः ॥ १६ ॥

एकादश पञ्चतन्मात्रं तत्कार्यम् ॥ १७ ॥

अहंकारस्य कार्यमाह--एकादशेति । एकादशेन्द्रियाणि शब्दादि पञ्चतन्मात्र चाहंकारस्य कार्यम्, तत्रापि "रूपरागादभूच्चक्षुः"[3] इत्याद्युक्तेः । रागधर्मकं मन एवादावहंकारादुत्पद्यते इति शेषः, तन्मात्रादीनां रागकार्यत्वादित्यभियुक्ताः ॥ १७ ॥

अथाहङ्कारकार्यमाह—एकादशेति । एकादशेन्द्रियाणि शब्दादिपञ्चतन्मात्रं चाहङ्कारस्य कार्यमित्यर्थः । मया अनेनेन्द्रियेण रूपादि भोक्तव्यम्, इदं मे सुखसाधनमित्याद्यभिमानादेवादिसर्गेषु इन्द्रियविषययोरुत्पत्त्या अहङ्कार इन्द्रियादिहेतुः । लोके भोगाभिमानिनैव रागद्वारा भोगोपकरणनिर्माणदर्शनात् । तत्रादौ रागधर्मकं मनः, ततस्तद्द्वारा अन्यत्, तन्मात्रादीनां रागकार्यत्वात् मोक्षधर्मो "रूपरागादभूच्चक्षुः"[4] इत्यादिना हिरण्यगर्भरागात् समष्टिचक्षुराद्युत्पत्त्युक्तेः, इति बोध्यम् ॥ १७ ॥

सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ॥ १८ ॥

अत्रापि विशेषमाह—सात्त्विकमिति । एकादशानां पूरणमेकादशं, तदेवैकादशकं षोडशात्मकगणमध्ये सात्त्विकम्, अतस्तत् वैकृतात्सात्त्विकादहंकाराज्जायते । राजसाद्दशेन्द्रियाणि, तामसात्पञ्चतन्मात्राणीत्यवगन्तव्यम् ॥ १८ ॥

अत्र विशेषमाह—सात्त्विकमिति । एकादशानां पूरणमेकादशकं मनः; तत्सात्त्विकम्, अतस्तद्वैकृतात् सात्विकादहङ्काराज्जायते इत्यर्थः । एवं च तैजसाख्याद्राजसादहङ्काराद्दशेन्द्रियाणि, तामसाख्यात्तामसाहङ्काराच्च तन्मात्राणीत्यवगन्तव्यम् । ननु—

अहङ्काराद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत् ।
वैकारिकाश्च ये देवाः अर्थाभिव्यञ्जनं यतः ॥[5]

---

१. वायुपु० ४।२५ । २. कूर्मपु० १।४।१६ ।
३. ४. शान्तिपर्व २१३।१६ । ५. भागवत ३।५।३०-३१ ।

इत्यादि स्मृतौ करणानां ये देवास्तेषामपि सात्त्विकाहङ्कारकार्यत्वमुक्तम्, तदत्र कुतो नोक्तमिति चेत्, न; समष्टिचक्षुरादिशरीरिणः सूर्यादिचेतनानामेव चक्षुरादिदेवतात्वश्रवणात् । व्यष्टिकरणानां समष्टिकरणानि देवतेत्येव पर्यवसानेन व्यष्टिसमष्ट्योरेकताशयेन करणेभ्यो देवानां पृथगनिर्देशात् । यद्यपि समष्टीन्द्रियाण्यपि मनोपेक्षयाल्पसत्त्वरूपत्वेन राजसाहङ्कारकार्यत्वेनात्रोक्तानि, तथापि व्यष्टीन्द्रियापेक्षयाधिकसत्त्वरूपत्वेन सात्त्विकाहङ्कारकार्यतयोक्तानि स्मृतिष्वित्यविरोधः । तदेवमहङ्कारस्य त्रैविध्यान्महतोऽपि तत्कारणस्य त्रैविध्यं बोध्यम् ।

"सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ।"[1] इति स्मृतेः । त्रैविध्यं चानयोर्व्यक्तिभेदादंशभेदाद्वा ।। १८ ।।

कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम् ।। १९ ।।

एकादशेन्द्रियाणि दर्शयति—कर्मेति । वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेन्द्रियाणि, चक्षुःश्रोत्रं त्वग्रसनघ्राणानि ज्ञानेन्द्रियाणि एतैः सह आन्तरं मन इत्येकादशकमेकादशेन्द्रियाणि ।। १९ ।।

एकादशेन्द्रियाण्याह—कर्मेति । कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च; ज्ञानेन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणाख्यानि पञ्च । एतैर्दशभिः सहान्तरम् मन इत्येकादशेत्यर्थः । स्वार्थे कः ।

इन्द्रस्य संघातेश्वरस्य कारणमिन्द्रियम्, एवं चाहङ्कारकार्यत्वे सति करणत्वमिन्द्रियत्वम् ।। १९ ।।

आहङ्कारिकश्रुतेर्न भौतिकानि ।। २० ।।

इन्द्रियाणां भौतिकत्वं प्रत्याचष्टे—आहङ्कारिक इति । इन्द्रियाणीति शेषः । आहङ्कारिकत्वश्रुतिश्च कालेन लुप्ताप्याचार्यवाक्यादस्तीत्यनुमीयते । अन्नमयत्वादिश्रुतिस्तु अन्नकृतपटुत्वाद् बोध्या ।। २० ।।

इन्द्रियाणां भौतिकत्वं निरस्यति—आहङ्कारिकेति । इन्द्रियाणीति शेषः । सा श्रुतिर्लुप्ताप्याचार्यवचनान्मन्वादिस्मृतिभ्यश्चानुमेया ।

ननु "अन्नमयं हि सौम्य मनः"[2] इत्यादि भौतिकत्वपरकश्रुतिविरोध इति चेन्न; प्रकाशत्वसाम्येनाहङ्कारस्यान्तःकरणोपादानत्वस्यैवौचित्यात् । भूतानामपि हिरण्यगर्भसंकल्पजन्यतयान्नस्य मनोजन्यत्वाच्च व्यष्टिभूतमन

---

१. मार्कण्डेय० ४५।३८ । २. छान्दोग्य ६।५।४ ।

आदीनां भूतसृष्टितयैव स्थितेः। भूतेभ्यः पुष्टिरूपाभिव्यक्तिमात्रेण तु भौतिकत्वश्रुतिर्गौणीति ॥ २० ॥

देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य ॥ २१ ॥

तथापि "अग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्"[१] इत्यादिश्रुतिषु देवतास्विन्द्रियलयोक्तेर्लयस्य च कारण एवौचित्याद्देवतोपादानकत्वं स्यात्, तत्राह—देवतेति। सा च श्रुतिर्नारम्भकविषयिणी। अनारम्भकेऽपि भूतले जलबिन्दोर्लयदर्शनात् ॥ २१ ॥

ननु "अस्य पुरुषस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्"[२] इत्यादिश्रुतौ देवतास्विन्द्रियाणां लयकथनेन कारण एव च कार्यलयौचित्येन देवतोपादानत्वमयुक्तमित्याह--देवतेति। देवतासु या लयश्रुतिः सा नारम्भकस्य, नारम्भकविषयिणीत्यर्थः। अनारम्भकेऽपि भूतले जलबिन्दोर्लयदर्शनादिति भावः। तद्देवाश्च दिग्वातार्कप्रचेताश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाश्चेति ॥ २१ ॥

तदुत्पत्तिश्रुतेर्विनाशदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

मनोनित्यमिति केचित्तान् प्रत्याह—तदिति। "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च"[३] इत्युत्पत्तिश्रुतेः वृद्धाद्यवस्थासु चक्षुरादीनामिव मनसोऽप्यपचयादिना विनाशनिर्णयाच्च मनो नित्यमिति शेषः ॥ २२ ॥

इन्द्रियान्तर्गतं मनो नित्यमिति केचित्, तन्नेत्याह—तदुत्पत्तीति। तेषां सर्वेषामेवेन्द्रियाणामुत्पत्तिश्रुतेरुत्पत्तिरावश्यकी। श्रुतिश्च--"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च"[४] इति। वृद्धाद्यवस्थासु चक्षुरादीनामिव मनसोऽप्यपचयादिना विनाशदर्शनाच्च। मनसो नित्यत्ववचनानि प्रकृत्याख्यबीजपराणि ॥ २२ ॥

अतीन्द्रियमिन्द्रियं भ्रान्तानामधिष्ठानम् ॥ २३ ॥

गोलकमेवेन्द्रियमिति नास्तिकमतमपाकरोति—अतीन्द्रियमिति। सर्वमिन्द्रियमतीन्द्रियं भ्रान्तानामेव त्वधिष्ठाने गोलके इन्द्रियमिति बुद्धिः। क्वचिदधिष्ठानमिति पाठः ॥ २३ ॥

"गोलकसमूहमेवेन्द्रियम्" इति नास्तिकमतं दूषयति—अतीन्द्रियमिति। अतीन्द्रियं सर्वमिन्द्रियं भ्रान्तानां त्वधिष्ठाने गोलकमिन्द्रियत्वेनाभिमतमित्यर्थः ॥ २३ ॥

---

१. २. बृहदा० ३।२।१३। ३. ४. मुण्डक २।१।३।

शक्तिभेदेऽपि भेदसिद्धौ नैकत्वम् ॥ २४ ॥

एकमेवेन्द्रियं शक्तिभेदाद्विलक्षणकार्यकारीतिमतं प्रत्याह—शक्तिभेद इति। एकस्येन्द्रियस्य शक्तिभेदस्वीकारेऽपीन्द्रियभेदः सिद्ध्यत्येव, शक्तीनामपीन्द्रियत्वात्। अतो नैकत्वमिन्द्रियस्य ॥ २४ ॥

एकमेवेन्द्रियं शक्तिभेदाद्विलक्षणं कार्यकारीति मतं दूषयति—शक्तीति। एकस्य शक्तिभेदस्वीकारेऽपीन्द्रियभेदः सिद्ध एव, शक्तीनामपीन्द्रियत्वात्, अतो नैकत्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥

न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य ॥ २५ ॥

न च नानेन्द्रियकल्पना गुर्वीत्याह—नेति। स्पष्टम् ॥ २५ ॥

नन्वेकस्मादहङ्कारान्नानाविधेन्द्रियोत्पत्तौ न्यायविरोधः; अत आह—नेति। स्पष्टम्। उपष्टम्भकभेदाच्च कार्यवैजात्योपपत्तिरिति बोध्यम् ॥ २५ ॥

उभयात्मकं च मनः ॥ २६ ॥

मनसो विशेषमाह—उभयेति। मनोऽवधानं विना इन्द्रियाणां स्वव्यापाराक्षमत्वात् मन एव ज्ञानेन्द्रियं कर्मेन्द्रियमिति चोच्यते ॥ २६ ॥

एकस्यैव मुख्येन्द्रियस्य मनसोऽन्ये दश शक्तिभेदाः, इत्याह—उभयेति। कर्मज्ञानोभयेन्द्रियात्मकं मन इत्यर्थः। तत्सहकारित्वेन ॥ २६ ॥

गुणपरिणामभेदान्नानात्वमवस्थावत् ॥ २७ ॥

"नाद्राक्षमन्यत्रमना अभूवन्नाश्रौषम्"[1] इत्यादि श्रुतेः एकमनःपरिणामरूपे ज्ञाने कथं नानात्वमत आह—गुणेति। गुणानां सत्त्वादीनां परिणामाश्चक्षुरादयः, तेषां भेदान्नानात्वं नानाविधत्वं ज्ञाने चाक्षुष्यादि वृत्तिप्रयुक्तं चाक्षुषत्वादिकमादाय-मनः परिणामभूत एव ज्ञाने चाक्षुषं श्रौतमित्यादि व्यवहारः। यथा एकस्मिन्नेव देहे तत्तदन्नोपयोगानुपयोगप्रयुक्ताः कृशत्वपुष्टत्वादयोऽवस्था इत्यर्थः ॥ २७ ॥

उभयात्मकत्वं विवृणोति—गुणेति। यथैक एव नरः सङ्गवशान्नानात्वं भजते कामिनीसङ्गात् कामुको विरक्तसङ्गाच्चान्य एवं मनोऽपि चक्षुरादिसङ्गाच्चक्षुराद्येकीभावेन दर्शनादिवृत्तिविशिष्टतया नाना भवति। तत्र हेतुर्गुणेत्यादि। गुणानां सत्त्वादीनां परिणामभेदेषु सामर्थ्यादित्यर्थः। एतच्च

---

१. बृहदा० १।५।३।

"अन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषम्"[1] इति श्रुतिसिद्धाच्चक्षुरादीनां मनःसंयोगं विना व्यापाराक्षमत्वादनुमीयते ॥ २७ ॥

रूपादिरसमलान्त उभयोः ॥ २८ ॥

ज्ञानकर्मेन्द्रिययोर्विषयमाह—रूपादिति । अन्नरसानां मलः पुरीषादिः । तथा च रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः वक्तव्यादातव्यगन्तव्यानन्दयितव्योत्स्रष्टव्याश्च क्रमेणोभयोर्विषयाः । आनन्दयितव्यं चोपस्थस्योपस्थान्तरमिति केचित् ॥ २८ ॥

ज्ञानकर्मेन्द्रिययोर्विषयमाह—रूपादीति । रसानामन्नरसानां मलः पुरीषादिः । रूपरसगन्धस्पर्शशब्दा वक्तव्य-आदातव्य-गन्तव्य-आनन्दयितव्योत्सृष्टव्याश्च उभयोर्ज्ञानकर्मेन्द्रिययोर्दश विषया इत्यर्थः । आनन्दयितव्यं चोपस्थस्योपस्थान्तरम् ॥ २८ ॥

द्रष्टृत्वादिरात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणाम् ॥ २९ ॥

इन्द्रियाणि कस्योपकारकाणीत्यपेक्षायामाह—द्रष्ट्रीति । द्रष्टृत्वादिपञ्चकं वक्तृत्वादिपञ्चकं संकल्पयितृत्वं चात्मनः पुरुषस्य, दर्शनादिवृत्तौ करणत्वं त्विन्द्रियाणामित्यर्थः ॥ २९ ॥

यस्योपकरणेन्द्रियत्वं तदाह—द्रष्टृत्वादिरिति । द्रष्टृत्वादिपञ्चकं, वक्तृत्वादिपञ्चकं सङ्कल्पयितृत्वं चात्मनः पुरुषस्य दर्शनादिवृत्तौ करणत्वं त्विन्द्रियाणामित्यर्थः ।

ननु द्रष्टृत्वादिपञ्चकमनुभवे पर्यवसानादस्तु पुरुषस्य, वक्तृत्वादिकं क्रियारूपं, कथं कूटस्थस्येति चेन्न; अयस्कान्तवत्सान्निध्यमात्रेण दर्शनादिवृत्तिकर्तृत्वस्यैवात्र द्रष्टृत्वादिशब्दार्थत्वात् । यथा महाराजः स्वयमव्याप्रियमाणोऽपि योद्धृभिः करणैर्योद्धा भवति, आज्ञामात्रेण प्रेरकत्वात्, तथा कूटस्थोऽपि पुरुषश्चक्षुराद्यखिलकरणैर्द्रष्टा वक्ता सङ्कल्पयिता चेत्येवमादिर्भवति संयोगाख्यसान्निध्यमात्रेण तेषां प्रेरकत्वात् । पुरुषे दर्शनादिकर्तृत्वनिषेधस्तु तदनुकूलकृतिमत्त्वतत्तत्क्रियावत्त्वादिनिषेधाभिप्रायः । अतः आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् "निरिच्छत्वादकर्तासौ कर्ता सन्निधिमात्रतः"[2] इति स्मृतेः । कारकचक्रप्रयोक्तृतारूपकर्तृत्वशक्तिरात्मस्वरूपैवेति "न द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते न वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यत"[3] इत्यादिना श्रूयमाणं द्रष्टृत्ववक्तृत्वादेर्नित्यत्वमपि नानुपपन्नं पूर्वं पुरुषनिष्ठबोधाख्ये फले

---

१. बृहदा० १।५।३ ।

२. महोप० ४।१४ । ३. बृहदा० ४।३।२३, २६ ।

वृत्तीनां करणत्वमुक्तम्। अत्र चक्षुरादिद्वारा बुद्धिवृत्तिष्विन्द्रियाणां करणत्वमुच्यते, इति न विरोध इति दिक् ॥ २९ ॥

त्रयाणां स्वालक्षण्यम् ॥ ३० ॥

इदानीमन्तःकरणत्रयस्यासाधारणवृत्तीराह—त्रयाणामिति । स्वं लक्षणमेव लक्षणमसाधारणी वृत्तिर्येषां तेषां भावः स्वालक्षण्यम्। मध्यमपदलोपी समासः। तथा चाध्यवसायो बुद्धेः, अभिमानोऽहङ्कारस्य, संकल्पाद्या मनसोऽसाधारणवृत्तय इति भावः ।। ३० ।।

अथान्तःकरणत्रयस्यासाधारणवृत्तीराह—त्रयाणामिति । त्रयाणां महदहङ्कारमनसाम्, स्वालक्षण्यं स्वं स्वं लक्षणमेव लक्षणमसाधारणी वृत्तिर्येषां तद्भाव इत्यर्थः। लोकेऽपि महतो लक्षणमध्यवसायादिप्रकृष्टगुणवत्त्वम्, अहंकृतस्यात्मन्यविद्यमानगुणारोपो मन्तुश्च इदं मेऽस्त्वित्यङ्गीकरणं च। एवं च बुद्धेर्वृत्तिरध्यवसायः, अहं ममेत्यभिमानोऽहङ्कारस्य, सङ्कल्पविकल्पौ मनस इति भावः। सङ्कल्पश्चिकीर्षा विकल्पः संशयो योगोक्तभ्रमविशेषो वा, न तु विशिष्टं ज्ञानं तस्य बुद्धिवृत्तित्वादिति बोध्यम् ॥ ३० ॥

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥ ३१ ॥

त्रयस्य साधारणीं वृत्तिमाह—सामान्येति । प्राणादिरूपाः पञ्च वायुवत्संचाराद् वायव इति प्रसिद्धास्ते सामान्यासाधारणी करणस्यान्तःकरणत्रयस्य वृत्तिः परिणामभेदा इत्यर्थः ।। ३१ ।।

त्रयाणां साधारणीं वृत्तिमाह—सामान्येति। प्राणादिरूपाः पञ्च वायुवत्सञ्चाराद् वायवो ये प्रसिद्धास्ते सामान्याः साधारणीकरणत्रयस्य वृत्तिः परिणामभेदा इत्यर्थः। अत एव प्राणानां वायुत्वं वायुपरिणामित्वं च वेदान्तसूत्रे "न वायुक्रिये पृथगुपदेशाद्"[1] इति प्रतिषिद्धम्। मनोधर्मस्य कामादेः प्राणक्षोभकतया सामानाधिकरण्यस्यैवौचित्याच्च। अत एव वायुप्राणयोः पृथगुपदेशः श्रुतिषु—"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुः"[2] इत्यादि। अत एव लिङ्गशरीरमध्ये प्राणानामगणनेऽपि न न्यूनता; बुद्धेरेव क्रियाशक्त्या सूत्रात्मप्राणादिनामकत्वात्। वायुतुल्यसञ्चाराद् वायुदेवत्यत्वाच्च वायुत्वव्यवहारोऽपि तेष्विति बोध्यम् ॥ ३१ ॥

---

१. ब्रह्मसू० २।४।९।　　　　२. मुण्डक० २।१।३।

क्रमशोऽक्रमशश्चेन्द्रियवृत्तिः ॥ ३२ ॥

किं च वैशेषिकाणामिवास्माकं नायं नियमो यदिन्द्रियवृत्तिः क्रमेणैव भवति, नैकदेत्याह—क्रमेश इति । जातिसांकर्यस्यास्माकं मतेऽदोषत्वात्सामग्रीसमवधाने सत्यनेकैरपीन्द्रियैरेकदैकवृत्त्युत्पादने बाधकं नास्तीति भावः ॥ ३२ ॥

तार्किकाणामिवेन्द्रियवृत्तिः क्रमेणैवेति नियमो नास्माकमित्याह—क्रमश इति । स्पष्टम् । जातिसाङ्कर्यस्यादोषत्वात्सामग्रीसमवधाने सत्यनेकैरपीन्द्रियैरेकवृत्त्युत्पादने न बाधकमिति भावः । तत्र ज्ञानेन्द्रियाणां सविकल्पकं निर्विकल्पकं वस्त्विवदमिति किंचिदिदमिति वा ज्ञानम् । वचनादानविहरणानन्दोत्सर्गाश्च कर्मेन्द्रियाणामिति बोध्यम् । एतेन मनसोऽणुत्वं प्रतिषिद्धम् ॥३२॥

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ३३ ॥

बुद्धिवृत्तीनामेव संसारनिदानता प्रतिपादनार्थमादौ संकलय्य बुद्धिवृत्तीर्दर्शयति—वृत्तय इति । क्लिष्टा अक्लिष्टा वा भवन्तु वृत्तयः परन्तु पञ्चतय्यः पञ्चप्रकारा एव नाधिकाः । क्लिष्टा दुःखदाः सांसारिकवृत्तयः, अक्लिष्टाश्च तद्विपरीता योगकालोद्भवाः । वृत्तीनां पञ्चप्रकारत्वं पातञ्जले उक्तम्—"प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः"[१] । इति ॥ ३३ ॥

बुद्धिवृत्तिं पिण्डीकृत्य दर्शयति—वृत्तय इति । क्लिष्टा दुःखदाः संसारकर्त्र्यः, अक्लिष्टास्तद्विपरीता योगकालीनाः । सर्वथा पञ्चप्रकारा वृत्तयो नाधिका इत्यर्थः । तदुक्तं योगशास्त्रे "प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः"[२] इति । प्रमाणवृत्तिरत्राप्युक्ता । विपर्ययस्त्वस्माकं विवेकाग्रह एव । अन्यथाख्यातेरभावात् । विकल्पस्तु विशेषदर्शनसत्त्वेऽपि राहोः शिरः, पुरुषस्य चैतन्यमित्यादि ज्ञानम् । निद्रा सुषुप्तिकालीना बुद्धिवृत्तिः, स्मृतिः संस्कारजन्यं ज्ञानमिति ॥ ३३ ॥

तन्निवृत्तावुपशान्तोपरागः स्वस्थः ॥ ३४ ॥

उक्तवृत्तिनिवृत्त्यापि पुरुषस्वरूपं परिचाययति—तदिति । तासां वृत्तीनां विरामदशायां शान्ततत्प्रतिबिम्बकः स्वस्थो भवति कैवल्य इवान्यदापीत्यर्थः । तथा च योगसूत्राणि 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः'[३] 'तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्'[४] 'वृत्तिसारूप्यमितरत्र'[५] इति ॥ ३४ ॥

---

१. २. यो० सू० १।६ । ३. यो० सू० १।२ ।
४. यो० सू० १।३ । ५. यो० सू० १।४ ।

एतदौपाधिक्येव पुरुषस्यान्यरूपता न स्वत इत्याह—तदिति । तासां वृत्तीनां विगमे उपशान्तोपरागः शान्ततत्प्रतिबिम्बकः स्वस्थो भवतीत्यर्थः। इदमेव च तस्य स्वस्थत्वं यदुपाधिवृत्तेः प्रतिबिम्बस्य निवृत्तिरिति ॥ ३४ ॥

कुसुमवच्च मणिः ॥ ३५ ॥

एतदेव दृष्टान्तेनाह—कुसुमवच्चेति । यथा जपाकुसुमे सति मणिरस्वस्थो भवति तन्निवृत्तौ च रागशून्यः स्वस्थो भवति, तद्वत् । उक्तम्—

यथा संलक्ष्यते रक्तः केवलः स्फटिको जनैः ।
रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत्परमपूरुषः ॥[१] इति ॥ ३५ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह—कुसुमवदिति । कुसुमेन मणिरिवेत्यर्थः । यथा जपा-कुसुमेन स्फटिको रक्तोऽस्वच्छः, तन्निवृत्तौ रागशून्यः स्वस्थो भवति तद्वत् ॥ ३५ ॥

पुरुषार्थं करणोद्भवोऽप्यदृष्टोल्लासात् ॥ ३६ ॥

ननु कस्य यत्नेन करणानि प्रवर्त्तन्ते न पुरुषस्य कूटस्थत्वात्तस्य, नेश्वरस्य तस्या-नभ्युपगमात्तत्राह—पुरुषार्थमिति । प्रधानप्रवृत्तिवत् पुरुषार्थं करणानामुद्भवः । प्रवृत्तिरपि पुरुषस्यादृष्टाऽभिव्यक्तेरेव भवति, अदृष्टं चोपाधेरेवेति बोध्यम् ॥ ३६ ॥

ननु कस्य प्रयत्नेन कारणजातं प्रवर्ततां पुरुषस्य कूटस्थत्वादीश्वरस्य प्रतिषेधादत आह—पुरुषार्थमिति । प्रधानप्रवृत्तिवत्करणोद्भवः, करणानां प्रवृत्तिरपि स्वत एव पुरुषार्थं पुरुषभोगार्थमित्यर्थः । भोगापवर्गलक्षण-पुरुषार्थं एव नागतावस्थः करणप्रवर्तक इति यावत् । विशेषस्त्वदृष्टोल्लासा-दित्यर्थः । अदृष्टं चोपाधिनिष्ठं परार्थम् ॥ ३६ ॥

धेनुवद् वत्साय ॥ ३७ ॥

परार्थं स्वतः प्रवृत्तौ दृष्टान्तमाह—धेनुवदिति । यथा वत्सार्थं धेनुः पयोऽचेतन-मपि स्वयमेव स्रवति नान्यद्यत्नमपेक्ष्यते तथैव पुरुषस्य कृते करणानि । दृश्यते च सुषुप्तात्स्वयमेव बुद्धेरुत्थानमिति । ईश्वरकृष्णोऽप्याह—"पुरुषार्थं एव हेतुर्न केनचित् कार्यते करणम्"[२] इति ॥ ३७ ॥

स्वतः प्रवृत्तौ दृष्टान्तमाह—धेनुवदिति । यथा वत्सार्थं धेनुः स्वयमेव क्षीरं स्रवति । यद्वा धेनुर्लक्षणया तत्पयोऽचेतनमपि स्वयं स्रवति नान्यमपेक्षते

---

१. योगवासिष्ठ ३।४।५७ । २. सांख्यकारिका ३१ ।

तथा पुरुषकृते स्वयमेव करणानि प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । दृश्यते च सुषुप्तात्स्वयमेव बुद्धेरुत्थानम् ॥ ३७ ॥

करणं त्रयोदशविधमवान्तरभेदात् ॥ ३८ ॥

करणानि कियन्तीत्याकाङ्क्षायामाह—करणमिति । मनोऽहङ्कारौ बुद्धिरित्यन्तः-करणत्रयं बाह्यानि च दशेति त्रयोदश करणानि । तत्रापि व्यक्तिभेदेनानन्त्यं प्रतिपादयितुं विधमित्युक्तम् ॥ ३८ ॥

बाह्यान्तर्मिलित्वा कियन्ति करणानीत्याह—करणमिति । अन्तःकरणत्रयं बाह्यानि दशेति त्रयोदश, तेषामपि व्यक्तिभेदेनानन्त्यं विधमित्यनेनोक्तम् । बुद्धिरेव मुख्यं करणमित्याशयेनावान्तरभेदादिति, तस्या एव पुरुषेऽर्थसमर्पकत्वात् ॥ ३८ ॥

इन्द्रियेषु साधकतमत्वगुणयोगात्कुठारवत् ॥ ३९ ॥

ननु बुद्धेरन्येषां च समानमेव करणत्वमुतास्ति कश्चिद्विशेषः ? अस्तीत्याह—इन्द्रियेष्विति । फलायोगव्यवच्छिन्नस्यैव करणत्वात् प्रहार एव छिदां प्रति मुख्यकरणत्वम्, कुठारे तु प्रकृष्टसाधनत्वम्, गुणयोगादमुख्यं तत् । एवं बुद्धावेव पुरुषार्थं प्रति फलायोगव्यवच्छिन्नत्वान्मुख्यं करणत्वम्, अन्येषु तु पुरुषार्थसाधकतमत्वगुणयोगादमुख्यं करणत्वमित्येतयोरध्याहारः । अर्थात् बुद्धावेव मुख्यं करणत्वमिति भावः ॥ ३९ ॥

नन्वेषां गौणत्वे को गुण इत्यत आह—इन्द्रियेष्विति । इन्द्रियेषु पुरुषार्थसाधकतमत्वरूपः करणस्य बुद्धेर्गुणः परम्परयास्ति, अतस्त्रयोदशविधं करणमुपपद्यत इति पूर्वसूत्रेणान्वयः । यथा छिदायां प्रहारस्य कुठारदारुसंयोगरूपस्य प्रकृष्टसाधनत्वरूपमुख्यकारणत्वेऽपि परम्परया प्रकृष्टसाधनत्वरूपगुणयोगात् कुठारस्य करणत्वं तथेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

द्वयोः प्रधानं मनो लोकवत् भृत्यवर्गेषु ॥ ४० ॥

नन्विन्द्रियान्वयत्वादहङ्कारोऽपि मुख्यं करणं स्यान्न बुद्धिरेवेत्यत आह—द्वयोरिति । द्वयोर्बुद्ध्यहङ्कारयोर्मध्ये मनो बुद्धिरेव प्रधानं मुख्यं कारणं, पुरुषेऽर्थसमर्पकत्वात् । यथा भृत्यवर्गेषु कश्चिदेव लोकः प्रधानो भवति राज्ञोऽन्ये तु तदुपसर्जनभूता ग्रामाध्यक्षादयस्तथा ॥ ४० ॥

तदेवाह—द्वयोरिति । द्वयोर्बाह्याभ्यन्तरयोर्मध्ये मनोबुद्धिरेव प्रधानं साक्षात्कारणं पुरुषेऽर्थसमर्पकत्वात् । यथा भृत्यवर्गाणां मध्ये कश्चिदेव लोको

राज्ञः प्रधानं भवति, अन्ये च तदुपसर्जनीभूताः ग्रामाध्यक्षादयस्तद्वदित्यर्थः । अत्र मनःशब्देन बुद्धिः वक्ष्यमाणस्याखिलसंस्काराधारत्वस्य बुद्ध्यतिरिक्ते-ष्वसंभवात् ॥ ४० ॥

अव्यभिचारात् ॥ ४१ ॥

बुद्धेः प्रधानत्वे हेतुनाह – अव्यभीति । सर्वकरणव्यापकत्वात् फलाव्यभि-चाराद्वा ॥ ४१ ॥

बुद्धेः प्रधानहेतूनाह—अव्यभीति । सर्वकरणव्यापकत्वात् फलाव्य-भिचाराच्चेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तथाशेषसंस्काराधारत्वात् ॥ ४२ ॥

तथेति । बुद्धिरेव ह्यखिलसंस्काराणामाधारो न चक्षुरादिः, पूर्वदृष्टश्रुताद्यर्थानाम-न्धबधिरादिभिः स्मरणानुपपत्तेः । नाप्यहङ्कारमनसी तत्त्वज्ञानेनाहङ्कारमनसो-र्लयेऽपि स्मरणदर्शनात् । अतो बुद्धिरेव प्रधानम् ॥ ४२ ॥

तथेति । बुद्धेरेवाखिलसंस्काराधारता न तु चक्षुरादेरहङ्कारमनसोर्वा । पूर्वदृष्टश्रुतानामर्थानामन्धबधिरादिभिः स्मरणानुपपत्तेः, तत्त्वज्ञानेनाहङ्कार-मनसोर्लयेऽपि स्मरणाच्च । अतोऽशेषसंस्काराधारतया बुद्धिरेव प्रधान-मित्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्मृत्याऽनुमानाच्च ॥ ४३ ॥

स्मृत्येति । स्मृत्या चिन्तनरूपया वृत्त्या प्राधान्यानुमानात् । चिन्तावृत्तिर्हि ध्यानाख्या सर्ववृत्तिभ्यः श्रेष्ठा, तदाश्रयतयापि चिन्तापरनाम्नी बुद्धिः श्रेष्ठेत्यव-गम्यते ॥ ४३ ॥

स्मृत्येति। स्मृत्या चिन्तनरूपया ध्यानाख्यवृत्त्या सर्वतः श्रेष्ठया स्वाश्रयरूपा चिन्तापरनाम्नी बुद्धिरेव श्रेष्ठाऽन्यवृत्तिकरणेभ्य इत्यनुमीयत इत्यर्थः ॥४३॥

संभवेन्न स्वतः ॥ ४४ ॥

ननु चिन्तावृत्तिः पुरुषस्यैवास्तु नेत्याह—सम्भवेदिति । स्वतः स्मृतिर्न सम्भवेत् कूटस्थत्वात् ॥ ४४ ॥

नन्वेवं बुद्धिरेव कारणमस्तु कृतमन्यैरित्यर्थतयाऽऽह—संभवेदिति । चक्षुरादिद्वारतां विनाखिलव्यापारेषु बुद्धेः स्वतः करणत्वं न सम्भवेत् ।

अन्धादेरपि रूपादिदर्शनापत्तेरित्यर्थः। पुरुषस्य तु न साक्षाच्चिन्तावृत्तिः कूटस्थत्वादिति बोध्यम् ॥ ४४ ॥

आपेक्षिको गुणप्रधानभावः क्रियाविशेषात् ॥ ४५ ॥

ननु बुद्धेरेव प्राधान्ये मनसस्तृतीयान्तःकरणस्य प्राधान्यं पूर्वं कथमुक्तम् ? अत आह — आपेक्षिक इति। क्रियाविशेषं प्रति करणानामापेक्षिको गुणप्रधानभावः। चक्षुरादिव्यापारेषु मनः प्रधानम्, मनोव्यापारेऽहङ्कारोऽहङ्कारव्यापारे च बुद्धिरित्यर्थः ॥ ४५ ॥

नन्वेवं बुद्धेरेव प्राधान्ये कथं मनस उभयात्मकत्वमुक्तमत आह–आपेक्षिक इति। क्रियाविशेषं प्रति करणानामापेक्षिको गुणप्रधानभावः। चक्षुरादिव्यापारेषु मनःप्रधानं मनोव्यापारेऽहङ्कारस्तद्व्यापारे च बुद्धिरित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तत्कर्मार्जितत्वात्तदर्थमपि चेष्टावल्लोकवत् ॥ ४६ ॥

अस्य पुरुषस्येदमेव बुद्ध्यादिकरणं नान्यदिति व्यवस्थामुपपादयति — तदिति। यत्पुरुषकर्मार्जितं यत्करणं तदर्थं तस्य प्रवृत्तिः। यथा लोके यत्पुरुषकर्मणा क्रियादिना जितो यो दासादिस्तस्य तत्पुरुषार्था प्रवृत्तिः। यद्यपि पुरुषस्य कर्मापि नास्ति तथापि पुरुषभोगसाधनतया पुरुषस्वामिकत्वेन राज्ञो जयादिवत्पुरुषस्य कर्माभ्युपगन्तव्यमेव, कर्मणस्तत्पुरुषीयत्वे किं नियामकमिति चेत्; तथाविधं कर्मान्तरमेवानादित्वात्तु नानवस्था दोषायेत्यभियुक्ताः ॥ ४६ ॥

नन्वस्य पुरुषस्येयमेव बुद्धिः करणं नान्येत्यत्र किं विनिगमकमत आह—तदिति। तत्पुरुषीयकर्मजत्वात्करणस्य तत्पुरुषभोगार्थं चेष्टा व्यापारः लोकवत्। यथा लोके येन पुरुषेण क्रयादिकर्मणार्जितो यः कुठारादिः स तत्पुरुषार्थमेव छिदादि जनयतीत्यर्थः। अतः करणव्यवस्थेति भावः। यद्यपि कूटस्थतया न पुरुषस्य कर्म तथापि पुरुषभोगसाधनरूपा पुरुषस्वामिकत्वेन राज्ञो जयादिवदेव पुरुषकर्मोच्यते। ननु कर्मण एव तत्पुरुषीयत्वे किं नियामकमिति चेत्; तथाविधं कर्मान्तरमेव, अनादित्वात्तु नानवस्था दोषाय। प्रलये च कर्मवासनाः प्रकृतौ तिष्ठन्ति। सवासनस्यान्तःकरणस्य तत्र लयात्। स्पष्टं चेदं योगभाष्ये ॥ ४६ ॥

समानकर्मयोगबुद्धेः प्राधान्यं लोकवल्लोकवत् ॥ ४७ ॥

बुद्धेः प्राधान्यमुपसंहरति — समानेति। सर्वेषां करणानां सामान्येऽपि कर्मजन्यत्वे उक्तप्राधान्यहेतुभिर्बुद्धेरेव प्राधान्यम्, यथा लोके विवाहादिक्रियायोग-

साम्येऽपि काचिदेव नायिका प्रधानं प्राधान्यप्रयोजकगुणैर्नान्यास्तद्वत् । वीप्साध्यायसमाप्तौ ॥ ४७ ॥

पुनरपि बुद्धेः प्राधान्यं दृष्टान्तेनाह—समानेति । यद्यपि पुरुषार्थत्वेन समान एव सर्वकरणानां व्यापारस्तथापि बुद्धेरेव प्राधान्यं लोकवत् । लोके राजार्थकत्वाऽविशेषेऽपि ग्रामाध्यक्षादिमध्ये मन्त्रिण एव प्राधान्यं तद्वदित्यर्थः ॥ अत एव बुद्धिरेव महानिति सर्वशास्त्रेषु गीयते । वीप्साध्यायसमाप्तौ । लिङ्गदेहघटकं सूक्ष्मसप्तदशसंख्याकं प्रधानकार्यमत्राध्याये निरूपितम् ॥

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः

अविशेषाद् विशेषारम्भः ॥ १ ॥

प्रधानकार्यनिरूपणानन्तरं वैराग्यार्थं तृतीयाध्यायारम्भः । अविशेषादिति । अविशेषाद् भूतसूक्ष्माद् विशेषस्य महाभूतस्याऽऽरम्भः ॥ १ ॥

इदानीं महाभूतानां शरीरद्वयस्य चोत्पत्तिं वैराग्यायाह—अविशेषादिति । शान्तघोरमूढत्वादिविशेषरहिताद् भूतसूक्ष्मात् पञ्चतन्मात्राख्यात् शान्तादिविशेषवत्त्वेन विशेषाणां स्थूलानां महाभूतानामारम्भ इत्यर्थः । सुखाद्यात्मकता हि शान्ततादिरूपा स्थूलभूतत्वेन सूक्ष्मेषु तेषां शान्त्यैकरूपतयैव योगिष्वभिव्यक्तेरितिभावः ॥ १ ॥

तस्माच्छरीरस्य ॥ २ ॥

तस्मादिति । मांसादिमयस्याऽऽरम्भ इत्यनुषज्यते ॥ २ ॥

तस्मादिति । तस्मात् प्रागुक्तत्रयोविंशतितत्त्वात् स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयस्यारम्भ इत्यर्थः ॥ २ ॥

तद्बीजात् संसृतिः ॥ ३ ॥

शरीरारम्भे कारणमाह—तद्वीजादिति । तस्य शरीरस्य बीजात् कर्मणः सूक्ष्मदेहाद्वा संसृतिस्तत्तद्देहावच्छिन्नसुखदुःखोपभोगादिरूपा ॥ ३ ॥

सम्प्रति त्रयोविंशतितत्त्वे संसारानुपपत्तिं प्रमाणयति—तदिति। तस्य शरीरस्य बीजात् त्रयोविंशतितत्त्वरूपात् पुरुषस्य संसृतिर्गनागते भवतः; कूटस्थविभोः स्वतो गत्याद्यसंभवात्। त्रयोविशतितत्त्ववेष्टितो हि पुरुषस्तेनैवोपाधिना पूर्वकृतकर्मभोगार्थं देहाद् देहं संसरति ।

मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ।
वाचा वाचाकृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम् ॥[1] इति स्मृतेः।

पूर्वसर्गीयकर्मोपयोगिकरणैरेवोत्सर्गः सर्गान्तरेपूरभोगसिद्धेः ॥ ३ ॥

आ विवेकाच्च प्रवर्तनमविशेषाणाम् ॥ ४ ॥

ननु भूतसूक्ष्माणामारम्भकत्वे सर्वदा बन्धप्रसंग इत्यतोऽवधिमाह—आ विवेकादिति । विवेकज्ञानपर्यन्तमारम्भकत्वं भूतसूक्ष्माणामित्यर्थः ॥ ४ ॥

संसृतेरवधिमाह—आ विवेकादिति । 'ईश्वरानीश्वरत्वादिविशेषरहितानां सर्वेषामेव पुंसां विवेकपर्यन्तमेव प्रवर्त्तनं संसृतिर्न तदुत्तरमित्यर्थः । यद्वा विवेकज्ञानपर्यन्तमारम्भकत्वं भूतसूक्ष्माणामित्यर्थः ॥ ४ ॥

उपभोगादितरस्य ॥ ५ ॥

नन्वविवेकिनं प्रत्यारम्भकत्वे महाप्रलयेऽपि तं प्रत्यारम्भकत्वं कुतो नेत्यत आह—उपभोगादिति । इतरस्याविवेकिन उपभोगात् उपभोगसमाप्तेः पूर्वस्य भोगप्रदकर्मणो नाशे प्रलय इति भोगाभावे किमर्थं शरीरमिति भावः ॥ ५ ॥

तत्र हेतुमाह—उपभोगादिति । इतरस्याविवेकिन एव स्वीयकर्मफलभोगावश्यम्भावादित्यर्थः ॥ ५ ॥

सम्प्रति परिमुक्तो द्वाभ्याम् ॥ ६ ॥

सृष्टौ पुनरारम्भकत्वं कथं तत्राह—संप्रतीति । संप्रति सृष्टिकाले द्वाभ्यां धर्माधर्माभ्यां परिमुक्तो बद्ध इत्यर्थः,। आङ्पूर्वस्येव परिपूर्वस्यापि मुचेर्बन्धनार्थत्वात् ।

---

१. मनु० १२।८ ।

प्रलये सुषुप्तयोः धर्माधर्मयोः सृष्टिकाले फलोन्मुखयोः सतोः शरीरमारभ्यते, मुक्तौ तु धर्माधर्मयोर्नाश एवेति भावः ।। ६ ।।

लिङ्गदेहसत्त्वेऽपि गतागतिरूपसंसृतिकाले भोगो नास्तीत्याह—सम्प्रतीति । सम्प्रति संसृतिकाले द्वाभ्यां सुखदुःखाभ्यां परिमुक्तो भवतीत्यर्थः।[१] तदेतत्कारिकयोक्तं, "संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गमिति"। भावा धर्माधर्मादिवासनाः ।। ६ ।।

मातापितृजं स्थूलं प्रायश इतरन्न तथा ।। ७ ।।

स्थूलसूक्ष्मशरीरयोर्वैलक्षण्यमाह—मातेति । स्थूलमपि किञ्चन मातापितृजं न भवतीति प्रायश इत्युक्तम् । न तथा न मातापितृजम् ।। ७ ।।

अतः परं शरीरद्वयं विशिष्याह—मातेति । स्थूलं प्रायशो बाहुल्येन मातापितृजम् । अयोनिजस्यापि स्थूलशरीरस्य श्रवणम्, इतरत् सूक्ष्मशरीरं न तथा । न मातापितृजं सर्गाद्युत्पन्नत्वादित्यर्थः । प्रलये तु तन्नाशे श्रुति-स्मृतिप्रामाण्यात्, द्विपरार्धस्थायित्वेन गौणनित्यत्वव्यवहारोऽप्यस्मिन् गतिकाले भोगाभावोऽप्युत्सर्गः । कदाचित्तु वायवीयशरीरप्रवेशतो गमन-कालेऽपि भोगो भवति । अत एव यमलोकमार्गे दुःखवाक्यान्युपपद्यन्ते । वस्तुतस्तु स्थूलशरीरप्रवेशपर्यन्तं संसृतौ न योग इति तत्तात्पर्यम् ।। ८ ।।

पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य ।। ८ ।।

तयोरेव पौर्वापर्यभोगव्यवस्थां चाह—पूर्वेति । पूर्वोत्पत्तेः सूक्ष्मशरीरस्य तत्कार्यत्वं स्थूलशरीरस्य भोगादिति । पञ्चमी प्रथमार्थे । भोग एकस्य सूक्ष्मस्य नेतरस्य स्थूलस्य मृतशरीरे भोगादर्शनादित्यर्थः ।। ८ ।।

लिङ्गदेहस्यैव द्वन्द्वयोग इत्याह – पूर्वेति । पूर्वं सर्गादावुत्पत्तेः श्रवणात् लिङ्गदेहस्यैव तत्कार्यत्वम्, सुखदुःखादिकार्यकत्वे सुखदुःखाद्यभावस्य सर्व-संमतत्वादित्यर्थः ।। ८ ।।

सप्तदशैकं लिङ्गम् ।। ९ ।।

लिङ्गशरीरस्वरूपमाह—सप्तदशेति । सप्तदश एकं चेति समाहारद्वन्द्वः बुद्ध्य-हङ्कारमनांसि पञ्च सूक्ष्मभूतानि दशेन्द्रियाणीति सूक्ष्मं लिङ्गमिति चोच्यते ।। ९ ।।

---

१. सां० का० ४० ।

सूक्ष्मशरीरस्वरूपमाह—सप्तेति । सप्तदश मिलित्वा लिङ्गशरीरं तच्च सर्गादौ समष्टिरूपमेकमेव भवतीत्यर्थः । "स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते, च वै"[१] इति स्मृतेर्लिङ्गस्य सप्तदशावयवत्वं बोध्यम् । एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि बुद्धिश्चेति सप्तदश । अहङ्कारस्य बुद्धावन्तर्भावः, प्राणाश्चान्तःकरणस्यैव वृत्तिभेद इति तस्यापि लिङ्गदेहेऽन्तर्भावः । अस्यैव भोगायतनत्वं प्रागुक्तम्, अत्र देहबुद्धेः प्रधानत्वात् । अतोऽस्यापि शरीरत्वं भोगायतनत्वस्यैव शरीरत्वात्, वह्नेरिन्धनवत् । आत्मनोऽभिव्यक्तिस्थानत्वाच्चास्य लिङ्गदेहत्वम् । अनेनैव चेह लोकपरलोकयोः संसरणं जीवानाम् । तदन्तर्गतपञ्चतन्मात्राणि तस्याश्रयः, चित्रवदाश्रयं विना लोकान्तरगमनासम्भवात् । तच्च सर्गादौ स्वयंभुव उपाधिभूतमेकमेव । तस्यैव विराडाख्यवक्ष्यमाणस्थूलशरीरवत् व्यष्टिजीवानामुपाधिभूतानि व्यष्टिलिङ्गशरीराणि तस्यैवांशभूतानि ततो विभजन्ते । पितुर्लिङ्गशरीरात् पुत्रलिङ्गशरीरवत् ॥ ९ ॥

व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात् ॥ १० ॥

सूक्ष्मदेहस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् स्थूलवैसादृश्यं कुत इत्यत आह—व्यक्तीति । व्यक्तयः स्थूलदेहाः, भेदो वैलक्षण्यम् ॥ १० ॥

ननु यद्येकं तर्हि कथं पुरुषभेदेन भोगभेदोऽत आह—व्यक्तीति । यद्यपि सर्गादौ हिरण्यगर्भोपाधिकमेकमेव लिङ्गं तथापि तस्य पश्चाद् व्यक्तिभेदो व्यक्तिरूपेणांशतो नानात्वं जीवान्तराणां भोगहेतुः कर्मभेदादित्यर्थः । अत्र विशेष इत्युक्तेः समष्टिसृष्टिर्जीवानां साधारणैः कर्मभिरिति लभ्यते । तदुक्तं मनुना समष्टिपुरुषषडिन्द्रियोत्पत्त्यनन्तरम्—

तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् ।
सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥[२] इति ।

षण्णामिन्द्रियाणाम्, इदं समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षणम्, स्वयम्भूः स्वलिङ्गशरीरावयवान् सूक्ष्मानल्पानल्पमात्रासु स्वांशचेतनेषु संयोज्य सर्वप्राणिनः ससर्जेत्यर्थः ॥ १० ॥

तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात्तद्वादः ॥ ११ ॥

देहेऽहमिति वादः कथं तत्राह—तदिति । तदित्यात्मपरामर्शः । पूर्वस्मात्

---

१. शान्तिपर्व ३५१।१६ । २. मनु० १।१६ ।

पूर्वस्मादहमिति वादात् उत्तर उत्तरोऽहमिति वादः। वाद इत्यभेदेन देहेऽहमिति ज्ञानस्य भ्रमत्वमाह—आत्मनो देहातिरिक्तत्वात् ॥ ११ ॥

ननु लिङ्गस्यैव भोगायतनत्वे स्थूले कथं शरीरव्यवहारोऽत आह—तदिति। तद्रूपं यद्भोगाधिष्ठानं लिङ्गं तस्याश्रये षाट्कौशिके देहे तद्वादो देहवादस्तद्वादात्तस्मिन्नधिष्ठाने देहवाददित्यर्थः। देहाश्रयत्वेन गौणं देहत्वमिति भावः। अत एव—

> "आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः।
> सर्वासां भूतजातीनां ब्रह्मणोऽस्यैक एव किम्"। इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

न स्वातन्त्र्यात्तदृते छायावच्चित्रवच्च ॥ १२ ॥

देह एवाहंप्रत्ययविषयोऽस्तु तस्यैवात्मत्वादिति निरस्यति—नेति। तदृते आत्मसत्त्वं विना स्वयमेव देहो नाहं प्रतीतिविषयः, मृतदेहेऽप्यहमिति प्रत्ययापत्तेः। यथावरकं विना न छाया भित्तिं विना न चित्रमिति ॥ १२ ॥

ननु लिङ्गशरीरस्यावयवित्वे मानाभावः, सप्तदशकराशेरेव लिङ्गत्वौचित्यादत आह—नेति। तल्लिङ्गं बुद्ध्यादिराशिरूपं तदृते अधिष्ठानेनावयविना विना स्वातन्त्र्यान्न तिष्ठति। यथा छाया चित्रं वा निराधारं न तिष्ठति तद्वदित्यर्थः। एवं च स्थूलदेहं त्यक्त्वा लोकान्तरगमनाय बुद्ध्यादिरूपस्य लिङ्गस्याधारभूतं तद्रूपावयवारब्धमवयविशरीरं सिद्ध्यतीत्यर्थः। लिङ्गघटकाः पदार्थास्तु—

> वासनाभूतसूक्ष्मं च कर्मविद्ये तथैव च।
> दशेन्द्रियं मनोबुद्धिरेतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः ॥[१]

इति वाशिष्ठे उक्ताः। एतदेव पुर्यष्टकम्। दशेन्द्रियैः ज्ञानकर्मेन्द्रियभेदेन पुरद्वयसत्त्वात्। पुर्यष्टकप्रदर्शनायैवात्र बुद्धिधर्माणामपि वासनाकर्मविद्यानां पृथगुपन्यासः ॥ १२ ॥

मूर्तत्वेऽपि न संघातयोगात्तरणिवत् ॥ १३ ॥

सूक्ष्मदेहस्यात्मत्वं दूषयति—मूर्तत्व इति। मूर्तत्वेऽपि सक्रियत्वेऽपि नात्मा सङ्घातयोगात् संहतत्वात्। संहतत्वस्य परार्थत्वव्याप्यत्वात्तदतिरिक्त आत्मेत्यर्थः। तरणिः प्रकाशः प्रत्यक्षोऽपि परार्थः ॥ १३ ॥

---

१. योग वा० ६।१२८।१८।

तस्यावयविद्रव्यत्वमाह—मूर्तेति । भूतसूक्ष्मास्तन्मात्राः, मूर्तत्वेऽपि तेषां नावयविनं विनाऽवस्थानम्, किन्तु सङ्घातरूपावयवियोगादेवावस्थानम्। यथा बहूनां तेजसामवयवी सूर्य इत्यर्थः ।। १३ ।।

अणुपरिमाणं तद्‌गतिश्रुतेः१ ।। १४ ।।

मनस आत्मत्वं निरस्यति—अण्विति । तत् मन, अणुपरिमाणमल्पं कृतिश्रुतेः क्रियाश्रवणात्, आत्मनश्च व्यापकत्वात् ।। १४ ।।

लिङ्गशरीरस्य परिमाणमाह—अण्विति । तल्लिङ्गमणुपरिमाणं परिच्छिन्नं, न विभु, तद्‌गतिश्रवणात् । "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुक्रामति"[२] इत्यादि श्रुतेरित्यर्थः । नात्यन्तमणु, सावयवत्वश्रुतेरिति बोध्यम् ।। १४ ।।

अन्नमयत्वश्रुतेः ।। १५ ।।

मनसोऽन्नमयत्वश्रुतेरपि नात्मत्वमित्याह—तदिति । 'अन्नमयं हि सौम्य मनः'[३] इति श्रुतिः ।। १५ ।।

परिच्छिन्नत्वे युक्त्यन्तरमाह—अन्नेति । तस्य लिङ्गस्यैकदेशतोऽन्नमयत्वश्रुतेर्न विभुत्वं, विभुत्वे नित्यतापत्तेरितिभावः । "अन्नमयं सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाग्"[४] इत्यादिः । यद्यपि मन आदीनि न भौतिकानि तथाप्यन्नसंसर्गेण सजातीयांशपूरणादन्नमयत्वादिव्यवहारः ।।१५।।

पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानां सूपकारवद्राज्ञः ।। १६ ।।

प्रधानस्येव भूतसूक्ष्माणामपि प्रवृत्तिः पुरुषार्थैवेत्याह—पुरुषार्थमिति । संसृतिः प्रवृत्तिः लिङ्गानां भूतसूक्ष्माणाम ।। १६ ।।

अचेतनलिङ्गस्य देहाद्देहान्तरसञ्चारः किमर्थोऽत आह—पुरुषार्थमिति। यथा राज्ञः सूपकाराणां पाकशालादौ संचारो राजार्थं तथा लिङ्गशरीराणां संसृतिः पुरुषस्य भोगार्थमित्यर्थः ।। १६ ।।

पाञ्चभौतिको देहः ।। १७ ।।

अथ स्थूलशरीरमाह—पाञ्चेति । पञ्चानां भूतानां मिलितानां परिणामो देह इत्यर्थः ।। १७ ।।

---

१. "तत्कृतिश्रुतेः" इति सर्वसंमतः पाठः । कृतिश्रुतिः क्रियाश्रुतिरित्यर्थः ।
२. बृहदा० ४।४।२ । ३, ४. छान्दोग्य ६।५।४ ।

चातुर्भौतिकमित्येके ॥ १८ ॥

चातुर्भौतिकमिति । आकाशस्यानारम्भकत्वादित्यर्थः ॥ १८ ॥

एकभौतिकमित्यपरे ॥ १९ ॥

स्पष्टानि । उत्तरयोः शरीरं विशेष्यम् ॥ १७-१९ ॥

एकेति । मनुष्यादिशरीरं पार्थिवांशाधिक्येन पार्थिवं, सूर्यादिलोकेषु तेजोंऽशाद्याधिक्येन तैजसादित्यर्थः । एकभौतिकमित्यस्य प्राधान्येनैकैकं भौतिकमित्यर्थः। अत्रेदं तत्वं दशगुणितमहत्तत्त्वस्य मध्येऽहङ्कारः, तस्यापि दशगुणितस्य मध्ये व्योमा, व्योम्नोऽपि दशगुणितस्य मध्ये वायुस्तस्यापि दशगुणितस्य मध्ये तेजस्तेजसो दशगुणितस्य मध्ये जलं तस्य दशगुणितस्य मध्ये पृथिवी । सा स्थूलशरीरस्य बीजं, तदेव पृथिवीरूपं बीजमण्डरूपेण परिणमते, तस्यापि दशगुणितस्याण्डरूपस्य मध्ये चतुर्दशभुवनात्मकं स्वयंभुवः स्थूलशरीरं तत्संकल्पादेव जायते । स एव स्वयम्भूर्नारायणः । तत एव चादिपुरुषात् व्यष्टिरूपपुरुषाणां विभागोऽन्तेऽचलऽयदिति स एवैक आत्मा श्रुतिस्मृत्योर्गीयते । स च नारायणो विराट् शरीरी स्वनाभिकमल-कर्णिकास्थानीयस्य सुमेरोरुपरि चतुर्मुखाख्यं स्वयम्भुवं सृष्ट्वा तद्द्वारान्यान्यपि व्यष्टिशरीराणि स्थावरान्तानि ससर्ज । यत्तु शेषशायिनो नारायणस्य नाभि-कमलश्रोत्रचक्षुरादिभ्यश्चतुर्मुखाद्याविर्भावः श्रूयते स दैनन्दिनसर्गेषु कल्पभेदेनेति बोध्यम् । तेष्वेव हि नारायणशरीरे प्रविश्यैकीभूय सुप्तानां देवानां चितुर्मुखादिक्रमेणाविर्भावो न त्वादिसर्गेषु । दैनन्दिनप्रलय एव लीला वग्रहेण शयनादिति । यत् यस्माज्जायते तस्य तदा पूरणेनैव स्थितिः । ततः-संहारोऽपि तत्रैव प्रतिलोमयोः क्रमेण । एते सृष्टिस्थितिसंहाररूपाः स्थूलाः परिणामाः, अन्ये सूक्ष्माः प्रतिक्षणपरिणामा एषां भावानां स्मर्यन्ते ।

> नित्यादाद्यङ्गभूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।
> कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात् तन्न दृश्यते ॥ इति ।

अतः सर्वंजडवस्तु परमार्थतः सदेवासदित्युच्यते । इति ॥ १९ ॥

न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः ॥ २० ॥

देहाकारपरिणतानां भूतानां चैतन्यं धर्म इति निरस्यति--नेति । स्वाभाविकं धर्मभूतं मिलितानां हि तदा भवेत्, यदि प्रत्येकं किंचिद् दृश्येत ॥ २० ॥

बौद्धमतं निराकरोति—नेति । भूतेषु पृथक्कृतेषु चैतन्यादर्शनाद् भौतिकस्य देहस्य न स्वाभाविकं चैतन्यं किन्तु पुरुषसम्बन्धायाविक-मित्यर्थः ॥ २० ॥

प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च ॥ २१ ॥

प्रपञ्चेति । देहस्य चैतन्ये तस्यैवात्मत्वे च प्रपञ्चस्य धर्माधर्मयोः मरणस्य देहवियोगरूपस्यादिशब्दा देहान्तरसंयोगस्य चाभावः प्रसज्येत । न चेष्टापत्तिः; सर्वस्य प्रामाणिकत्वात् ॥ २१ ॥

बाधकान्तरमाह—प्रपञ्चेति । प्रपञ्चस्य सर्वस्य मरणसुषुप्त्याद्यभावो देहस्य स्वाभाविकचैतन्ये स्यादित्यर्थः । मरणादिकं हि देहस्याचेतनता, सा च स्वाभाविकचैतन्येऽनुपपन्ना स्वभावस्य यावद् द्रव्यभावित्वादिति भावः ॥ २१ ॥

मदशक्तिवच्चेत्प्रत्येकपरिदृष्टे सांहत्ये तदुद्भवः ॥ २२ ॥

यथा प्रत्येकमशक्ता अपि बहवो मादकपदार्था मदशक्तिमुद्वहन्ति तथा भूतानि मिलितानि चेतयन्ते, इत्यत आह—मदशक्तिवदिति । तत्र प्रत्येकपरिदृष्टे सूक्ष्म-सामर्थ्ये सति सांहत्ये समुदाये सति मदशक्तेः उद्भव आधिक्यम् ॥ २२ ॥

प्रत्यकादृष्टेरिति यदुक्तम्, तत्र शङ्कते—मदेति । मादकताशक्तिः प्रत्येकद्र-व्यावृत्तिरपि मिलिते द्रव्ये वर्तते । एवं चैतन्यमपीति चेन्न; दृष्टान्ते प्रत्येकं शास्त्रादिभिः सूक्ष्मतया मादकत्वे सिद्धे सांहत्ये संहतभावकाले मादकत्वा-विर्भावः सिद्ध्यति । प्रकृते तु प्रत्येकभूतेषु सूक्ष्मतया चैतन्यं न केनापि प्रमाणेन सिद्धमिति भावः । न च समुदिते चैतन्ये दर्शनात् प्रत्येकभूते सूक्ष्मचैतन्यशक्तिरनुमेयेति वाच्यम्; अनेकभूतेष्वनेक-चैतन्यशक्तिकल्पने गौरवेण लाघवादेकस्यैव चित्स्वरूपस्य कल्पनात् । नचावयवेऽवर्तमानस्यापि परिमाणजलाहरणादिकार्यस्य घटादौ सत्त्ववत्, शरीरे चैतन्यं स्यात्; भूतविशेषगुणानां सजातीयकारणगुणजन्यतया कारणे चैतन्यं विना देहकार्ये चैतन्यासम्भवात् ॥ २२ ॥

ज्ञानान्मुक्तिः ॥ २३ ॥

साक्षान्मुक्तिसाधनमाह—ज्ञानादिति ॥ २३ ॥

लिङ्गसंसृतिर्यथा पुरुषार्थस्तदाह—ज्ञानादिति । लिङ्गसंसृतितो जन्म-द्वारा विवेकसाक्षात्कारेण मुक्तिरूपः पुरुषार्थो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

बन्धो विपर्ययात् ॥ २४ ॥

बन्धहेतुमाह--वन्ध इति । विपर्ययात् अज्ञानात् ॥ २४ ॥

वन्ध इति । विपर्ययात् अविवेकात् वन्धः सुखदुःखात्मको भोगः पुरुषार्थो लिङ्गसंसृतितो भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

नियतकारणत्वान्न समुच्चयविकल्पौ ॥ २५ ॥

नियतेति । ज्ञानं मुक्तिहेतुः, अतो मुक्तौ न ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः न वा विकल्पः ॥ २५ ॥

तत्र ज्ञानादेव मुक्तिरित्याह—नियतेति । यद्यपि "विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह"[1] इत्यादि श्रूयते, तथाप्यविवेकनिवृत्तौ लोकसिद्धतया ज्ञानस्य नियतकारणत्वादविद्याख्यकर्मणा सह ज्ञानस्य मोक्षजनने समुच्चयो विकल्पो वा न किन्तु ज्ञानाङ्गमेव काम्यकर्मेत्यर्थः । "नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय"[2] इतिश्रुतेरिति भावः ॥ २५ ॥

स्वप्नजागराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां नोभयोर्मुक्तिः पुरुषस्य ॥ २६ ॥

ननु मास्तु काम्यकर्मणां समुच्चयो नित्येन स्यादत आह—स्वप्नेति । मायिकं कर्म, अमायिकं ज्ञानम्, स्वप्नजागराभ्यामिव भिन्नकालाभ्यां ताभ्यां न मुक्तिः, नोभयोरेककालत्वं येन समुच्चयः स्यात् ॥ २६ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह—स्वप्नेति । मायिकत्वमस्थिरत्वम्, तच्च स्वाप्नेऽर्थे, जाग्रत्पदार्थस्तु कूटस्थपुरुषापेक्षयाऽस्थिरोऽपि स्वाप्नापेक्षया स्थिर इत्यमायिकः, ताभ्यां तथा सम्भय नैकः पुरुषार्थो जन्यतेऽयौगपद्यात् । एवं कर्मास्थिरत्वात्प्रकृतिकार्यत्वाच्चेत्यमायिकम् । ज्ञानं त्वात्मरूपतया स्थिरत्वादकार्यत्वादमायिकम् । अतस्तयोः पुरुषस्य मुक्तिजनकता न युक्ताऽयौगपद्यादित्यर्थः । यथा वा स्वाप्नजलस्य स्नानादिकार्ये विकल्पो नास्थिरत्वादेव मुक्तौ कर्मणोऽपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

इतरस्यापि नात्यन्तिकम् ॥ २७ ॥

नित्यकर्माणि चित्तशुद्धावेवोपयुज्यन्ते न तु मुक्ताविति कर्मणो मायिकत्वं मिथ्यात्वं न किन्त्वनात्यन्तिकफलत्वमित्याह--इतरस्येति । इतरस्यापि कर्मणोऽपि नात्यन्तिकं फलमतो मायिकत्वमुक्तम् । एतेन ज्ञानस्यामायिकत्वं व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

---

१. ईशोप० ११ । २. श्वेताश्व० ३।८

नन्वेवमप्यात्मोपासनाख्यज्ञानेन तत्त्वज्ञानस्य तौ स्यातामुपास्यस्याप्रामाणिकत्वात्तत्राह—इतरस्येति । इतरस्याप्युपास्यस्य नात्यन्तिकममायिकत्वमुपास्यात्मन्यध्यस्तपदार्थानामपि प्रवेशादित्यर्थः ॥ २७ ॥

सङ्कल्पितेऽप्येवम् ॥ २८ ॥

योगिनः सङ्कल्पमात्रेण सिद्धे पदार्थेऽपि न मिथ्यात्वमित्याह—सङ्कल्प इति । न मिथ्यात्वमिति बुद्धिस्थम् ॥ २८ ॥

तदुपपादयति—सङ्कल्पित इति । मनःकल्पिते ध्येयांशे एवमपि मायिकत्वमपीत्यर्थः । "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"[1] इति श्रुत्युक्ते उपास्ये प्रपञ्चांशस्य मायिकत्वमेवेति भावः ॥ २८ ॥

भावनोपचयाच्छुद्धस्य सर्वं प्रकृतिवत् ॥ २९ ॥

ननु क्लृप्तदृष्टकारणाभावे जायमानस्य कथं न मिथ्यात्वम् ? तत्राह—भावनेति । शुद्धस्य प्राणायामादिभिर्योगिनः भावनायाः ध्यानस्योपचयादाधिक्यादेव सर्वं सम्पद्यते, न तत्र दृष्टकारणापेक्षा नास्मदादिवद्धि तथासङ्कल्पो योगीति भावः । प्रकृतिवत् प्रकृतिर्यथाऽनपेक्ष्यैव पूर्वं कारणं महदादि कार्यं करोति तद्वत् ॥ २९ ॥

तर्ह्युपासनस्य किं फलमित्याह—भावनेति । सर्वत्र ब्रह्मत्वभावनाख्योपासनानिष्पत्त्या शुद्धस्य निष्पापस्य प्रकृतेरिव सर्वमैश्वर्यं भवतीत्यर्थः । प्रकृतिर्यथा सृष्टिस्थितिसंहारं करोति तथोपासकबुद्धिरपि प्रकृतिप्रेरणेन तत्कर्त्रीतिभावः ॥ २९ ॥

रागोपहतिर्ध्यानम् ॥ ३० ॥

ध्यानमाह—रागेति । रागस्य रजोगुणस्य उपहतिर्निश्चलत्वमिति यावत् ॥३०॥

अथ ज्ञानसाधनान्याह—रागेति । ज्ञानप्रतिबन्धको यो विषयोपरागश्चित्तस्य तदुपघातहेतुर्ध्यानमित्यर्थः । करणे क्तिन् । अत्र ध्यानशब्देन ध्यानधारणासमाधयो योगोक्ताः ॥ ३० ॥

वृत्तिनिरोधात्तत्सिद्धिः ॥ ३१ ॥

तदुपायमाह—वृत्तीति । वृत्तयः प्रमाणादयः, तन्निरोधाद् ध्यानसिद्धिः ॥ ३१ ॥

ध्याननिष्पत्त्यैव च ज्ञानोत्पत्तिरतस्तल्लक्षणमाह—वृत्तीति । ध्येयपुरुषातिरिक्ते वृत्तिनिरोधेन तस्य ध्यानस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्ज्ञानाख्यफलोपधानरूपा

---

[1] छान्दोग्य० ३।१४।१ ।

वतीत्यर्थः ॥ इतरवृत्तिनिरोधे सति विषयान्तरसंचाराख्यप्रतिबन्धापगमाद् ध्येयसाक्षात्कारो भवतीति योगेऽपि ज्ञानकारणम्, योगाङ्गध्यानादिवदिति बोध्यम्। अध्यात्मयोगाधिगमे "तदेवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति"[1] इत्यादि श्रुतेरिति दिक् ॥ ३१ ॥

धारणासनस्वकर्मणा तत्सिद्धिः ॥ ३२ ॥

वृत्तिरोधोपायमाह—धारणेति। धारणा नाभ्यादिदेशे चित्तधारणम् ॥ ३२ ॥

ध्यानसाधनान्याह—धारणेति । वक्ष्यमाणेन धारणादित्रयेण ध्यानं भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

निरोधश्छर्दिविधारणाभ्याम् ॥ ३३ ॥

वृत्तिनिरोध उपायान्तरमाह—निरोधेति। वृत्तीनामित्यादि। छर्दिः रेचकं विधारणं कुम्भकः पूरकस्याप्युपलक्षणं प्राणायामैरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

तत्र धारणामाह—निरोधेति। प्राणस्येति शेषः। छर्दिः पूरितस्य त्यागः। तेन पूरणरेचनयोर्लाभः। विधारणं कुम्भकः। तैर्यः प्राणस्य निरोधो वशीकरणं साधारणेत्यर्थः। आसनस्वकर्मणोः स्वशब्देन लक्षणीयतया परिशेषादिदं धारणालक्षणम्। चित्तस्य धारणा तु समाधिवद् ध्यानशब्देनैव गृहीतेत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

स्थिरसुखमासनम् ॥ ३४ ॥

आसनमाह—स्थिरेति। स्पष्टम् ॥ ३४ ॥

आसनमाह—स्थिरेति। यत् स्थिरं सत्सुखसाधनं स्वस्तिकादि तदासनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

स्वकर्म स्वाश्रमविहितं कर्मानुष्ठानम् ॥ ३५ ॥

स्वकर्म व्याचष्टे—स्वेति ॥ ३५ ॥

स्वकर्म लक्षयति—स्वेति। तत्र कर्मपदेन यमनियमौ जितेन्द्रियतारूपः प्रत्याहारश्च। सर्वाश्रमसाधारणत्वादेषां कर्मत्वम्। अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः। तपःस्वाध्यायसन्तोषशौचेश्वरपूजनानि नियमाः। एतेन प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपाण्यष्टौ योगाङ्गान्युक्तानि[2]। नासाग्रहृत्पुण्डरीकनाभिभ्रूमध्यादिषु देशेषु यत्र ध्येयं चिन्तनीयं तत्र चित्तस्य स्थिरी-

---

१. कठोप० १।२।१२। २. यो० सू० २।२९।

करणं धारणा । तत्र देशे ध्येयाकारवृत्तिप्रवाहो वृत्त्यन्तराव्यवहितो ध्यानम्, तदेव ध्यानं यदा ध्येयावेशवशाद् ध्यानध्यातृध्येयभावदृष्टिशून्यं सद् ध्येयमात्राकारं भवति तदा समाधिः ।। ३५ ।।

वैराग्यादभ्यासाच्च ॥ ३६ ॥

वृत्तिनिरोधे उपायान्तरमाह—वैराग्यादिति । वैराग्यादलंप्रत्ययात् तदभ्यासाच्च ।। ३६ ।।

तत्रोत्तमाधिकारिणां ध्यानादेव ज्ञानं चित्तवृत्तिनिरोधरूपश्च योगो भवतीति योगशास्त्रसिद्धान्तानुसारेणाह—वैराग्यादिति । केवलाभ्यासाद् ध्यानरूपाद् वैराग्यसहितादेव ज्ञानं तत्साधनकश्च योगो भवत्युत्तमानामित्यर्थः। जडभरतादौ तथा दर्शनात्। वैराग्यमलंप्रत्ययः । "शिशुपालः सिद्धिमाप स्मरणाभ्यासगौरवात्"[1] इति गारुडाच्च ।। ३६ ।।

विपर्ययभेदाः पञ्च ॥ ३७ ॥

अशक्तिरष्टाविंशतिधा तु ॥ ३८ ॥

तुष्टिर्नवधा ॥ ३९ ॥

सिद्धिरष्टधा ॥ ४० ॥

विपर्ययेति । अविद्या मिथ्याज्ञानम्, अस्मिता चाभिमानः, रागोऽनुरागः, द्वेषः क्रोधोऽभिनिवेशस्त्रासः ।।३७।।३८।।३९।।४०।।

अथ बन्धकारणं विपर्ययस्वरूपमाह—विपर्ययेति । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च योगोक्तास्तस्यावान्तरभेदा इत्यर्थः । अविद्याऽनित्याशुचिदुःखरूपानात्मसु नित्यशुचिसुखत्वख्यातिः । शुक्तिरजतज्ञानानामप्यनेन संग्रहः । अस्मिता शरीरातिरिक्त आत्मा नास्तीत्येवं प्रत्ययः । अविद्या तु नैवंरूपा, आत्मनः शरीराशरीरोभयरूपत्वेऽपि शरीरेऽहंबुद्ध्युपपत्तेः । रागद्वेषौ प्रसिद्धौ । अभिनिवेशो मरणादित्रासः । रागादीनां विपर्ययकार्यत्वाद् विपर्ययत्वम् ।। ३७ ।।

इदानीं सत्कारणाशक्तिस्वरूपमाह—अशक्तिरिति । तत्र बाधिर्यकुष्ठत्वान्धत्वजडत्वाजिघ्रत्वमूकत्वकुणित्वपङ्गुत्वषण्ढत्वोदावर्तमुग्धत्वरूपा एकादशेन्द्रियाणामेकादशाशक्तयस्तद्द्वारा चैताः, बुद्धिरपि । स्वतश्च बुद्धेः सप्तदश,

---

१. गरुडपु० १।२२७।४५ ।

वक्ष्यमाणनवतुष्टीनां विघाता नव, वक्ष्यमाणाष्टसिद्धीनां विघाताश्चाष्टौ, इति स्वतः परतश्चाष्टाविंशतिर्बुद्धेरशक्तय इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

ययोर्विघाते बुद्धेरशक्ती ते आह—तुष्टिरिति । तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिराद्या । यथा साक्षात्कारपर्यन्तः सर्वोऽपि परिणामः प्रकृतेरेव, तं च प्रकृतिरेव करोति, अहं तु कूटस्थः पूर्ण इत्यात्मभावनात् परितोषरूपेयं तुष्टिरम्भ इत्युच्यते । उपादानाख्या द्वितीया । उपादानेन या तुष्टिः, इयं सलिलमित्युच्यते । कालाख्या तृतीया प्रव्रज्यायां वहुकालसमाध्यनुष्ठानेन या तुष्टिः । इयं ओघ इत्युच्यते । भाग्याख्या चतुर्थी । या संप्रज्ञातपरमकाष्ठारूपे धर्ममेघसमाधौ सति तुष्टिः । एषा वृष्टिरित्युच्यते । एताश्चतस्रः आध्यात्मिक्यः । बाह्याः पञ्च या बाह्यविषयेषु पञ्चसु शब्दादिषु अर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषनिमित्तकोपरमाज्जायन्ते । एताश्च क्रमेण पार-सुपार-पारापारानुत्तमाम्भ-उत्तमाम्भ इत्युच्यन्ते । भोगोऽपि कामवृद्ध्या विषयाप्राप्तौ कामिने दुःखायतीति दोषः । विना हिंसां न विषयभोग इति हिंसादृष्ट्या विषयोपरमः । अत्राध्यात्मिकतुष्टिर्वाचस्पतिमिश्रैरित्थं व्याख्याता---"विवेकसाक्षात्कारेऽपि प्रकृतिपरिणाम एवेत्यलं ध्यानेनेत्युपदेशेन ध्यानादिनिवृत्तौ या तुष्टिः सा आद्या । प्रव्रज्य चैव मोक्षोऽलं ध्यानेनेति तुष्टिः द्वितीया । संन्यस्यापि कालेनैव मोक्षोऽलमुद्वेगेनेति तुष्टिस्तृतीया । भाग्यादेव मोक्षो न शास्त्रोक्तसाधनैरिति तुष्टिश्चतुर्थीति"[1] । तत्रेदृशतुष्टचभावस्य ज्ञानानुकूलत्वेनाशक्तित्वानौचित्यमिति बोध्यम् ॥ ३९ ॥

सिद्धिरिति । एवं सिद्धिरष्टधा । सा चाध्ययनशब्दोहसुहृत्प्राप्तिदानैः पञ्चधा । गुरोः सकाशादात्मविद्यानामक्षररूपेण ग्रहणमध्ययनमाद्या सिद्धिस्तारमित्युच्यते । शब्दशब्देन तज्ज्ञानार्थज्ञानरूपा द्वितीया सुतारमित्युच्यते । आगमाविरोधितर्केणार्थपरीक्षणं मननरूपं तृतीया तारसुतारमित्युच्यते । स ब्रह्मचर्यादिभिः संवादेन तस्यैव दार्ढ्यकरणं चतुर्थी रम्यकमुच्यते । दानं संशयविपर्ययपरिहारेण निरन्तरदीर्घकालसेविताभ्यासपरिपाकजन्यः साक्षात्कारः पञ्चमी सिद्धिः सदाप्रमुदितमित्युच्यते । तदुत्तराश्च प्रमोदमुदितमोदमानाख्यास्तिस्र इत्यष्टौ । अन्त्यास्तिस्र आध्यात्मिकादिदुःखात्ययरूपाः, आद्याः पञ्च साक्षात्परम्परया वा तत्साधनानि । तत्राध्ययनादित्रयमितरसिद्धीनामङ्कुशवद्गजस्य मुख्यं साधनमिति दिक् ॥ ४० ॥

---

1. द्र० ५० सांख्यकारिकास्था तत्त्वकौमुदी ।

अवान्तरभेदाः पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

चतुर्षु विपर्ययभेदानवान्तरानाह—अवान्तरेति । विपर्ययस्यावान्तरभेदाः पूर्वाचार्यैर्यथोक्तास्तथा बोध्याः । तथापि पञ्चानां विपर्ययभेदानामविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां तमः मोहः महामोहः तामिस्रोऽन्धतामिस्र इति क्रमेण नामानि । अव्यक्तमदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्या तमः । सा चाष्टविधविषयत्वादष्टविधा । शब्दादिपञ्चसु दिव्यादिव्यतया दशविधेषु राग आसक्तिर्महामोहः, स च दशविषयत्वादष्टादशविधः । शब्दादयो दशाणिमाऽदयोऽष्टौ । परस्परेणोपहत्यमानाः कोपनीया भवन्तीति तद्विषयो द्वेषस्तामिस्रोऽष्टादशविधविषयत्वादष्टादशविधः । देवा अणिमादिकमैश्वर्यमासाद्य शब्दादीन् विषयान् भुञ्जानाः शब्दादयो भोग्याः, तदुपाधयश्चाणिमादयोऽस्माकमसुरैर्जातूपहत्येरन्निति बिभ्यति, सोऽयं त्रासोऽभिनिवेशो महातामिस्रः । सोऽप्यष्टादशविधविषयत्वादष्टादशविध इति संकलनया द्विषष्टिर्विपर्ययभेदाः ॥ ४१ ॥

इदानीं विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धीनां विशेषानाह—अवान्तरेति । पूर्वाचार्योक्ता एवेत्यर्थः । ते च द्वाषष्टिभेदैरुक्ताः । तमोरूपा अविद्या अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्ररूपाष्टप्रकृतिष्वनात्मस्वात्मबुद्धिरूपविषयभेदादष्टधा । कार्यकारणभेदाद् विकृतिष्वात्मबुद्धेरप्यत्रैवान्तर्भावः । एवं तत्समानविषयकस्यास्मिताख्यस्य मोहस्याप्यष्टविधत्वम् । दिव्यादिव्यभेदेन शब्दादीनां विषयाणां दशत्वात् तद्विषयो रागाख्यो महामोहो दशविधः । अविद्यास्मितारागाणां विषयाश्चाष्टादश, तद्विघातकेषु अष्टादशसु तामिस्राख्यो द्वेषो विषयभेदादष्टादशधा, एवं तेषामष्टादशानां दर्शनादष्टादशविधोऽन्धतामिस्राख्योऽभिनिवेशो भयमिति । एषां च तम आदिसंज्ञकनरकहेतुत्वात् तत्संज्ञकत्वं बोध्यम् ॥ ४१ ॥

एवमितरस्याः ॥ ४२ ॥

अशक्तेर्भेदानाह—एवमिति । पूर्वाचार्योक्ता एवाशक्तेर्भेदा ज्ञेयाः, ते च—

बाधिर्यं कुण्ठितान्धत्वं जडताजिघ्रता तथा ।
मूकता कौण्यपङ्गुत्वं क्लैब्योदावर्तमुग्धता ॥

इत्येकादशेन्द्रियवधाः । तुष्टयो नव, सिद्धयोऽष्टौ, तद्विपर्ययेण सप्तदश बुद्धेर्वधाः, इत्यष्टाविंशतिधा बुद्धेरशक्तिः । जडता रसाज्ञानं, कौण्यं ग्रहणासामर्थ्यम्, उदावर्तो विसर्गासामर्थ्यं, मुग्धता विषयाग्रहणम् ॥ ४२ ॥

एवमिति । इतरस्या अशक्तेरप्यत्रावान्तरभेदा अष्टाविंशतिरवगन्तव्याः ॥ ४२ ॥

आध्यात्मिकादिभेदान्नवधा तुष्टिः ॥ ४३ ॥

तुष्टिभेदानाह—आध्यात्मिकेति । तुष्टयो द्विधा—आध्यात्मिका बाह्याश्च, तत्र प्रकृतिव्यतिरिक्तमात्मानमधिकृत्य प्रवृत्ता आध्यात्मिकाश्चतस्रः, प्रकृत्युपादानकालभाग्यनामानः । तत्र प्रकृतितुष्टिर्यथा प्रकृतिव्यतिरिक्ते आत्मनि ज्ञाते विवेकसाक्षात्कारो हि प्रकृतिपरिणामस्तं च प्रकृतिरेव करिष्यतीति तदर्थमलन्ते ध्यानाभ्यासेन तस्मादेवमेवासस्वेति कस्यचिदुपदेशात् शिष्यस्य तुष्टिः । इयमेवाम्भ इत्युच्यते । उपादानतुष्टिर्यथा प्राकृत्यपि विवेकख्यातिर्न प्रकृतिमात्राद्भवति । माभूत्सर्वस्य सर्वदा प्रकृतिमात्रस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात् । प्रव्रज्याहेतुका तु सा तस्मात्प्रव्रज्यामुपाददीथाः कृतन्ते ध्यानाभ्यासेनेत्युपदेशात्तुष्टिः । सा च सलिलमुच्यते । कालतुष्टिर्यथा प्रव्रज्या अपि सद्यो निर्वाणदा न भवति किन्तु कालमपेक्ष्येति कालात्ते सिद्धिर्भविष्यत्यलमुत्तप्ततया तवेत्युपदेशात्तुष्टिः ओघ उच्यते । भाग्यतुष्टिर्यथा कालादपि न सर्वेषां मुक्तिरपि तु भाग्यादेव कस्यचित् । अत एव मदालसापत्यानां बाल्येऽपि मातुरुपदेशमात्रादेव विवेकख्यातिलाभेन मुक्तिरभूत् । तस्माद्भाग्य एव हेतुर्नान्य इत्युपदेशात्तुष्टिर्वृष्टिरित्युच्यते । बाह्याः पञ्च । ता हि अनात्मनः प्रकृतिमहदहङ्कारादीनात्मेत्यभिमन्यमानस्यैव विषयोपरमे सति भवन्ति । तथा हि शब्दादिषु पञ्चस्वपि विषयेष्वर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषदर्शनजन्मानः पञ्चोपरमा भवन्ति, तेषु च पञ्चतुष्टयो भवन्ति । स्रक्चन्दनवनिताद्यर्जने बहुदुःखमनुसंदधतो विषयोपरमे तुष्टिरेका । अर्जितमपि धनादिकं राजादिभ्यो विनङ्क्ष्यतीति तद्रक्षणे महादुःखमिति भावयतो विषयोपरमे तुष्टिर्द्वितीया । अल्पायासेनार्जितं रक्षितं च तद्भुज्यमाने क्षीयत एवेति क्षयं भावयतो विषयोपरमे तुष्टिस्तृतीया ।

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥[1]

इत्युक्तेर्भोगाभ्यासात् कामा वर्धन्ते, ते च विषयाप्राप्तौ कामिनं दुःखयन्तीति भोगदोषं भावयतो विषयोपरमे तुष्टिश्चतुर्थी । इमानुपहत्य भूतान्युपभोगः सम्भवतीति हिंसादोषदर्शनाद्विषयोपरमे तुष्टिः पञ्चमी । एताश्च क्रमेण पारं सुपारं पारपारमनुत्तमाम्भ उत्तमाम्भ इति चोच्यन्ते, इति नव तुष्टयः ॥ ४३ ॥

---

१. मनु २।३७ ।

आध्यात्मिकेति । व्याख्यातम् ।। ४३ ।।

ऊहादिभिः सिद्धिः ।। ४४ ।।

सिद्धेर्भेदानाह—ऊहादिभिरिति । ऊहादिभेदैरष्टधा सिद्धिरित्यर्थः । ते च ऊहः शब्दोऽध्ययनं त्रयो विघाता सुहृत्प्राप्तिर्दानं चेति । अथ श्रौतक्रमात्पदार्थक्रमो बलवानित्यभिप्रेत्य क्रमान्तरेण व्याख्यायन्ते । तत्राद्या सिद्धिरध्ययनं नाम, विधिवद्-गुरुमुखादध्यात्मविद्यानामक्षरस्वरूपग्रहणं तारमुच्यते । द्वितीया सिद्धिः शब्दः शब्द इति तज्जनितमर्थज्ञानं सुतारमुच्यते । तृतीया ऊहस्तर्कः, आगमाविरोधिन्यायेनागमार्थपरीक्षणं यदिदं मननमाहुः सा तारतारमुच्यते । सुहृत्प्राप्तिश्चतुर्थी, न्यायेन परीक्षितमप्यर्थं न तावच्छ्रद्धते यावद् गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिः सह न संवाद्यते, तस्मात् सुहृदां गुर्वादीनां प्राप्तिरावश्यकीति । सा च रम्यकमुच्यते । दानं पञ्चमी सिद्धिः, दानं च विवेकज्ञानस्य शुद्धिः, देहशोधन इत्यस्माद्दानपदोत्पत्तेः । यदाह पतञ्जलिः "विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः"[१] इति । अविप्लवः शुद्धिः सा च सवासनसंशयविपर्ययायासपरिहारेण विवेकसाक्षात्कारस्य स्वच्छप्रवाहेऽवस्थानम् । इयन्तु न विनादरनैरन्तर्यदीर्घकालस्य नियताभ्यासपरिपाकाद्भवतीति दानेन कार्येण सोऽपि संगृहीतः सेयं सदामुदितमुच्यते । इमाश्च पञ्चामुख्याः सिद्धयो हेतुत्वात्, तिस्रः पुनः फलत्वान्मुख्या आध्यात्मिकदुःखविघातः आधिभौतिकदुःखविघातः आधिदैविकदुःखविघातश्चेति । इमाश्च क्रमेण प्रमोदमुदितमोदमाननामानः । एवं पञ्च विपर्ययभेदाः, अशक्तिरष्टाविंशतिधा, तुष्टिर्नवधा सिद्धिरष्टधेति पञ्चाशत्पदार्थाः ।। ४४ ।।

ऊहादिभिरिति । व्याख्यातम् ।। ४४ ।।

नेतरादितरहानेन विना ।। ४५ ।।

विपर्ययाशक्तितुष्टयश्च हेया इत्याह—नेतरादिति । इतरासां विपर्ययाशक्तितुष्टीनां हानेन विना इतरात् इतरस्मात् अहानात् सिद्धयो न भवन्तीति शेषः । आसां सिद्धिपरिपन्थिनीत्वादिति भावः । इतरादिति छान्दसम्, इतरेत्यत्र सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः ।। ४५ ।।

ननूहाद्यतिरिक्तमन्त्ररूपः समाध्यादिभिरप्यणिमाद्यष्टसिद्धेः सर्वशास्त्रसिद्धत्वादाह—नेतरादिति । इतरान्मन्त्रादेर्न तात्त्विकी सिद्धिर्यतः सारतरस्य विपर्ययस्य हानेन विनैव भवति । अतः संसारपरिपन्थित्वात् सा सिद्ध्याभास एव न तात्त्विकी सिद्धिरित्यर्थः । एवं सूक्ष्मस्थूलौ सर्गौ प्रवाहरूपेणान्योन्यं हेतू,

---

१. योगसू० २।२६ ।

बीजाङ्कुरवत् । तत्र स्थूलसर्गो भव इति प्रत्ययसर्ग इति चोच्यते, सूक्ष्मसर्गो लिङ्गमिति । पुरुषार्थस्य भोगस्य भोग्यशब्दादिभिर्भोगायतनशरीरेण भोगसाधनेन्द्रियकरणैर्विनासंभवाद् द्विविधसर्गावश्यकत्वम् । कल्पादावपि पूर्वकल्पोत्पन्नभावलिङ्गसंस्कारात्तयोरुत्पत्तिरिति मन्तव्यम् ।। ४५ ।।

दैवादिप्रभेदा ।। ४६ ।।

सृष्टिभेदानाह—दैवादीति । सृष्टिरिति शेषः । आदिशब्दात् तैर्यग्योनः मानुष्यश्च । ब्राह्मः प्राजापत्य ऐन्द्रः पैत्रो गान्धर्वो याक्षो राक्षसः पैशाच इत्यष्टविधो दैवः । पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरा इति पञ्चविधस्तैर्यग्योनः । एकविधो मानुष्यः । ब्राह्मणत्वाद्यवान्तरजातिभेदाविवक्षया संस्थानस्य चतुर्षु वर्णेष्वविशेषादिति समासतो भौतिकः सर्गः ।। ४६ ।।

इदानीं व्यष्टिसृष्टेर्विस्तरमाह—दैवादीति । दैवादिप्रभेदो यस्याः सा सृष्टिरिति शेषः । तत्र ब्राह्मप्राजापत्यैन्द्रपैत्र्यगान्धर्वयाक्षराक्षसपैशाचभेदाद् दैवोऽष्टविधः । पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरभेदात् तैर्यग्योनः पञ्चधा । मानुषश्च संस्थानैक्यादेकविधः । अयं भूतानां व्यष्टिप्राणिनां विराजः सकाशात् सर्ग इति बोध्यम् ।। ४६ ।।

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं तत्कृते सृष्टिराविवेकात् ।।४७।।

प्रकृतेः प्रवृत्तिशीलत्वात् सर्वदा सृष्टौ कथं मुक्तिरित्यत आह—आब्रह्मेति । विवेकज्ञानपर्यन्तमेव प्रकृतिः प्रवर्तते स्वभावात् ।। ४७ ।।

व्यष्टिसृष्टिरपि पुरुषार्थेत्याह—आब्रह्मेति । चतुर्मुखमारभ्य स्थावरान्ता व्यष्टिसृष्टिरपि विराट्सृष्टिवदेव पुरुषार्था, तत्पुरुषाणां विवेकख्यातिपर्यन्तमित्यर्थः ।। ४७ ।।

ऊर्ध्वं सत्त्वविशाला ।। ४८ ।।

कुत्र कथं सृष्टिरित्याह—ऊर्ध्वमिति । भुवः प्रभृति सत्यान्ता सत्त्वमूला सत्त्वबहुला ।। ४८ ।।

तत्रापि विशेषमाह—ऊर्ध्वमित्यादि । ऊर्ध्वं भूलोकादुपरि सृष्टिः सत्त्वाधिकेत्यर्थः ।। ४८ ।।

तमोविशाला मूलतः ।। ४९ ।।

तम इति । मूलतः सृष्टिः पश्वादिस्थावरान्ता तमोबहुला ।। ४९ ।।

तम इति । मूलतः भूर्लोकादध इत्यर्थः । इदमुपलक्षणं पश्वादिस्थावरान्तसृष्टेः, सोऽयं लोहमयत्वात् तमोबहुलः ।। ४९ ।।

मध्ये रजोविशाला ॥ ५० ॥

मध्य इति । किन्तु मध्ये रजोबहुला ॥ ५० ॥

मध्य इति । मध्ये भूर्लोके ॥ ५० ॥

कर्मवैचित्र्यात् प्रधानचेष्टा गर्भदासवत् ॥ ५१ ।

धर्माधर्मानुष्ठानपरत्वाद् दुःखबहुलत्वाच्चैकस्याः प्रकृतेः सृष्टिवैचित्र्यं कथं तदाह—कर्मेति । गर्भदासो यथा विचित्रं कर्म कुरुते प्रभोरर्थे तद्वत् ॥ ५१ ॥

एवं भूतसृष्टिवैचित्र्ये हेतुमाह—कर्मेति । विचित्रकर्मरूपान्निमित्तात् प्रधानस्य चेष्टा कार्यवैचित्र्यरूपा यथा गर्भदासो भृत्यत्ववासनापाटवेन नानाप्रकारां परिचर्यां स्वाम्यर्थे करोति तद्वदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

आवृत्तिस्तत्राप्युत्तरोत्तरयोनियोगाद्धेयः ॥ ५२ ॥

ननु कर्मवैचित्र्यादुत्तरोत्तरभूमिलाभे किं मोक्षेणेत्यत आह—आवृत्तिरिति । उत्तरोत्तरविशिष्टजन्मलाभेऽप्यावृत्तिर्यतोऽतः संसारो हेयः ॥ ५२ ॥

ननूर्ध्वसृष्टेः सत्त्वविशालत्वे तत एव कृतार्थत्वात् तत्रत्यपुरुषाणां किं मोक्षेणेत्यत आह—आवृत्तिरिति । तत्राप्यूर्ध्वगतावप्यावृत्तिरस्ति, अतोऽधोऽधोयोनिसंबन्धात् सोऽपि लोको हेय इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

समानं जरामरणादिजं दुःखम् ॥ ५३ ॥

समानमिति । स्पष्टम् ॥ ५३ ॥

किंच—समानमिति । आब्रह्मस्थावरान्तमिति शेषः ॥ ५३ ॥

न कारणलयात् कृतकृत्यता मग्नवदुत्थानात् ॥ ५४ ॥

प्रकृतिलयात्कृतकृत्यतां निरस्यति—नेति । "पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः" इत्युक्तेः कारणलीनस्य मग्नवत् पुनरुत्थानप्रतीतेः । "निर्गुणं पुरुषं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते" । इत्युक्तेस्तु न मुक्तौ पुनरावृत्तिः ॥ ५४ ॥

कारणे लयादपि न कृतकृत्यतेत्याह—नेति । विवेकज्ञानाभावे यदा महदादिषु वैराग्यं प्रकृत्युपासनया भवति, तदा महदादिषु वैराग्यात् प्रकृतिलयेऽपि न कृतकृत्यता । यथा जले मग्नः पुनरुत्तिष्ठति, एवं प्रकृतिलीना ईश्वरभावेन पुनराविर्भवन्ति । संस्कारादेरक्षयेण पुना रागाभिव्यक्तेरित्यर्थः ॥ ५४ ॥

अकार्यत्वेऽपि तद्योगः पारवश्यात् ॥ ५५ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्वाविशेषे कुतः प्रकृतेरेव स्रष्टृत्वम् ? तत्राह—अकार्यत्व इति। अकार्यत्वेऽपि नित्यत्वेऽपि तद्योगः स्रष्टृत्वयोगः, पारवश्यात् परार्थत्वात् ॥ ५५ ॥

ननु स्वतन्त्रा प्रकृतिः कथं स्वोपासकस्य दुःखनिदानमुत्थानं पुनः करोति, तत्राह—अकार्यत्व इति। अकार्यत्वमप्रेर्यत्वं प्रकृतेरन्येच्छानधीनत्वेऽपि तद्योगः स्वलीनस्य पुनरुत्थानं पुरुषार्थतन्त्रत्वाद्विवेकख्यातिरूपपुरुषार्थवशेन प्रकृत्या पुनरुत्थाप्यते स्वलीन इत्यर्थः। पुरुषादयश्च न प्रकृतेः प्रेरकाः किन्तु प्रकृतिस्वभावायाः प्रकृतिप्रतिबन्धकनिवृत्तौ निमित्तानीति न स्वातन्त्र्यहानिः ॥ ५५ ॥

स हि सर्ववित् सर्वकर्ता ॥ ५६ ॥

प्रकृतेरचेतनाया अधिष्ठाता चेतनः कश्चिदस्ति स च सर्ववित् सर्वकर्त्तेति मतं दूषयति—स इति। स हीति प्रकृतिपदार्थ एवेत्यर्थः। प्रकृतेः परिणामित्वेन ज्ञानवृत्तिरूपपरिणामभावादिति भावः ॥ ५६ ॥

प्रकृतिलीनपुरुषोत्थाने प्रमाणमाह—स हीति। पूर्वे सर्गे प्रत्युपासनया तल्लीनः सर्गान्तरे सर्ववित् सर्वकर्तेति श्रूयते, इत्यर्थः। स एवेश्वर आदिपुरुष इत्युच्यते। प्रकृतिलयेन तस्यैव प्रकृतिपदप्राप्त्यौचित्यात्। ५६ ॥

ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा ॥ ५७ ॥

ईश्वरकारणत्वप्रतिपादकश्रुत्यादीनामप्ययमेवार्थ इत्याह—ईदृश इति। सिद्धिर्ज्ञानसिद्धा प्रमाणजन्या ॥ ५७ ॥

नन्वेवमीश्वरप्रतिषेधानुपपत्तिरत आह–ईदृशेति। प्रकृतिलीनस्य जन्येश्वरस्य सिद्धिः "यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः॥"[1] इत्यादि श्रुतेः सर्वसिद्धैवेत्यर्थः। यद्वा स हि सर्ववित् सर्वकर्तेत्यस्यायमर्थः--सः पुरुषसामान्यं सर्वज्ञानशक्तिमत्, अयस्कान्तवत् सन्निधिमात्रेण प्रेरकतया। सर्वकर्तृत्वशक्तिमच्चेत्यसमाप्तपुरुषार्थपुरुषसान्निध्यात् तदर्थमस्येच्छानधीनाया अपि प्रकृतेः प्रवृत्तिः। सान्निध्यमात्रेणेश्वरसिद्धिस्तु—

> अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्यमात्मनि तिष्ठति।
> ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते[2] ॥

---

१. मुण्डको० १।१।९। २. कठोप० २।४।१२।

सृजते च गुणान् सर्वान् क्षेत्रज्ञस्त्वनुपश्यति ।
गुणानविक्रियः सर्वानुदासीनवदीश्वरः ॥

इत्यादि श्रुतिसिद्धेति द्वितीयसूत्रार्थः ॥ ५७ ॥

प्रधानसृष्टिः परार्थं स्वतोऽप्यभोक्तृत्वादुष्ट्रकुङ्कुमवहनवत् ॥ ५८ ॥

प्रधानः किमर्थं प्रवर्तते तत्राह—प्रधानेति । परार्थम् । अपिरेवार्थे स्वतः अभोक्तृत्वादेवेत्यर्थः । उष्ट्रकुङ्कुमवहनवदिति ॥ ५८ ॥

अथ प्रधानसृष्टेः प्रयोजनं विस्तरत आह—प्रधानेति । प्रधानस्य स्वत एव सृष्टिः । सा च परार्थमन्यस्य पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं, यथोष्ट्रस्य कुङ्कमवहनं स्वाम्यर्थं, कुतः, अभोक्तृत्वात्, अचेतनत्वादित्यर्थः । यद्यपि पूर्वं स्वार्थापि सृष्टिरित्युक्तं तथापि पुरुषार्थतां विना स्वार्थतोऽपि न सिद्धयति । स्वार्थोऽपि प्रधानस्य जातभोगापवर्गात् पुरुषादात्मविमोक्षणमेव । भृत्यतुल्या यापि स्वामिनो दुःखार्थमपि प्रवृत्तिर्दुष्टभृत्यवद् बोध्या ॥ ५८ ॥

अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य ॥ ५९ ॥

दृष्टान्तेन चेतनस्यैव परार्थप्रवृत्तिमाशङ्क्याह—अचेतनत्व इति । यथा क्षीरं वत्सविवृद्ध्यर्थं प्रवर्तते तद्वदित्यर्थः ॥ ५९ ॥

नन्वचेतनस्य स्वतः स्रष्टृत्वमनुपपन्नं रथादौ परत्वेनैव चेष्टादर्शनादिति-तत्राह—अचेतनत्व इति । यथा क्षीरं द्रव्यान्तरसंयोगेन पुरुषयत्नं विनैव स्वत एव दधिरूपेण परिणमते, एवं महदादिरूपेण प्रधानं परिणमते इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

कर्मवद् दृष्टेर्वा कालादेः ॥ ६० ॥

दृष्टान्तमाह—कर्मवदिति । क्रियते उप्यते इति कर्म । कृषीबलेनोप्यमानं बीजादि वृष्टिमपेक्ष्य वृक्षादिरूपेण परिणमते तथा प्रधानमपि ॥ ६० ॥

दृष्टान्तान्तरमाह—कर्मवदिति । यथा कर्म व्यापारः, कालादेः अत एव दृष्टेः एवं प्रधानस्यापि चेष्टा दृष्टानुसारित्वात् कल्पनाया इत्यर्थः ॥ ६० ॥

स्वभावाच्चेष्टितमनभिसन्धानाद् भृत्यवत् ॥ ६१ ॥

उष्ट्रस्य ताडनाभियापि कुङ्कुमवहनं घटते । प्रकृतेरचेतनत्वेन तु न स्वार्थानुसन्धानमित्यत आह—स्वभावादिति । गर्भदासो हि स्वभावादेव स्वामिकार्यं करोति, न स्वार्थमनुसंधायेति प्रसिद्धम् ॥ ६१ ॥

ननु एवमपि ममेदं भोगाभोगसाधनमिति प्रतिसन्धानाभावान्मूढायाः प्रकृतेः कदाचित् प्रवृत्तिरपि न स्यादत आह—स्वभावादिति । यथा प्रकृष्टभृत्यस्य संस्कारादेवावश्यकस्वामिसेवायां प्रवृत्तिस्तथैव प्रकृतेश्चेष्टितं संस्कारादेवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

कर्माकृष्टेर्वाऽनादितः ॥ ६२ ॥

कर्मेति । अनादित्वात्संसारस्य धर्माधर्माभ्यामुद्वलितं प्रधानं प्रवर्तत इत्यर्थः ॥६२॥

कर्मेति । वा चार्थे । कर्मभिराकर्षणाच्च प्रधानस्यावश्यकी व्यवस्थिता च प्रवृत्तिरित्यर्थः । अनवस्था चानादित्वान्न दोषः ॥ ६२ ॥

विविक्तबोधात् सृष्टिनिवृत्तिः प्रधानस्य सूदवत्पाके ॥ ६३ ॥

शतकृत्वोऽपि पथ्यं वेदितव्यमित्याशयेनाह—विविक्तेति । यथा सूपकारः पाकं कृत्वा निवर्तते ॥ ६३ ॥

इदानीं प्रयोजनसमाप्तौ स्वत एव प्रधाननिवृत्त्या मोक्ष इत्याह--विविक्तेति । विविक्तपुरुषज्ञानात् परवैराग्येण पुरुषार्थसमाप्तौ प्रधानं सृष्टेर्निवर्तते । यथा पाके निष्पन्ने पाचकव्यापारो निवर्तत इत्यर्थः । अयमेवात्यन्तिकप्रलयः "तस्याभिध्यानात् योजनात्तत्त्वभावाद् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः"[1] इति श्रुतेः ॥ ६३ ॥

इतर इतरवत् तद्दोषात् ॥ ६४ ॥

सत्यपि विवेकज्ञाने कुतो न मुक्तिरित्याशङ्क्याह—इतर इति । इतरः केवलविवेकज्ञानवानपि, इतरवत् विवेकज्ञानरहितवत् । तस्य विवेकज्ञानस्य दोषात् संशयविपर्यासरूपात् । तथा च विवेकज्ञानस्य शुद्ध्यर्थं तत्त्वाभ्यासे यतनीयमिति भावः ।६४।

इयश्च विविक्तबोधपुरुषं प्रत्येवेत्याह—इतर इति । इतरः विवेकरहितः इतरवद् बद्धवदेव तद्दोषादविवेकरूपात् दोषात् । अतस्तं प्रति प्रधानं प्रवर्तत एवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

द्वयोरेकतरस्य वौदासीन्यमपवर्गः ॥ ६५ ॥

मोक्षस्वरूपमाह—द्वयोरिति । विवेकिनं प्रत्यप्रवृत्तिः प्रकृतेरौदासीन्यं प्रकृत्यनभिष्वङ्गः ॥ ६५ ॥

सृष्टिनिवृत्तेः फलमाह—द्वयोरिति । द्वयोः प्रधानपुरुषयोरेकस्य पुरुषस्यैव

---

१. श्वेताश्व० १।१० ।

वा औदासीन्यं परस्परवियोग इतरवियोगो वा सोऽपवर्ग इत्यर्थः । अहं मुक्तः स्यामित्येव प्रतीतेरन्त्यो मुक्तः ।। ६५ ।।

अन्यसृष्ट्युपरागान्न निवर्तते[1] ऽप्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्येवोरगः ।। ६६ ।।

पुरुषस्य एकतरस्यात्मनःमुख्यत्वात्तस्याः प्रकृतेरौदासीन्ये सर्वमुक्तिः स्यादत आह–अन्येति । उपरागकरणं ज्ञानिनं प्रत्यौदासीन्येऽप्यज्ञानिनः प्रति प्रवर्तते । दृष्टान्तः स्पष्टः ।। ६६ ।।

अमुक्तपुरुषं प्रति प्रधानस्य प्रवृत्तौ दृष्टान्तमाह--अन्येति । यथा प्रबुद्धरज्जुतत्त्वं प्रति निवृत्तोऽप्यहिरप्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्य भयादिसृष्ट्युपरागान्न निवर्तते तथा ज्ञानिनं प्रति निवृत्तापि प्रकृतिरन्यं प्रति सृष्टौ प्रवर्तते इत्यर्थः । उरगतुल्यत्वं च प्रधानस्य रज्जुतुल्ये पुरुषे समारोपणादिति बोध्यम् ।। ६६ ।।

कर्मनिमित्तयोगाच्च ।। ६६ ।।

कर्मेति । सृष्टौ हि कर्मापि निमित्तमित्युक्तं तच्चाज्ञानिनो नास्ति "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि"[2] इति श्रुतेः ।। ६७ ।।

हेत्वन्तरमाह—कर्मेति । सृष्टौ निमित्तं यत् कर्म तस्य संबन्धादप्यन्यपुरुषार्थं सृजतीत्यर्थः ।। ६७ ।।

नैरपेक्ष्येऽपि प्रकृत्युपकारेऽविवेको निमित्तम् ।। ६८ ।।

अदृष्टस्याकारणत्वेऽप्याह--नैरपेक्ष्येति । अदृष्टनैरपेक्ष्येऽप्यविवेकः प्रकृतिप्रवृत्तावपेक्षितः ।। ६८ ।।

ननु सर्वेषां पुरुषाणामप्रार्थकत्वेन निरपेक्षत्वाविशेषात् कञ्चित्प्रति प्रवर्तते नान्यं प्रति, किं नियामकमत आह--नैरपेक्ष्य इति । तेषामितरनैरपेक्ष्येऽप्ययं ममायमहमित्यविवेकात्, प्रकृतिः सृष्ट्यादिभिः पुरुषानुपकरोतीत्यर्थः । यः पुरुषः एवं विविच्य न पश्यति तं प्रत्येव प्रवर्तते इतिभावः ।। ६८ ।।

नर्तकीवत् प्रवृत्तस्यापि निवृत्तिश्चारितार्थ्यात् ।। ६९ ।।

प्रकृतेर्निवृत्तिं दृष्टान्तेनाह--नर्तकीवदिति । नर्तकी यथा सभ्यान् प्रत्यात्मानं प्रदर्श्य नृत्यान्निवर्तते तथा प्रधानमपि ।। ६९ ।।

ननु प्रवृत्तिस्वभावायाः कथं विवेकेऽपि निवृत्तिरत आह--नर्तकीवदिति । यथा परिषद्भ्यो नृत्यदर्शनार्थं प्रवृत्ता नर्तकी तत्सिद्धौ निवर्तते तथा प्रधानं पुरुषार्थं प्रवृत्तं तत्समाप्तिरूपे चरितार्थत्वे निवर्तत इत्यर्थः ।। ६९ ।।

---

१. ०उपरागेऽपि न विरज्यते–पाठा० । २. मुण्डकोप० २।२।८ ।

दोषबोधेऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य कुलवधूवत् ॥ ७० ॥

नर्तकीवत्पुनः कदाचित्प्रवर्तिष्यते ? नेत्याह—दोषेति । विवेकज्ञानाद् दोषबोधे सत्युपसर्पणं नैवेत्यर्थः । कुलवधूर्यथा परपुरुषेण दृष्टाहमिति जानाना नोपसर्पति तम् ॥ ७० ॥

हेत्वन्तरमाह--दोषेति । यथा स्वामिना मे दोषो दृष्ट इति लज्जिता कुलवधूः स्वामिनं नोपसर्पति तथा प्रकृतेः परिणामित्वदुःखात्मकत्वादिदोषदर्शनाल्लज्जितेव सा पुरुषं प्रति नोपसर्पति, कुतः सृष्टिरित्यर्थः ।

सविकारापि मौढ्येन चिरभुक्ता गुणात्मना ।
प्रकृतिर्ज्ञातदोषेयं लज्जयेव निवर्तते ॥[1]

इति स्मृतेः ॥ ७० ॥

नैकान्ततो बन्धमोक्षौ पुरुषस्याविवेकादृते ॥ ७१ ॥

बन्धमोक्षौ च पुरुषस्याविवेकादेव न तु स्वाभाविकावित्याह—नैकान्तत इति । एकान्ततः स्वाभाविकौ प्रकृतौ स्वपुरुषस्याविवेकादेव ॥ ७१ ॥

नन्वेवं बन्धमोक्षरूपेण पुरुषस्य परिणामापत्तिरत आह—नैकान्तत इति । दुःखयोगवियोगरूपौ बन्धमोक्षौ पुरुषस्य नैकान्ततः तत्त्वतः, किन्त्वविवेकनिमित्तकावित्यर्थः ॥ ७१ ॥

प्रकृतेराञ्जस्यात् सङ्गत्वात्[2] पशुवत् ॥ ७२ ॥

स्वाभाविकावित्याह—प्रकृतेरिति । आञ्जस्यात्तत्वतः संसर्गत्वाद् गुणयोगात् तत्स्यात् । प्रकृतिगतयोरपि बन्धमोक्षयोर्विवेकग्रहात् पुरुषसम्बन्ध इति भावः ॥७२॥

तत्त्वतस्तु बन्धमोक्षौ प्रकृतेरेवेत्याह—प्रकृतेरिति । आञ्जस्येन तत्त्वतः दुःखेन बन्धमोक्षौ प्रकृतेरेव । सङ्गत्वात् दुःखसाधनधर्मादियोगात् । यथा पशुः रज्ज्वा लिप्ततया बन्धमोक्षभागी तद्वदित्यर्थः । पुरुषस्य मोक्षस्तु प्रतिबिम्बरूपदुःखवियोग एवेति बोध्यम् ॥ ७२ ॥

रूपैः सप्तभिरात्मानं बध्नाति प्रधानं कोशकारवत्,
मोचयत्येकरूपेण ॥ ७३ ॥

प्रकृतिः कियद्भी रूपैरात्मानं बध्नाति तदाह—रूपैरिति । सप्तभिर्धर्मवैराग्यैश्वर्याज्ञानाधर्मावैराग्यानैश्वर्यैः । एकेन ज्ञानेन ॥ ७३ ॥

---

१. नारदपु० । २. 'संसर्गत्वात्' इति वेदान्तिसंमतः पाठः ।

बुद्धेरपि कैर्त्रन्धः कैर्मोक्षस्तत्राह--रूपैरिति । धर्मवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञाना-वैराग्ज्ञानैश्वर्यैः सप्तभी रूपैः स्वधर्मैर्दुःखहेतुभिः प्रकृतिरात्मानं दुःखेन बध्नाति । एकेनैव रूपेण ज्ञानेनात्मानं मोचयतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

निमित्तत्वमविवेकस्य न दृष्टहानिः ॥ ७४ ॥

ननु विवेकख्यात्यर्थं निरन्तरं ध्यानानुष्ठाने मुक्तिहेतुभूतकर्मात्यागात् मुक्तिर्न स्यादित्यत आह--निमित्तत्वमिति । संसारस्य कारणमविवेकस्तन्निवृत्तये विवेकख्यातावेव यतनीयन्ते, नतु दृष्टफलमुक्तिहानिर्भविष्यति । कर्मणस्तु चित्तशुद्धिद्वारा फलादिति तद्दृष्टमित्युच्यते ॥ ७४ ॥

अविवेकादृते इत्यस्य विवेक एव बन्ध इति नार्थः । तस्याहेयत्वानुपादेयत्वात्, लोके दुःखसुखयोरेव तत्त्वेन दृष्टत्वादित्याह—निमित्तत्वमिति । अविवेकेन निमित्तेन यः प्रकृतिपुरुषयोः संयोगस्तेनोत्पद्यमानप्राकृतदुःखस्य यः प्रतिबिम्बः स एव बन्धः तन्निवृत्तिरेव च मोक्ष इत्यर्थः । पुरुषस्तु कूटस्थचिन्मात्रः स्वबुद्धिवृत्तिसाक्षी सदैकरूप एवेति बोध्यम् ॥ ७४ ॥

तत्त्वाभ्यासान्नेति नेतीति त्यागाद् विवेकसिद्धिः ॥ ७५ ॥

विवेकः कथं स्यात्तत्राह--तत्त्वाभ्यासादिति । नेतिनेतीति तत्त्वाभ्यासाद्देहेन्द्रियादिवैलक्षण्येनात्मनः पुनः पुनश्चिन्तनात्यागात् संन्यासाच्च विवेकसिद्धिः विवेकसाक्षात्कारः । तथा च श्रुतिः "अथात आदेशो नेति नेतीति"[1] "त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः"[2] इति च ॥ ७५ ॥

तत्र विवेकनिष्पत्तौ सारभूतमुपायमाह—तत्त्वेति । प्रकृतिपर्यन्तेषु जडेषु नेति नेतीत्यभिमानत्यागरूपात् तत्त्वाभ्यासाद्विवेकसिद्धिः । इतरत्सर्वमेतदङ्गमित्यर्थः । "अथात आदेशो नेति नेति"[3] इत्यादिश्रुतेः । स च नास्मि न मे नाहमित्याकारोऽन्तरान्तरा विपर्ययेणाविप्लुतस्तन्निष्पादकः । तत्राद्यः कर्तृत्वनिषेधः, द्वितीयः सङ्गनिषेधस्तृतीयस्तादात्म्यनिषेधः । स च तत्र तत्रानित्याशुचिदुःखात्मकत्वदर्शनादित्यवधेयम् ॥ ७५ ॥

अधिकारिप्रभेदान्न नियमः ॥ ७६ ॥

ननु अभ्यासेन चेद्विवेकसिद्धिद्वारा मोक्षस्तर्हि सर्वेषां शिष्याणां स्यादेकदाभ्यासाविशेषादत आह---अधिकारीति ॥ ७६ ॥

१, ३. बृहदा० २।३।६ । २. महाना० १०।५ ।

विवेकसिद्धौ विशेषमाह—अधिकारीति । मन्दाद्यधिकारिभेदसत्त्वादभ्यासः क्रियमाणोऽप्येकेनैव जन्मना सिद्ध्यतीति नियमो नास्तीत्यर्थः । अतो यमनियमादिभिरुत्तमाधिकारमात्मनः सम्पादयेदित्यर्थः ।। ७६ ।।

बाधितानुवृत्त्या मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः ।। ७७ ।।

बाधितेति । मध्य त्वं नाम विदेहमुक्तिप्रतिबन्धकप्रारब्धशेषवत्त्वम् । तद्वतो विवेकात् उपभोगेऽपीत्यन्वयः । रागद्वेषाभावाद् बाधितस्य हर्षविषादयोरप्रयोजकस्य कामानुत्पादकस्याप्यनुवृत्त्या प्रारब्धकर्मफलत्वेनावश्यकतया । तथा च विवेकविवेकिनोरुपभोगे महान्भेद इति भावः ।। ७७ ।।

ननु विवेकनिष्पत्तेरनन्तरक्षण एव किं मोक्षोऽथवा कश्चिद् विलम्बोऽपि, तत्राह—बाधितेति । सकृत्संप्रज्ञातयोगेन ध्येयातिरिक्तावृत्तिनिरोधविशेषरूपेण यो विवेकः स मध्यावस्थः, तस्मिन्सति पुरुषे बाधितानामपि दुःखादीनामभिभूतवासनातत्त्वेन प्रारब्धवशात् प्रतिबिम्बरूपेण पुरुषेऽनुवृत्त्या भोगो भवेदित्यर्थः । उत्तमविवेकश्च संस्कारदाहकत्वे सति सर्ववृत्तिनिरोधरूपस्यासंप्रज्ञातयोगस्यापुनरुपस्थानस्यैव जननाद्भवतीति तत्र न भोगः । मन्दविवेकस्तु साक्षात्कारात् पूर्वं श्रवणमननध्यानमात्ररूप इति विभागः ।। ७७ ।।

जीवन्मुक्तश्च ।। ७८ ।।

मध्यविवेकिनः स्वरूपमाह—जीवन्मुक्त इति । जीवन्नपि मुक्त इव ।। ७८ ।।

जीवन्मुक्त इति । जीवन्मुक्तोऽपि मध्यविवेककाल एवेत्यर्थः । तस्यामवस्थायामभिभूतवासनावशात् कृतमपि कर्म न फलायेति बोध्यम् ।। ७८ ।।

उपदेश्योपदेष्टृत्वात् तत्सिद्धिः ।। ७९ ।।

जीवन्मुक्ते प्रमाणमाह—उपदेश्येति । जीवन्मुक्तस्य रागाद्यभावान्नोपदेश्यत्वसम्भवः । मन्दविवेकी तूपदेश्यः, तथा च तदुपदेष्टृत्वाज्जीवन्मुक्तिसिद्धिः ।। ७९ ।।

जीवन्मुक्ते प्रमाणमाह—उपदेश्येति । शास्त्रेषु विवेकविषये गुरुशिष्यभावश्रवणाज्जीवन्मुक्तसिद्धिः । जीवन्मुक्तस्यैवोपदेष्टृत्वसंभव इति भावः ।। ७९ ।।

श्रुतिश्च ।। ८० ।।

अत्र प्रमाणं दर्शयति—श्रुतिश्चेति । "समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्"[१] इति श्रुतिः विदुष उपदेष्टृत्ववादिनोऽप्यस्ति ।। ८० ।।

---

१. मुण्डको० १।२।१२ ।

श्रुतिश्चेति। "अत्रैव सन् ब्रह्माप्येति"[१]। "तिष्ठेन्मुक्तोऽपि विग्रहे" इति श्रुतिश्च ॥ ८० ॥

इतरथान्धपरम्परा ॥ ८१ ॥

विपक्षे बाधमाह—इतरथेति। अज्ञानिना कथमज्ञानी उपदेश्यः ॥ ८१ ॥

विपक्षे बाधकमाह—इतरथेति। मन्दविवेकस्याकृतसाक्षात्कारस्याप्युपदेष्टृत्वेऽन्धपरम्परा। सामग्र्येणाज्ञात्वा चेदुपदिशेत्, कस्मिंश्चिद्देशे स्वभ्रमेण शिष्यमपि भ्रान्तं कुर्यात्। सोऽप्यन्यमित्येवमन्धपरम्परेति भावः ॥ ८१ ॥

चक्रभ्रमणवद् धृतशरीरः ॥ ८२ ॥

ज्ञानिनः शरीरं कथं तिष्ठतीत्याह—चक्रेति। यथा दण्डेन भ्राम्यमाणं चक्रं निवृत्तेऽपि दण्डे भ्राम्यत्येव, एवं विवेकिनः प्रकृतेर्निवृत्तावपि पूर्वव्यापारेण जातं शरीरं तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

ननु ज्ञानेन कर्मक्षये सति कथं जीवनमत आह—चक्रेति। कुलालकर्मनिवृत्तावपि पूर्ववेगाद्यथा स्वयमेव चक्रं भ्रमति, एवं ज्ञानोत्तरं कर्मानुत्पत्तावपि प्रारब्धकर्मवेगेन चेष्टमानं शरीरं धृत्वा जीवन्मुक्तस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥८२॥

संस्कारलेशतस्तत्सिद्धिः ॥ ८३ ॥

ननु दण्डक्रियाया अभावेऽपि तत्संस्काराद् भ्रमणमस्तु, रागाद्यभावे उपभोगस्तु कथं स्यादत आह—संस्कारेति। संस्कारो रागादीनां स एव, लेशो रागाद्याभास इत्यर्थः। ततस्तत्सिद्धिः उपभोगसिद्धिः। अत एव विवेकिनां रागादिदर्शनेऽपि न तद्रागादि किन्तु रागाद्याभास एवेति भावः ॥ ८३ ॥

ननु संप्रज्ञातयोगेन सर्ववासनाभिभवे कथं शरीरधारणम्? चिरकालीनविषयान्तरावेशस्य विषयान्तरसंस्काराभिभावकत्वस्य लोके दृष्टत्वादत आह—संस्कारेति। अल्पावशिष्टाभिभूतसंस्कारेभ्य एव शरीरधारणसिद्धिरित्यर्थः। अस्याविद्यासंस्कारस्यापि लेशतः स्थित्या अभिभूतत्वेन च न जन्मधर्माधर्मोत्पत्तिः। केचित्तु "सा लेशतोऽपि नास्ति, जन्मादावेव तदुपयोगात्, प्रारब्धकर्मफलभोगे तदनपेक्षणाच्च। यादृशे सा नियमेनापेक्षते स प्रवाहरूपो न जीवन्मुक्तेषु, तेषां तु भोगाभास एव"[२] इत्याहुः ॥ ८३ ॥

---

१. बृहदा० ४।४।६। २. द्र० योगसूत्रव्यासभाष्यं २।१३।

विवेकान्निःशेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यो नेतरान्नेतरात् ॥ ८४ ॥

विदेहमुक्तिमाह—विवेकादिति। उपभोगेन प्रारब्धसमाप्तौ प्रोक्तत्रिविधदुःखस्यात्यन्तनिवृत्तौ कृतकृत्यो मुक्तो भवति। कर्मणो मुक्तिहेतुत्वाभावमुपसंहरति—इतरस्मात् कर्मणः। इतरादिति तु संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वा छान्दसत्वं वा स्वीकृत्य संगमनीयम्। वीप्साध्यायसमाप्त्यर्थम् ॥ ८४ ॥

इति वेदान्तिमहादेवकृतसाङ्ख्यवृत्तिसारे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

उपसंहरति—विवेकादिति। उक्तायाः विवेकसिद्धेः परवैराग्ये सति देहपातानन्तरं विशेषतः स्थूलसूक्ष्माखिलदुःखनिवृत्तौ पुरुषः कृतकृत्यो भवति नेतराज्जीवन्मुक्त्यादेरपीत्यर्थः। द्विरुक्तिस्त्वध्यायसमाप्तौ ॥ ८४ ॥

इति वैराग्याध्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥

—:*:—

चतुर्थोऽध्यायः

राजपुत्रवत्तत्त्वोपदेशात् ॥ १ ॥

वैराग्यानन्तरं शिष्यप्रबोधायाख्यायिकाप्रायश्चतुर्थाध्यायः—राजपुत्रवदिति। राजसूनोः स्मृतिप्राप्तौ व्याधभावो निवर्त्तते यथैवमात्मनोऽज्ञस्येत्युक्तरीत्या गुरुणा तत्त्वोपदेशादवश्यं कृतकृत्यता भवति। उक्तं च गारुडे—

गृहाविष्टो द्विजः कश्चिच्छूद्रोऽहमिति मन्यते।
गृहनाशात् पुनः स्वीयं ब्राह्मण्यं मन्यते यथा ॥
मायाविष्टस्तथा जीवो देहोऽहमिति मन्यते।
मायानाशात् पुनः स्वीयं रूपं ब्रह्मास्मि मन्यते ॥ इति ॥ १ ॥

इदानीं विवेकज्ञानसाधनान्याख्यायिकामुखेनाह—राजपुत्रवदिति। विवेकोऽनुवर्तते। राजपुत्रस्येव तत्त्वोपदेशाद्विवेको जायत इत्यर्थः। यथा कश्चिद् राजपुत्रो वने शबरैः पोषितः शबरोऽहमिति मन्यमानः केनचिदमात्येन प्रतिबोधितः शबरभावमपहाय तात्त्विकं राजभावमवलम्बते। एवं विष्णु-

स्त्वमसीत्यादिश्रुत्युपदेशाज्जीवः प्रकृत्यभिमानं त्यक्त्वा नित्यशुद्धब्रह्मभाव-मवलम्बते । तदुक्तम्--

मायाविष्टो ह्ययं जीवो देहोऽहमिति मन्यते ।
मायानाशात् पुनः स्वीयं रूपं ब्रह्मास्मि मन्यते ।।[१] इति ।। १ ।।

पिशाचवदन्यार्थोपदेशोऽपि ।। २ ।।

प्रसङ्गेनाप्यात्मज्ञानान्मुक्तिरित्याह–पिशाचवदिति । केनचिद् गुरुणा विजने शिष्य उपदिश्यमानेऽन्तर्हितेन केनचित् पिशाचेन तदुपदेशः श्रुतः, मुक्तश्च सोऽभूदित्याख्यायते । एवमन्योऽप्यन्यार्थोपदेशान्मुच्यते ।। २ ।।

ब्राह्मणस्य ब्राह्मणेनोपदेशे स्त्रीशूद्रादयोऽपि कृतार्था भवन्तीत्याह-- पिशाचवदिति । अर्जुनाय श्रीकृष्णेन तत्त्वे उपदिश्यमाने यथा समीपस्थपिशा-चस्य ज्ञानं जातं तद्वदित्यर्थः ।। २ ।।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ।। ३ ।।

अत्रैव कंचन विशेषमाह--आवृत्तिरिति । तीव्रवैराग्यैः सकृदुपदेशश्रवणादेव मोक्षो लभ्यते मन्दैस्त्वसकृदुपदेशादावृत्तिर्बोध्या ।। ३ ।।

सकृदुपदेशाज्ज्ञानाभावे आवृत्तिरपि कार्येत्याह—आवृत्तिरिति । उपदेशा-वृत्तिरपि कार्या छान्दोग्यादौ श्वेतकेत्वादिकं प्रत्यारुणिप्रभृतीनामसकृदुप-देशेतिहासादित्यर्थः ।। ३ ।।

पितापुत्रवदुभयोर्दृष्टत्वात् ।। ४ ।।

वृत्तिरादरणीया न चोपदेशार्थं गुरुरावश्यक इत्याह--पितेति । उभयोः गुरु-शिष्ययोः दृष्टत्वात् दृष्टार्थत्वात् नात्र ज्ञाने गुरुनियमः, किन्त्वभ्रान्तानामेवोपदेशः कार्यः, अधिकारिणा फलमाप्तव्यमिति । तत्र दृष्टान्तः पितापुत्रवदिति । कश्चिद्दरिद्रो ब्राह्मण आत्मनो भार्यां गुर्विणीं पितृगृहे स्थापयित्वा देशान्तरं गतो बहुकालेन समागतः स्वपुत्रं दृष्ट्वापि स्वपुत्रोऽयमिति न ज्ञातवान् । पुत्रोऽपि पितरं दृष्ट्वा मत्पितायमिति न ज्ञातवान् । ततो मात्रा भर्ता पुत्रश्चोपदिष्टः अयं ते पुत्रोऽयं ते पितेति क्रमेण, ततस्तौ सुखिनावभूतामित्याख्यायिका ।। ४ ।।

वैराग्यार्थं शरीरादेर्नश्वरत्वमाह--पितेति । स्वस्य पितापुत्रयोरिवात्मनो-ऽपि मरणोत्पत्त्योर्दृष्टत्वादनुमितत्वाद् वैराग्येण विवेक इत्यर्थः ।। ४ ।।

---

१. गरुड़ पु० ।

श्येनवत्सुखदुःखी त्यागवियोगाभ्याम् ॥ ५ ॥

सांसारिकसुखं दुःखमिश्रितत्वाद्धेयमित्याह--श्येनवदिति। सर्वोऽपि जनः सुखवान् दुःखवांश्च दुःखमिश्रितसुखवानित्यर्थः। त्यागवियोगाभ्यां श्येनवत्। केनचिन्मृगयां गत्वा सम्प्राप्तः श्येनशावकः पोषितश्चान्नपानाभ्यां काले यौवनमाप्तवान्। यथैनं बन्धने दुःखिनं कुतोऽहङ्करोमीति चिन्तयता तेन श्येनो वने त्यक्तः स यथा बन्धनत्यागात्सुखी पोषकपुरुषवियोगाच्च दुःखी तथा सर्वोऽपि वैषयिकः सुखी दुःखवानेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

इदानीं ज्ञाननिष्पत्त्यङ्गान्याह--श्येनवदिति। परिग्रहो न कर्तव्यः। यतो द्रव्याणां स्वतस्त्यागेन लोकः सुखी वियोगेन च दुःखी भवति। यथा श्येनः सामिषः केनाप्युपहत्यामिषाद्वियोजितो दुःखी भवति स्वतश्चेत्त्यजति न तदा दुःखीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अहिनिर्ल्वयनीवत् ॥ ६ ॥

ममत्वस्नेहादिरनर्थावह इत्याह--अहीति। अहिनिर्ल्वयनी सर्पनिर्मोकः तस्यामिव। यथा सर्पः निर्मोकं विवरद्वारेण त्यक्त्वापि स्नेहात्तत्र ममत्वं न त्यजति किन्तु तं धूलीपङ्कावृतं दृष्ट्वा शोचति, अथ च तदनुसारादेव केनचिदाहितुण्डिकेन गृहीतो बह्वनर्थभाजनं भवति तथा विषयेषु स्निह्यन् जन्तुरित्यर्थः ॥ ६ ॥

किञ्च--अहीति। यथा सर्पो जीर्णां त्वचं हेयबुद्ध्या परित्यजति पुनर्नोपादत्ते च ताम्, तथा मुमुक्षुर्बहुकालोपभुक्तां जीर्णां प्रकृतिं हेयबुद्ध्या त्यजेत् त्यक्तां पुनर्न स्वीकुर्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥

छिन्नहस्तवद् वा ॥ ७ ॥

अकार्यं सर्वथा न कार्यं प्रमादकृते च तस्मिन्नवश्यं विकृतिः कार्येत्याह--छिन्नेति। एवमाख्यायते--

> जहार फलपुष्पादि प्रविश्य भ्रातुराश्रमम्।
> मुनिः कश्चित्ततो भ्रात्रा स्तेयीत्युक्त उवाच तम् ॥
> प्रायश्चित्तं वदाथाह प्रायश्चित्तं करच्छिदाम्।
> निवेद्य राज्ञे तेनाशु स्वकरौ छेदिताविति ॥ ७ ॥

पुनरुपादाने दृष्टान्तमाह--छिन्नेति। छिन्नं हस्तं यथा कोऽपि पुनर्नादत्ते तथैव त्यक्तं नाभिमन्येतेत्यर्थः। वा शब्दोऽप्यर्थे ॥ ७ ॥

असाधनानुचिन्तनं बन्धाय भरतवत् ॥ ८ ॥

असाधनेति। भरतः किल हरिणशावकं पुपोष तं विहाय नान्यमना बभूव। स च मरणसमयेऽपि तन्मना एव ममार। तेन मुक्तिं नापि प्रत्युत जन्म लब्धवानिति पुराणेषु स्पष्टम् ॥ ८ ॥

असाधनेति। यथा भरतस्य राज्ञो धर्म्यमपि हरिणशावपोषणं बन्धायासीदेवं विवेकसाधनधर्मस्याप्यनुचिन्तनमनुष्ठानं बन्धाय विवेकविस्मारकत्वादितिभावः ॥ ८ ॥

बहुभिर्योगविरोधो रागादिभिः कुमारीशङ्खवत् ॥ ९ ॥

बहुभिर्मेलनं न कुर्यादित्याह—बहुभिरिति। यथा कुमारीशङ्खवलयानां परस्परसङ्घर्षात् रणत्कारस्तथा बहूनां मेलने रागादिभिः परस्परं कलहोऽवश्यं भवेदिति बहुमेलनं न कुर्यात् ॥ ९ ॥

बहुभिरिति। बहुभिः सङ्गे रागाद्यभिव्यक्त्या योगभ्रंशककलहाद्युत्पत्तिः। स न कार्यः। यथा कुमारीहस्तशङ्खानामन्योन्यसङ्गेन झणत्कारः ॥ ९ ॥

द्वाभ्यामपि तथैव ॥ १० ॥

द्वाभ्यामिति। सङ्कथनादिदोषस्य तत्रापि सम्भवादिति भावः ॥ १० ॥

द्वाभ्यामिति। कलह इत्यर्थः, वार्ता वा। तस्मादेकतया स्थेयमिति भावः ॥ १० ॥

निराशः सुखी पिङ्गलावत् ॥ ११ ॥

निराश इति।

आशा हि परमं दुःखं निराशा परमं सुखम्।
इति सन्त्यज्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिङ्गला ॥[1] इति ॥ ११ ॥

आशावैवश्यविरसे चित्ते सन्तोषवर्जिते।
म्लाने वक्त्रमिवादर्शे न ज्ञानं प्रतिबिम्बति ॥[2]

इत्युक्तेर्निराशतावश्यकीत्याह—निराश इति। यथा पिङ्गला वेश्या कान्तेच्छावती तदलाभान्निर्विण्णा तां विहाय सुखिनी, एवं निराश इत्यर्थः।

नन्वाशानिवृत्तावपि साधनाभावात्कुतः सुखमिति चेत्? न; चित्तस्य सत्त्वप्रधानतया स्वाभाविकं यत्सुखमाशापिहितं तदेव तद्विगमे लब्धवृत्तिकमित्यदोषात्, तेजःप्रतिबद्धजलशैत्यवत्। एतदेवात्मसुखमित्युच्यते ॥ ११ ॥

---

१. भागवत० ११।८।४४। २. योगवा० २।१५।९।

अनारम्भेऽपि परगृहे सुखी सर्पवत् ॥ १२ ॥

अनारम्भ इति ।

गृहारम्भो मनुष्याणां न सुखाय कदाचन ।
सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते ॥[१] इति ॥ १२ ॥

भोगार्थमारम्भोऽपि न कार्यः, योगप्रतिबन्धकत्वादित्याह—अनारम्भ इति । भवेदिति शेषः । इतरत् स्पष्टम् ॥ १२ ॥

बहुशास्त्रगुरूपासनेऽपि सारादानं षट्पदवत् ॥ १३ ॥

बहुशास्त्रेति । "सर्वतः सारमादद्याद् द्रव्येभ्य इव काञ्चनम्" इति न्यायेन शास्त्रेभ्योऽपि सारमेव ग्राह्यं न तु परविजयायाभिनिवेष्टव्यम् । किञ्च गुरुनिष्ठं शमाद्येवादरणीयं न तु कादाचित्कं रागद्वेषादीत्यर्थः । अत एवोक्तं मार्कण्डेये—

इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्तृषितश्चरेत् ।
स तु कल्पसहस्रेषु नैव ज्ञानमवाप्नुयात् ॥[२] इति ॥ १३ ॥

बह्विति । अन्यथाऽन्योन्यविरोधेनार्थबाहुल्येन चैकाग्रताभङ्ग इति भावः ॥ १३ ॥

इषुकारवन्नैकचित्तस्य समाधिहानिः ॥ १४ ॥

एकाग्रतादरणीयेत्याह—इषुकारवदिति । इषुकारो हीषुगतमना राजानं ससैन्यं स्वसमीपमार्गेण गच्छन्तं न जानाति, तद्वदेकचित्तस्य न समाधिहानिरन्यस्य तु सावश्यं भवतीति चित्तैकाग्रता तत्त्वज्ञानायादरणीया ॥ १४ ॥

एकाग्रतैव समाधिसिद्धिद्वारा विवेकस्य मुख्यसाधनमित्याह—इषुकारवदिति । यथा शरनिर्माणे इषुकारस्यैकचित्तता पार्श्वे राज्ञो गमनेनापि न हीयते, एवमेकाग्रचित्तस्य न समाधिहानिरित्यर्थः । ततो विषयान्तरसञ्चारबाधे ध्येयसाक्षात्कारोऽप्यवश्यं भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

कृतनियमलङ्घनादानर्थक्यं लोकवत् ॥ १५ ॥

कृतेति । कृतानामङ्गीकृतानां नियमानां शौचादीनां लङ्घनादननुष्ठानादानर्थक्यं नैष्फल्यम् । तत्त्वज्ञानसामग्र्या इति विशेषः । शौचाद्यनुष्ठानं तत्त्वज्ञानसाधनेन तत्त्वज्ञाने जननीये सहकारीति भावः । लोकवत् लोके यथा कृतानां नियमानां समयानां लङ्घने राज्यादि सुखकारणमपि निष्फलं भवति समयलङ्घने प्रजोद्वेगेन न राज्यमपि सुखदं भवति तद्वत् ॥ १५ ॥

---

१. शान्तिपर्व० १७८।१० । २. मार्कण्डेय ४१।१८-१९ ।

शक्तिमता ज्ञानित्वाभिमानेन शास्त्रकृतवर्णाश्रमाद्याचारनियमस्य लङ्घने ज्ञानानिष्पत्त्या तत्साधनानामानर्थक्यमित्याह—कृतेति । यथा लोके भैषज्यादौ विहितानां पथ्यादीनां लङ्घने तत्तत्सिद्धिर्न भवति तद्वदेव योगिनां शास्त्रेषु कृतनियमस्य लङ्घनेऽपि ज्ञाननिष्पत्त्याख्योऽर्थो न भवति । अशक्त्या ज्ञानरक्षार्थं वा लङ्घने तु न प्रतिबन्धः ।। १५ ।।

तद्विस्मरणेऽपि भेकीवत् ।। १६ ।।

तत्त्वज्ञानविस्मरणे दुःखं भवतीत्याह—तदिति । बुद्धिस्थत्वात्तत्त्वज्ञानं परामृश्यते । यथा कश्चिद्राजा मृगयां गतः सुन्दरीं कन्यामद्राक्षीत्, दृष्ट्वा च तस्यां साभिलाषो भूत्वा पप्रच्छ कासि त्वमिति । सा च राजदुहिताहमित्याह । राजा मां भजस्वेत्याह । तया च जलं मे न दर्शयितव्यमिति समयपूर्वकं राजा पतित्वेनाङ्गीकृतः । एवं गते काले क्रीडयायासिता सती कदाचिद्राजानमाह कुत्र जलमिति । राजा तु समयविस्मरणाज्जलं प्रदर्शयामास । सा च जलस्पर्शाद्भेकी भूत्वा जलं प्रविष्टा । राजा तु तद्विरहाद् दुःखमवापेत्याख्यायते ।। १६ ।।

नियमविस्मरणेऽपि ज्ञानसाधनानामानर्थक्यमाह—तदिति । यथा कामरूपायाः मण्डूकराजदुहितुः केनचिद् राज्ञा प्रार्थितायाः यदा मह्यं त्वया जलं प्रदर्श्यते तदा मया गन्तव्यमिति समयेनाङ्गीकृतवत्यास्तं समयं विस्मृत्य कदाचिद्राज्ञा जले दर्शिते तस्यां जलं प्रविष्टायां राज्ञा जलाद्यन्वेषणप्रयासानर्थक्यमिति ।। १६ ।।

नोपदेशश्रवणेऽपि कृतकृत्यता परामर्शादृते विरोचनवत् ।। १७ ।।

नोपदेशश्रवणमात्रेण कृतकृत्यतापि तु गुरुनिकटे स्थित्वा मननादि कुर्वत एवेत्याह—नेति । परामर्शो मननादि । विरोचनो ह्युपदेशं श्रुत्वैव गृहं गतो न मननादि कृतवान् ।। १७ ।।

श्रवणवन्मननमप्यावश्यकमित्याह—नोपदेशेति । परामर्शो मननम्, गुरुवाक्यतात्पर्यनिर्णायको विचारस्तं विना न तत्त्वज्ञानं यथेन्द्रविरोचनयोस्तुल्येऽपि श्रवणे विरोचनपरामर्शाभावान्न विवेक इत्यर्थः ।। १७ ।।

दृष्टस्तयोरिन्द्रस्य ।। १८ ।।

दृष्ट इति । तयोरिन्द्रविरोचनयोर्मध्ये इन्द्रस्य दृष्टः कृतकृत्यभाव इति शेषः ।। १८ ।।

दृष्ट इति । तयोर्मध्ये परामर्शसत्त्वादिन्द्रस्य स दृष्ट इत्यर्थः ।। १८ ।।

प्रणतिब्रह्मचर्योपसर्पणानि कृत्वा सिद्धिर्बहुकालात्तद्वत् ॥ १९ ॥

कथमिन्द्रस्य कृतकृत्यभावस्तत्राह—प्रणतीति । उपसर्पणं समीपेऽवस्थानं तद्वदन्यस्यापीति शेषः ॥ १९ ॥

इन्द्रवदेव चिरकालगुरुसेवयैव सिद्धिरित्याह—प्रणतीति । स्पष्टम् ॥ १९ ॥

न कालनियमो वामदेववत् ॥ २० ॥

नेति । साधनेन कालनियम एतज्जन्मनि जन्मान्तरे वेति । गर्भस्थ एव हि वामदेवो जन्मान्तरानुष्ठितसाधनाज्ज्ञानमवापेति श्रूयते ॥ २० ॥

एतज्जन्मार्जितसाधनादेव ज्ञानमित्यादि कालनियमोऽत्र नास्ति । वामदेवस्य गर्भेऽपि ज्ञानोदयश्रवणादित्याह—नेति । स्पष्टम् । अत्र वामदेवस्य "अहं मनुरभवं सूर्यश्च"[१] इत्याद्यनुभवप्रतिपादकश्रुतिर्वैधर्म्यलक्षणभेदपरा सर्वव्यापकताख्यब्रह्मपरा वा । "सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः"[२] इति स्मृतेः । "य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीत्यादि"[३] श्रुतिरप्यौपाधिकपरिच्छेदस्यात्यन्तोच्छेदपरेति दिक् ॥ २० ॥

अध्यस्तरूपोपासनात् पारम्पर्येण यज्ञोपासकानामिव ॥ २१ ॥

ननु दृष्टे ध्यानं स्यान्न चात्मा केनापि दृष्टः, दृष्टश्चेत् किं ध्यानेन ? तत्राह—अध्यस्तेति । यज्ञानुष्ठायिनां अदृष्टधर्मलाभवत् पारम्पर्येण गुरुपरम्परयाध्यस्तस्योपदिष्टस्य रूपस्य स्वरूपस्योपासनादात्मतत्त्वदर्शनमिति शेषः । ध्याने दर्शनं नापेक्ष्यतेऽपि तु ज्ञानं तच्च गुरुपरम्परया सुलभमेवेति भावः ॥ २१ ॥

ननु सगुणोपासनयापि ज्ञानश्रवणात् किमेतैः सूक्ष्मैर्ज्ञानसाधनैरित्यत आह—अध्यस्तेति । अध्यस्तरूपाणां पुरुषाणां ब्रह्मविष्णुहरादीनामुपासनात् तत्तल्लोकप्राप्तिद्वारा क्रमेण सत्त्वशुद्धिद्वारा वा ज्ञाननिष्पत्तिर्न साक्षात् याज्ञिकानामिवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

इतरलाभेऽप्यावृत्तिः पञ्चाग्नियोगतो जन्मश्रुतेः ॥ २२ ॥

ननु मुक्तिजनकतत्त्वज्ञानेनालं ब्रह्मलोकलाभेनापि कृतकृत्यत्वात्तत्राह—इतरेति । पञ्चाग्नियोगतः पञ्चाग्न्युपासनादितरलाभेऽपि ब्रह्मलोकलाभेऽप्यावृत्तिः, कुतः जन्मश्रुतेः । "इमं मानवमावर्तेनावर्तन्त" इति श्रुताविममिति विशेषणात्मा न वान्तरे जन्मप्रतीतेः ॥ २२ ॥

---

१. ३. बृहदा० १।४।१० । २. गीता ११।४० ।

लोकान्तरगतस्य ज्ञाननिष्पत्तौ न नियम इत्याह—इतरलाभ इति। चन्द्रलोकादिलाभेऽपि तत्रानुत्पन्नज्ञानस्यावृत्तिः। पञ्चाग्नीत्यादि छान्दोग्ये[1] स्पष्टा। तत्र हि द्युलोकपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषिद्रूपपञ्चाग्निसंवन्धाच्चन्द्रादिलोकस्य जन्मश्रवणादित्यर्थः ॥ २२ ॥

विरक्तस्य हेयहानमुपादेयोपादानं हंसक्षीरवत् ॥ २३ ॥

तच्च तत्त्वज्ञानं विरक्तस्यैवेत्याह—विरक्तस्येति। हेयः संसार उपादेयो मोक्षः ॥ २३ ॥

ज्ञानमपि विरक्तस्यैवेत्याह—विरक्तस्येति। विरक्तस्यैव हेयादीनां हानमुपादेयस्य चात्मन उपादानं भवति। यथा हंसस्यैव सारभूतक्षीरनीरविवेको न तु काकादेरित्यर्थः ॥ २३ ॥

लब्धातिशययोगात्तद्वत् ॥ २४ ॥

कुत इत्यत आह—लब्धेति। तद्वत् हंसवत्। हंसस्यैव क्षीरनीरविवेचनशक्तिवद् विरक्तस्यैव हेयोपादेयविवेचनातिशययुक्तिलाभादिति भावः। वा शब्द एवार्थे। विरक्तस्यैवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

सिद्धपुरुषसङ्गादप्येतदुभयं भवतीत्याह—लब्धेति। लब्धज्ञानातिशयस्य योगात्सङ्गादपि हंसवदेव भवतीत्यर्थः। यथोत्पन्नस्य हंसस्य पित्रादिभूतहंससंयोगादेव सा शक्तिरिति भावः। यथाऽलर्कस्य दत्तात्रेयसंगमाद्विवेकोऽभूत् ॥ २४ ॥

न कामचारित्वं रागोपहते शुकवत् ॥ २५ ॥

नेति। रागोपहते कामचारित्वमपि न पुनर्मुक्तिरिति शेषः। वीतरागे तु मुक्तिः शुकदेव इव ॥ २५ ॥

रागिसङ्गो न कार्य इत्याह—नेति। रागोपहते पुंसि कामतः सङ्गो न कार्यः। यथा शुकपक्षी रूपादिलोलुपैर्बन्धनभयात् केनापि सङ्गं न करोति तद्वदित्यर्थः ॥ २५ ॥

गुणयोगात् बन्धः[2] शुकवत् ॥ २६ ॥

बन्धः कथमित्यत्राह—गुणयोगादिति। गुणशब्दः श्लिष्टः, यथा मधुरभाषणादिगुणयोगात् शुकः पक्षी बध्यते एवं सत्त्वरजस्तम आत्मकगुणयोगादात्मा बध्यत इति भावः ॥ २६ ॥

---

१. द्रष्टव्यं छान्दोग्य० ५।४।१–८। २. बद्धः—पाठा०।

तत्र दोषमाह—गुणयोगादिति । सङ्गत्या तद्गुणरागादियोगाद् बन्धः स्यात्, यथा शुकस्य रज्जुभिर्बन्धो भवतीत्यर्थः । यद्वा रूपादिगुणयोगाद् यथा शुकस्य बन्ध इत्यर्थः ।। २६ ।।

न भोगाद्रागशान्तिर्मुनिवत् ।। २७ ।।

वैराग्यं च न भोगादपि तु दोषदर्शनादित्याह सूत्राभ्याम्—नेति । सौभरि-प्रभृतीनामपि मुनीनां भोगाद्रागशान्तिर्नाभूत्, अस्मादृशान्तु का वार्ता ।। २७ ।।

वैराग्योपायमाह—न भोगादिति । यथा मुनेः सौभरेः भोगान्न शान्तिस्तद्-वदित्यर्थः ।। २७ ।।

दोषदर्शनादुभयोः ।। २८ ।।

दोषेति । उभयोरात्मनोर्विषयस्य च सङ्गान्नरकपातगर्भवासादय आत्मनो दोषाः, परिणतिविरसत्वादयस्तु विषयस्य ।। २८ ।।

दोषेति । किन्तूभयोः प्रकृतिकार्ययोः परिणामित्वदुःखात्मकत्वादिदोष-दर्शनादेव तद्रागशन्तिरित्यर्थः ।। २८ ।।

न मलिनचेतस्युपदेशबीजप्ररोहोऽजवत् ।। २९ ।।

नेति । उपदेशरूपस्य बीजस्य कारणस्य प्ररोहः फलोन्मुखत्वमजवत् । अज-नाम्नि नृपे भार्याशोकार्ते वसिष्ठोपदेशो न कार्यक्षम आसीत् ।। २६ ।।

रागादिदोषोपहतस्योपदेशग्रहणेऽप्यनधिकारमाह—नेति । आदेशरूपं यज्ज्ञानवृक्षस्य बीजं तदङ्कुरोऽपि रागादिमलिनचित्तस्य न भवति। यथा भार्याशोकमलिनचित्तेऽजनाम्नि राज्ञि वशिष्ठकृतोपदेशाङ्कुरानुत्पत्ति-रित्यर्थः ।। २६ ।।

नाभासमात्रमपि मलिनदर्पणवत् ।। ३० ।।

अतिमलिनचेतसि ज्ञानाभासोऽपि नेत्याह—नाभासेति । स्पष्टम् ।। ३० ।।

किं वहुना—नेति। आभासमात्रज्ञानं यथा मलिनदर्पणेऽथ न प्रतिबिम्ब इत्यर्थः ।। ३० ।।

न तज्जस्यापि तद्रूपता पङ्कजवत् ।। ३१ ।।

प्रकृतिजन्यस्य भूतभौतिककर्तृत्वादेरिव तज्जन्यस्य मोक्षस्यापि संसारत्वं स्यात्तदाह—नेति । यथा पङ्काज्जातस्यापि न पङ्करूपता तथा प्रकृतिजन्यस्यापि न संसाररूपत्वं दुःखास्पर्शेन विशेषात् ।। ३१ ।।

कथञ्चित्तादृशस्य जायमानमपि ज्ञानं नोपदेशानुरूपमित्याह—नेति। उपदेशाज्जातमपि ज्ञानं नोपदेशानुरूपं भवति सामग्र्येणानवबोधात्। यथाल्पपङ्काद्बीजोद्गमेऽपि पङ्कदोषाद्बीजानुरूपता पङ्कजस्य न, तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

न भूतयोगेऽपि कृतकृत्यता उपास्यसिद्धिवदुपास्यसिद्धिवत् ॥ ३२ ॥

ननु दुःखास्पर्शोऽणिमादिसिद्धिलाभेऽस्तीत्यत्राह——न भूतेति। आवृत्तिसत्त्वादिति भावः। उपास्येन राजादिना या सिद्धिर्विशिष्टाधिकारलाभादिस्तस्यामिव। सा हि क्षयिष्णुत्वान्न कृतकृत्यतावहेति। वीप्साध्यायसमाप्तिं द्योतयति ॥ ३२ ॥

इति श्रीस्वयंप्रकाशतीर्थाङ्घ्रिलब्धवेदान्तिसत्पदेन महादेवेनोन्नीते
साङ्ख्यवृत्तिसारे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ननु ब्रह्मलोकादिष्वैश्वर्येणैव पुरुषार्थसिद्ध्या किं मोक्षेणेत्यत आह—नेति। भूतमैश्वर्यम् उपास्यादीनां ब्रह्मादीनां या सिद्धिरैश्वर्यं तद्योगेऽपि तेषां यथा न कृतार्थता। तथा तत्सदृशैश्वर्ययोगेऽपि न कृतार्थता, क्षयातिशयदुःखैरनुगमादित्यर्थः। ब्रह्मणोऽपि भयमतो द्विपरार्धपरायुष इति स्मृतेः। दुःखनिवृत्त्यर्थं तेषामपि योगनिद्रादौ योगाभ्याससंश्रवणात् ॥ वीप्साध्यायसमाप्तौ ॥

॥ इति चतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥

—:※:—

पञ्चमोऽध्यायः

मङ्गलाचरणं शिष्टाचारात् फलदर्शनात् श्रुतितश्चेति ॥ १ ॥

परपक्षजयार्थं पञ्चमाध्याय आरभ्यते । तत्र ग्रन्थारम्भे मङ्गलं न कार्यं निष्प्रयोजनत्वात् तच्च कृतेऽपि मङ्गले ग्रन्थस्याऽसमाप्तेरकृतेऽपि मङ्गले समाप्तेश्चेति, तद् दूषयति—मङ्गलाचरणमिति । श्रुतित इति शिष्टाचारानुमितश्रुतित इत्यर्थः, असमाप्तिरङ्गवैकल्यात् समाप्तिर्जन्मान्तरीयमङ्गलादिति समाधानसम्भवात् । पराक्रान्तञ्चात्र सूरिभिः ॥ १ ॥

अथ स्वशास्त्रे परकृतपूर्वपक्षनिरासाय पञ्चमारम्भः । तत्रादावथशब्देन मङ्गलाचरणं व्यर्थं निर्मूलञ्चेति समाधत्ते—मङ्गलेति । फलं च विघ्ननिवृत्तिपूर्वकप्रचयगमनादि । श्रुतिश्चाचार्यवचनादनुमेया ॥ १ ॥

नेश्वराधिष्ठिते फलनिष्पत्तिः कर्मणा तत्सिद्धेः ॥ २ ॥

ईश्वरेणाधिष्ठिते कारणे कार्योत्पत्तिः कुलालाद्यधिष्ठिते मृदादौ घटाद्युत्पत्तिदर्शनादिति दूषयति—नेति । ईश्वरः किं कर्मापेक्ष्य सृजति, अनपेक्ष्य वा ? आद्ये कर्मैव कारणमस्तु नेश्वरः, अन्त्ये स्वातन्त्र्यविघातः । किं चेश्वरस्य स्वार्था परार्था वा प्रवृत्तिः ? नाद्यः; तस्याप्तकामत्वस्वीकारात्, नान्त्यः; कारुणिकस्य दुःखसृष्टिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः ॥ २ ॥

कर्मफलदातृतयेश्वरस्यावश्यकत्वेनेश्वरासिद्धेरित्युक्तमत आह—नेति । ईश्वराधिष्ठिते कारणकर्मफलरूपपरिणामस्य निष्पत्तिर्न युक्ता । आवश्यकेन कर्मणैव तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ २ ॥

स्वोपकारादाधिष्ठानं लोकवत् ॥ ३ ॥

किञ्च यः कारणमधितिष्ठति सस्वोपकारायैवैवमीश्वरस्यापि स्यादित्याह—स्वोपकारादिति । स्वोपकारादिति फले हेतौ पञ्चमी ॥ ३ ॥

ईश्वरफलदातृत्वं न घटत इत्याह—स्वोपकारादिति । तस्याधिष्ठातृत्वे स्वोपकारार्थमेव लोकवत्कर्तृत्वं स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

लौकिकेश्वरवदितरथा ॥ ४ ॥

अथास्तु ईश्वरेऽपि स्वोपकारस्तत्राह—लौकिकेति। इतरथा स्वोपकारस्वीकारे लौकिकेश्वरवदनाप्तकामत्वापत्तिरिति शेषः ॥ ४ ॥

नन्वस्तु तस्याप्युपकारोऽत आह—लौकिकेति। तस्यापि तत्स्वीकारे लौकिकेश्वरवदेवापूर्णकामत्वे दुःखप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ४ ॥

पारिभाषिको वा ॥ ५ ॥

लौकिकेश्वरवैलक्षण्ये पारिभाषिक एवेश्वरः स्यादित्यत आह—पारिभाषिक इति। वा एवार्थे ॥ ५ ॥

नन्वस्तु तथेत्यत आह—पारिभाषिक इति। संसारित्वेऽपि चेदीश्वरत्वं तदास्माकं सर्गाद्युत्पन्नपुरुष इव भवतामपि पारिभाषिक एव स स्यात्, न तु नित्यैश्वर्यासंसारित्वाप्रतिहतेच्छत्ववानित्यर्थः ॥ ५ ॥

न रागादृते तत्सिद्धिः प्रतिनियतकारणत्वात् ॥ ६ ॥

कथं परिभाषिकस्तत्राह—नेति। न रागादृते जगन्निर्मातृत्वसिद्धिः निर्माणरागयोः कार्यकारणभावादित्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्याधिष्ठातृत्वे बाधकान्तरमप्याह—नेति। रागस्य प्रवृत्तौ नियतकारण-त्वाद्रागं विना न तत्त्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

तद्योगेऽपि न नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥

रागाङ्गीकारे दूषणमाह—तद्योगेऽपीति। अपिस्त्वर्थे स्यादिति शेषः ॥ ७ ॥

राग इच्छा, रागसत्त्वे दोषमाह—तदिति। तद्योगेऽपि स्वीक्रियमाणे च नित्यमुक्त इति स्वसिद्धान्तहानिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रधानशक्तियोगाच्चेत् सङ्गापत्तिः ॥ ८ ॥

प्रधाननिष्ठाया कर्तृशक्तिस्तद्योगाच्चेत् कर्तृत्वं तर्हि प्रधानेन साकं सङ्गः स्यात्। तत्र "असङ्गो ह्ययं पुरुष"[१] इति श्रुतिविरोधः ॥ ८ ॥

ननु प्रधानधर्मेच्छायोगान्न दोषोऽत आह—प्रधानेति। तत्स्वीकारे "असङ्गो ह्ययं पुरुषः"[२] इति श्रुतिविरोधः। किञ्चान्योन्याश्रयप्रकृतिपरिणामेच्छायोगे प्रकृतिप्रवर्तनं तत्प्रवर्तने च तत्परिणामेच्छादिरिति। नित्येच्छादिकं च प्रकृतौ न युक्तम्, श्रुतिस्मृतिसिद्धसाम्यावस्थानुपपत्तेः ॥ ८ ॥

---

१. २. बृहदा० ४।३।१६।

सत्तामात्राच्चेत् सर्वैश्वर्यम् ॥ ९ ॥

प्रधानसत्तामात्रेणाकर्तृत्वे त्वाह--सत्तेति । प्रधानसत्तायाः सर्वात्मनः प्रत्यविशेषत् सर्वेषामात्मनामैश्वर्यं स्यात् ॥ ९ ॥

ननु अयस्कान्तमणिवत् सन्निधिमात्रेण प्रेरकत्वमत आह—सत्तामात्रादिति । तद्वत् प्रेरकत्वे सर्वेषामेव तत्तत्सर्गेषु भोक्तॄणां पुंसामविशेषेणैश्वर्यमस्मदभिमतं सिद्ध्येत्, अखिलभोक्तृसंयोगादेव प्रधानेन महदादिसृष्टेस्ततश्चेश्वरं-कत्वरूपत्वयोगात्सिद्धान्तभङ्गः ॥ ९ ॥

प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः ॥ १० ॥

प्रमाणेति । तत्सिद्धिरीश्वरसिद्धिः, प्रत्यक्षप्रमाणाभावस्य प्रसिद्धत्वात् ॥१०॥

किञ्च नित्येश्वरेऽनुमानमित्याह—प्रमाणेति । तत्र प्रत्यक्षं तावदीश्वरे नास्त्येव ॥ १० ॥

सम्बन्धाभावान्नानुमानम् ॥ ११ ॥

अनुमानं निराकरोति--संबन्धेति । सम्बन्धाभावाद् व्याप्त्यभावात् ॥ ११ ॥

अनुमानमपि नेत्याह--सम्बन्धेति । सम्बन्धो व्याप्तिः, महदादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्याद्यनुमानेऽप्रयोजकत्वेन व्याप्त्यसिद्धिरिति भावः ॥ ११ ॥

श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्य ॥ १२ ॥

श्रुतिर्जगतो नेश्वरकार्यत्वस्य बोधिकास्ति, प्रत्युत प्रधानकार्यत्वस्यैव बोधिका "अजामेकाम्"[१] इत्यादिरस्तीत्याह--श्रुतिरिति । बोधिकेति शेषः ॥ १२ ॥

नापि शब्द इत्याह--श्रुतिरपीति । अपि नाम अनुमानमपि "अजामेकाम्"[२] इत्यादिश्रुत्या प्रधानकार्यत्वस्यैव प्रपञ्चे बोधनात् कृतेरपि प्रकृतिपरिणामविशेषत्वेन कृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्याक्षतेश्च । चेतनकर्तृत्वसाधनत्वप्रयोजनकत्वम् "बहु स्याम्"[३] इति श्रुतिस्तु बहुभावनानुरोधात् प्रधान एव कूलं पिपतिषतीतिवद्गौणी, अयं चेश्वरप्रतिषेध ऐश्वर्यवैराग्यार्थः ॥ १२ ॥

नाविद्याशक्तियोगो निःसङ्गस्य ॥ १३ ॥

अविद्याशक्तियोगात्कर्तृत्वमिति केचित्तत् दूषयति—नाविद्येति । स्पष्टम् ॥१३॥

१, २. श्वेताश्व० ४।५ । ३. छान्दोग्य० ६।२।३ ।

आत्माश्रिताज्ञानकल्पनयैव स्वप्नवत् सर्वव्यवहारोपपत्तौ व्यर्था प्रधानकल्पनेत्याशङ्क्य तद् दूषयति—नेति । परैर्ज्ञाननाश्यानाद्यविद्याख्या शक्तिश्चेतनस्था । तत एव तस्य बन्धस्तन्नाशे च मोक्ष इति, तन्न; निःसङ्गत्वेन श्रुतिसिद्धस्य साक्षात्तद्योगासंभवादित्यर्थः । अविद्यान्यस्मिंस्तद्-बुद्धिरूपा, तच्छक्तिश्च तद्वासना, सा च सङ्गं विना नेत्यर्थः ॥ १३ ॥

तद्योगे तत्सिद्धावन्योन्याश्रयत्वम् ॥ १४ ॥

तद्योग इति । किं चाविद्यायोगसिद्धौ सत्यां तद्योगे कर्तृत्वयोगे अन्योन्याश्रयत्वं कर्तृत्वासिद्धौ अविद्यायोगादित्यर्थः ॥ १४ ॥

नन्वविद्यावशादेवाविद्यायोग इत्यपारमार्थिकत्वान्न तथा सङ्गोऽत आह—तद्योग इति । अविद्यायोगेऽविद्यान्तरस्यानिमित्तत्वेन सिद्धावनवस्थे-त्यर्थः ॥ १४ ॥

न बीजाङ्कुरवत् सादिसंसारश्रुतेः ॥ १५ ॥

न च कर्तृत्वाविद्ययोरनादित्वमित्याह—नेति । "सदेव सोम्येदमग्र आसीद्"[३] "एकमेवाद्वितीयम्"[४] इत्यादिश्रुत्या प्रलये संसारस्याभावावगमात् संसारस्य सादित्वम् ॥ १५ ॥

ननु बीजाङ्कुरवत् सा न दोषायेत्यत आह—नेति । "ब्रह्म वा इदमग्र आसीद्" इत्यादि श्रुतिभिः प्रलयादावविद्याद्यखिलसंस्कारशून्यचिन्मात्रत्वस्य पुरुषाणां श्रुतेः । संसारो ह्यविद्याखिलानर्थरूपत्वमेव, पुरुषस्य प्रकृतावेव हि संसारस्यानादित्वश्रवणं तस्मादविद्याप्याविद्यकीति वाङ्मात्रम् ॥ १५ ॥

विद्यातोऽन्यत्वे ब्रह्मबाधप्रसक्तेः[१] ॥ १६ ॥

अविद्याया ब्रह्मभिन्नत्वे दूषणमाह—विद्यात इति । विद्यातो ज्ञानस्वरूपात् ब्रह्मणो-विद्याया अन्यत्वे ब्रह्मवादस्य प्रसङ्गः । विविधपरिच्छेदशून्यत्वस्य ब्रह्मणि त्वयाङ्गीकारात्, अविद्यायां ब्रह्मभिन्नत्वे ब्रह्मणोऽप्यविद्याभिन्नत्वे च भेदप्रतियोगित्वानुयोगित्वरूपवस्तुपरिच्छेदापत्तिरिति भावः ॥ १६ ॥

नन्वस्माकमविद्या पारिभाषिकी भवतां प्रधानवत् । सा चाखण्डानादिः शुक्त्याद्यज्ञानवत्स्वाश्रयालेपिका च, न तूक्तरूपेति पुरुषनिष्ठत्वेऽपि नासंगताहानिरत आह—विद्यात इति । यदि विद्यान्यत्वमेवाविद्याशब्दार्थस्तदा

---

१. प्रसङ्गः—पाठा० । २. बृहदा० २।३।६ ।
३. ४. छान्दोग्य० ६।२।१ ।

तस्य ज्ञाननाश्यत्वे ब्रह्मणोऽपि नाशः स्यात्, तस्यापि विद्याभिन्नत्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

अबाधे नैष्फल्यम् ॥ १७ ॥

किञ्च विद्यया अविद्याया अबाधो बाधो वा ? आद्ये आह—अबाधइति । विद्याया नैष्फल्यापत्तिरित्यर्थः ॥ १७ ॥

अबाध इति । यद्यविद्यापि ज्ञानेन न बाध्यते तदापि विद्यानैष्फल्यमविद्यानिवर्तकाभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥

विद्याबाध्यत्वे जगतोऽप्येवम् ॥ १८ ॥

अन्त्ये आह—विद्ये ति । अविद्याया इव जगतोऽपि बाधः । तथा च जगन्न प्रतीयेतेति भावः ॥ १८ ॥

ननु विद्या ब्रह्मस्वरूपैव, तत्राह—विद्ये ति । यदि विद्याबाध्यत्वमेवाविद्यात्वं तदा महदाद्यखिलप्रपञ्चस्याप्येवमविद्यात्वं स्यात्, तस्याप्युपदेशः "अथात आदेशो नेतिनेति"[1] इति श्रुत्या तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यैव प्रकृत्यादेरनात्मनि बोधात् । एवं चैकस्य ज्ञानेनाखिलप्रपञ्चनाशादन्यैरपि प्रपञ्चो न दृश्येतेत्यर्थः । तस्मान्न विद्याबाध्यत्वमविद्यात्वम् । अस्मन्मते तु प्रलये पुरुषस्यासंसारित्वेऽपि प्रधानसंयोगात् पुनर्बन्धः । तत्संयोगे प्राग्भावीयाविवेकवासनादृष्टादि च निमित्तमित्युक्तम् ॥ १८ ॥

तद्रूपत्वे सादित्वम् ॥ १९ ॥

तद्रूपत्व इति । पुनस्तद्रूपत्वे जगदभिनयं जायते, इत्यभ्युपगमेऽविद्याया अप्यभिनवाया उत्पत्तिर्वाच्या, तथा चाविद्यायाः सादित्वं स्यात्, एवं चानिर्मोक्षापत्तिरिति भावः ॥ १९ ॥

तद्रूपत्व इति । तस्माद् योगोक्तातिरिक्ता नास्त्यविद्या, सा च सादिर्बुद्धिधर्म एव न पुरुषधर्म इति सिद्धम् । प्रकृतावविद्याव्यवहारस्तु तद्वत्त्वेन गौणः, अन्यथा ज्ञाननाश्याविद्यात्वस्य तत्र मुख्यत्वे एकमुक्तावन्यैः प्रपञ्चदर्शनापत्तिः । यदप्युक्तम्—अनाद्यविद्याचेतनस्थे तदपि न "विज्ञानघन एव"[2] इत्यादि श्रुत्या पुरुषस्य प्रलये चिन्मात्रत्वसिद्धेः तन्निष्ठाया अपि तस्याः सादित्वौचित्यात् ॥ १९ ॥

---

१. बृहदा० २।३।३ ।		२. बृहदा० २।४।१२ ।

न धर्मापलापः प्रकृतिकार्यवैचित्र्यात् ॥ २० ॥

इदानीं धर्मस्य सृष्टिकारणतामाह--नेति । कार्यवैचित्र्यं प्रकृतिमात्रेण न सम्भवति, तस्या एकस्वभावत्वात्, अपितु धर्मवैचित्र्येण । धर्मशब्देन चात्रादृष्ट-मुच्यते ॥ २० ॥

ननु धर्मादिरूपकर्मनिमित्ताप्रधानप्रवृत्तिरित्युक्तं तत्र मानादित्यत आह—नेति । अप्रत्यक्षतया न धर्मापलापः कार्यः । कार्येषु वैचित्र्यान्यथा-नुपपत्त्या तदनुमानादित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रुतिलिङ्गादिभिस्तत्सिद्धिः ॥ २१ ॥

न च धर्मे मानाभाव इत्याह--श्रुतीति । लिङ्गमनुमानम् । आदिपदाद्योगि-प्रत्यक्षम् ॥ २१ ॥

प्रमाणान्तरमाह—श्रुतीति । "पुण्यो वै पुण्येन भवति पापेन"[1] इत्यादि श्रुतेः । "स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत्"[2] इत्यादि विधेर्लिङ्गाद्योगिप्रत्यक्षादिभिश्च तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

न नियमः प्रमाणान्तरावकाशात् ॥ २२ ॥

देशकालादीनां कारणत्वमाह--नेति । नादृष्टमेव कारणमिति नियमः अपितु प्रमाणान्तरैस्तत्कारणत्वग्राहकैरन्येषामपि कारणत्ववशादन्यान्यपि ॥ २२ ॥

लौकिकप्रत्यक्षाभावाद् वस्त्वभाव इति नियमोऽपि नेत्याह—नेति। प्रमाणान्तरेणापि वस्तूनां विषयीकरणादित्यर्थः ॥ २२ ॥

उभयत्राप्येवम् ॥ २३ ॥

उभयत्रेति । इह लोके परलोके च सर्वमदृष्टजन्यं सुखं दुःखमिश्रितं सुखमिति यावत् ॥ २३ ॥

धर्मवदधर्मं साधयति—उभयत्रेति । धर्मवदधर्मेऽप्येवं प्रमाणा-नीत्यर्थः ॥ २३ ॥

---

१. बृहदा० ३।२।१२ । २. आश्वलायन श्रौतसूत्र १०।६।१ ।

अर्थात् सिद्धिश्चेत् समानमुभयोः ॥ २४ ॥

अर्थादिति । अर्थाल्लोकोत्तरात् विषयात् दिव्याङ्गनादिरूपात् सिद्धिः उत्पत्तिः सुखस्य परलोक इति शेषः । तथा च न दुःखमिश्रितत्वं सुखस्येति चेत्, उभयोरिहलोकपरलोकयोः समानमेतत् । इहलोकेऽपि हि सुखकारणभूताः सन्त्येव विषयाः, किन्तु सुखं प्रति धर्मः कारणं स च हिंसादिमिश्रितत्वान्न सुखं दुःखमिश्रितं जनयितुमीष्टे, अपि तु दुःखमिश्रितमेवेति भावः ॥ २४ ॥

अर्थादिति । ज्योतिष्टोमेनेत्यादिविध्यनुपपत्त्या धर्मवत्परदारान्न गच्छेदिति निषेधानुपपत्त्याऽधर्मस्यापि सिद्धिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

अन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनाम् ॥ २५ ॥

आत्मधर्मत्वं धर्मादीनां दूषयति—अन्तःकरणेति । "असङ्गो ह्ययं पुरुषः"[1] इति श्रुतेरितिभावः ॥ २५ ॥

तद् धर्मादिकं न पुरुषनिष्ठमित्याह—अन्तःकरणेति । आदिना वैशेषिकोक्तात्मविशेषगुणा गृह्यन्ते, एतेन धनादिरूपेण पुरुषपरिणामापत्तिरिति निरस्तम्, प्रलयेऽप्यन्तःकरणस्यात्यन्तविनाशाभावात् तत्रैव धर्मादिस्थितिः । अन्तःकरणं च कार्यकारणोभयरूपम् । कारणावस्थं चान्तःकरणं प्रकृत्या सत्त्वविशेषः, तद्रूपे चान्तःकरणे धर्माधर्मसंस्कारादिकं जायते प्रलये च तिष्ठतीति बोध्यम् ॥ २५ ॥

गुणादीनां च नात्यन्तबाधः ॥ २६ ॥

गुणः किं गुणवति वर्त्तते गुणरहिते वा ? आद्ये आत्माश्रयः, अन्त्ये गुणादिष्वपि गुणप्रसङ्गः, तस्माद्बाधित एव गुणः, एवं कर्माद्यपीति केचिद्वादिनस्तद् दूषयति—गुणादीनामिति । दृष्टत्वादिति शेषः ॥ २६ ॥

तदेवाह—गुणादीनामिति । गुणानां सत्त्वादीनां तद्धर्माणां सुखादीनां तत्कार्याणां च महदादीनां नात्यन्तबाधः । कार्यरूपस्य बाधेऽपि कारणरूपेणाबाधादित्यर्थः ॥ २६ ॥

पञ्चावयवयोगात् सुखादिसंवित्तिः ॥ २७ ॥

सुखे प्रमाणमाह—पञ्चेति । पञ्च इन्द्रियाणि अवयवा इव यस्य मनसस्तस्य योगात् सन्निकर्षात् सुखसंवित्तिः सुखज्ञानं तथा च मानसप्रत्यक्षविषयः सुखमिति भावः ॥ २७ ॥

---

१. बृहदा० ४।३।१५ ।

नन्वत्यन्तबाध एवास्तु स्वप्नमनोरथादिपदार्थवदित्यत आह—पञ्चेति । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपपञ्चावयवात्परार्थानुमानात् सुखादीनां सत्त्वसंवित्तिरित्यर्थः । प्रयोगश्च सुखादिकं सत्, अर्थक्रियाकारित्वात्, यद्यदर्थक्रियाकारित्वं तत्तत् सत्, यथा चेतनः । पुलकादिरूपार्थक्रियाकारि च सुखादिकं, तस्मात्सदिति चेतनानामविकारित्वेऽपि विषयप्रकाश एवार्थक्रियेति । नास्तिकं प्रति च व्यतिरेकव्यनुमानं कार्यं तत्र च शशशृङ्गादिर्दृष्टान्तः ॥ २७ ॥

न सकृद्ग्रहणात् सम्बन्धसिद्धिः ॥ २८ ॥

अथ व्याप्तिः किं सकृत्सहचारदर्शनात् गृह्यते, उत भूयः ? आद्ये वह्निरासभयोरपि व्याप्तिर्गृह्येत, तथा च रासभादपि वह्नयनुमानापत्तिः । नान्त्यः, शतशः सहचरितयोरपि पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोर्हीरके व्यभिचारात् । तस्मान्नानुमानं नागमप्रमाणं सुवचमिति केचित् । तद् दूषयति—नेति । व्यभिचारादर्शनसहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकं, तच्च सकृद् भूयो वेति नादर इति भावः । सम्बन्धसिद्धिर्व्याप्तिग्रहणम् ॥ २८ ॥

ननु व्याप्तिज्ञानासंभवादनुमानं प्रमाणमेव नेति शङ्कते—नेति । सकृत् सहचारग्रहाव्याप्तिर्नासिद्धयति । भूयस्त्वं चाननुगतमतो नानुमानेनार्थसिद्धिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

नियतं धर्मसाहित्यमुभयोरेकतरस्य वा व्याप्तिः ॥ २९ ॥

व्याप्तिस्वरूपमाह—नियतेति । धर्म आधेयम, नियतमाधेयसाहित्यं व्याप्तिरिति सम्बन्धः, तच्च समव्याप्तिके स्थले प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोरुभयोः । विषमव्याप्तिके एकतरस्य धूमादेरिति ॥ २९ ॥

समाधत्ते—नियतमिति । धर्मसाहित्यं धर्मयोः साहित्यसहचारः सामानाधिकरण्यमिति यावत् । एवं चोभयोः साध्यसाधनयोरेकतरस्य वा साधनमात्रस्य नियतमव्यभिचारित्वं यत्सामानाधिकरण्यं सा व्याप्तिरित्यर्थः । उभयोरिति समव्याप्तिपक्षे । नियमश्चानुकूलतर्कग्राह्य इति न व्याप्तिग्रहासम्भव इति भावः ॥ २९ ॥

न तत्त्वान्तरं वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ ३० ॥

व्याप्तिः पदार्थान्तरमिति मतं दूषयति—नेति । व्याप्तेस्तत्त्वान्तरत्वेऽपि यत्र व्याप्तिस्तस्याव्यभिचार आवश्यक एवेति, स एव कुतो न व्याप्तिरितिभावः ॥ ३० ॥

व्याप्तिः पदार्थान्तरं नेत्याह—नेति । व्याप्तित्वाश्रयस्य वस्तुनोऽपि कल्पनाप्रसङ्गात् । अस्माभिस्तु सिद्धवस्तुनो व्याप्तित्वमात्रमुभयक्लृप्तमेव कल्प्यते इति भावः ॥ ३० ॥

निजशक्त्युद्भवमित्याचार्याः ॥ ३१ ॥

निजेति । निजा सहजा या शक्तिस्तदुद्भवं नियतं वह्निसाहित्यं धूमे इत्याचार्याः । बहुवचनेन स्वाभिमतत्वं ज्ञापयति ॥ ३१ ॥

तत्त्वान्तरमतं दर्शयति—निजेति । व्याप्यस्य स्वशक्तिजन्यं शक्तिविशेषरूपं तत्त्वान्तरमेव व्याप्तिरित्याहुराचार्या इत्यर्थः । निजशक्तिमात्रन्तु यावद्द्रव्यस्थायितया न व्याप्तिः । देशान्तरगतस्य धूमस्य वह्न्यव्याप्यत्वात् । देशान्तरगमनेन सा शक्तिर्नाश्यत इति न दोषः । स्वमते तूत्पत्तिकालदेशावच्छिन्नत्वेन धूमो विशेषणीय इति भावः ॥ ३१ ॥

आधेयशक्तियोग इति पञ्चशिखः ॥ ३२ ॥

आधेयेति । आधेयशक्त्या योगे सम्बन्धे सति साहित्यमिति शेषः, तथा च साहित्यमाधेयशक्त्युद्भवमिति । पञ्चशिख इत्येकवचनेन परमतमेतदिति सूचयति ॥ ३२ ॥

आधेयेति । बुद्ध्यादिषु प्रकृत्यादिव्याप्यताव्यवहारादाधारनिरूपिताधेयताशक्तिरेव व्याप्तिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

न स्वरूपशक्तिर्नियमः पुनर्वादप्रसक्तेः ॥ ३३ ॥

प्रसङ्गात् शक्तेः शक्तपदार्थरूपतां निरस्यति—नेति । स्वरूपं चासौ शक्तिश्चेति स्वरूपशक्तिः तया नियमो न व्याप्तिः, किन्तु अतिरिक्तया शक्त्या । शक्तेर्नातिरिक्तत्वे दूषणमाह—पुनर्वादप्रसक्तेः, शक्तौ मन्त्र इत्यादौ पुनरुक्ततापत्तेरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु व्याप्यस्य वस्तुनः स्वरूपशक्तिरेव व्याप्तिरस्त्वत आह—नेति । स्वरूपशक्तिर्न नियमो व्याप्तिः पुनर्वादः पौनरुक्त्यतत्प्रसङ्गात् । बुद्धिर्व्याप्येत्यस्य बुद्धिर्बुद्धित्ववतीत्यर्थादिति भावः ॥ ३३ ॥

विशेषणानर्थक्यप्रसक्तेः ॥ ३४ ॥

विशेषणेति । देवदत्त देवदत्त इतिवच्छक्तो मन्त्र इति विशेषणमनर्थकं स्यात् ॥ ३४ ॥

तदेवाह—विशेषणेति । स्पष्टम् ।। ३४ ।।

पल्लवादिष्वनुपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

पल्लवादिष्विति । पल्लवादिस्वरूपस्य मन्त्रप्रयोगात्पूर्वमपि सत्त्वेन मन्त्रप्रयोगादृतेऽपि विषयनोदनादि स्यात् ।। ३५ ।।

ननु बुद्धित्वस्यैव व्याप्तित्वेन भावान्न पौनरुक्त्यमत आह—पल्लवादिष्विति । पल्लवानां छिन्नत्वेऽपि तेषां स्वरूपशक्त्यनपायेन तदानीमपि वृत्तादिव्याप्यत्वापत्तेः । आधेयशक्तिस्तु छेदकाले नष्टेति न दोषः ।। ३५ ।।

आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समानन्यायात् ॥ ३६ ॥

तर्ह्याधेयशक्तिरेवास्तु किं सहजशक्त्येति चेत्; तत्राह—आधेयेति । यथान्वयव्यतिरेकाभ्यां शास्त्रेण च पल्लवादिषु व्रीह्यादिषु चाधेयशक्तिसिद्धिस्तथैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तद्वस्तुषु शास्त्रेण च तत्तत्कर्मभेदेषु शक्तिसिद्धिः ।। ३६ ।।

नन्वाधेयशक्तेर्व्याप्तित्वे गन्धादेः पृथिवीत्वाधेयत्वाभावात् पृथिवीत्वाद्यव्याप्यतापत्तिरत आह—आधेयेति । आधेयशक्तेर्व्याप्तित्वसिद्धौ निजशक्त्युद्भवोऽपि व्याप्तित्वेन सिद्ध एव, समानयुक्तेः । व्याप्तिशब्दस्तु नानार्थ एव। कार्यगतवैजात्याङ्गीकारेणानुमितिहेतुत्वे न व्यभिचार इति भावः ।। ३६ ।।

वाच्यवाचकभावसम्बन्धः शब्दार्थयोः ॥ ३७ ॥

शब्दार्थयोस्तादात्म्यं निषेधयति—वाच्येति । तादात्म्ये हि घटोऽपि श्रोत्रग्राह्यः स्यात्, शब्दो वा चाक्षुषः स्यात्, अग्निशब्दोच्चारणे मुखदाहादिप्रसङ्गश्च ।। ३७ ।।

इदानीं पञ्चावयवरूपशब्दस्य ज्ञानजनकत्वोपपत्तये आह—वाच्येति। स्पष्टम् । अर्थगतं वाच्यत्वमनुयोगी तावत्सम्बन्ध इत्यर्थः । वस्तुतस्तयोः स्वरूपसम्बन्धः स एव शक्तिः, तस्यैव च शक्तित्वेन ज्ञानं बोधे कारणमिति भावः ।। ३७ ।।

त्रिभिः सम्बन्धसिद्धिः ॥ ३८ ॥

शक्तिग्रहोपायमाह—त्रिभिरिति । आप्तोपदेशेन यथायं घट इति, वृद्धव्यवहारेण यथा गामानयेत्यादौ, प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्येन यथा सहकारतरौ मधुरं पिको रौतीत्यादौ ।। ३८ ।।

तद्ग्राहकाण्याह—त्रिभिरिति । आप्तोपदेश-वृद्धव्यवहार-प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यैस्त्रिभिः सम्बन्धग्रह इत्यर्थः ।। ३८ ।।

न कार्ये नियम उभयथा दर्शनात् ॥ ३९ ॥

कार्यान्विते शक्तिरिति मतं दूषयति—नेति। कार्ये कार्यान्विते नियमः शक्ति-नियमः तत्रैव शक्तिरिति यावत्। कार्य इव सिद्धे प्रयोगदर्शनात् ॥ ३९ ॥

सः शक्तिग्रहो लिङादिरूपकार्यबोधकघटिते एवेति नियमः। कार्ये इवाकार्येऽपि वृद्धव्यवहारदर्शनादित्यर्थः। गामानयेत्यादितो गवानयनादि-व्यवहारवत्, पुत्रस्ते जात इति वाक्यात् पुलकादिव्यवहारस्यापि दर्शना-दित्यर्थः। सिद्धार्थशब्दप्रामाण्ये च विवेके वेदान्तप्रामाण्यं सिद्धमित्या-शयः ॥ ३९ ॥

लोके व्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतेः ॥ ४० ॥

ननु वेदे कार्यान्विते शक्तिरस्तु ? तत्राह—लोक इति। "य एव लौकिकास्त एव-वैदिकाः"[१] इति न्यायादिति भावः ॥ ४० ॥

ननु सिद्धबाधके वेदे कथं शक्तिग्रहः ? लोके त्वर्थप्रतीतिदर्शनात् सम्भवत्यपि सिद्धे शक्तिग्रहो न तु वेद इत्यत आह—लोक इति। "य एव लौकिकास्त एव वैदिकाः"[२] इतिन्यायादित्यर्थः। सिद्धविवेकप्रतिपादनस्य चाविवेकनिवृत्तिद्वारा मोक्षः फलं वेदे। यथा लोके पुत्रस्ते जात इत्यादि-प्रतिपादनस्य हर्षादिफलमितिवत् ॥ ४० ॥

न त्रिभिरपौरुषेयत्वाद्वेदस्य तदर्थस्यातीन्द्रियत्वात् ॥ ४१ ॥

अथ वेदप्रामाण्यायाह—नेति। न वेदस्याप्रामाण्यमपौरुषेयत्वात्। तच्च त्रिभिर्हेतुभिरीश्वरस्य निराकरणेन अन्यस्यासम्भवेन भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वेनाप्तत्वा-निश्चयेनेति। नन्वस्तु कश्चिद्विशिष्टो जीवः कर्ता, तत्राह—तदर्थस्य वेदार्थस्य स्वर्गयागयोः साध्यसाधनभावादिरूपस्येन्द्रियाद्यगोचरत्वात् ॥ ४१ ॥

तद्वैयर्थ्यं शङ्कते—नेति। अपौरुषेयत्वेनाप्तोपदेशासंभवः। तदर्थस्या-तीन्द्रियतया तत्र वृद्धव्यवहाराद्यसम्भव इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

न यज्ञादेः स्वरूपतो धर्मत्वं वैशिष्ट्यात् ॥ ४२ ॥

ननु धर्मो वेदार्थः स च यागदधिशुक्रादिरूपो नातीन्द्रियस्तत्राह—नेति। न यागादिमात्रं धर्मः, शूद्रकृतयागादेरपि धर्मतापत्तेः, किन्तु स्वर्गसाधनत्वा-वच्छिन्नः स चातीन्द्रिय एव कुतः वैशिष्ट्यात्। अधिकारिदेशकालादिवैशिष्ट्यं हि स्वर्गसाधनत्वांश एवोपयोगि न तु यागादिस्वरूपः ॥ ४२ ॥

---

१. २. द्र० "समन्वयात्" इति यजुःप्रातिशाख्यभाष्ये उव्वटः।

वेदमात्रप्रसिद्धशब्दविषया शङ्का, अतीन्द्रियार्थत्वं निराकरोति—नेति। उक्तं न, यतः इच्छादिरूपस्य यज्ञदानादेः स्वरूपत एव धर्मत्वं वेदविहितत्वं वैशिष्ट्यात् प्रकृष्टफलकत्वात् इच्छादि च नातीन्द्रियम्। न तु यज्ञादिविषयकापूर्वस्य धर्मत्वम्, येनातीन्द्रियत्वं स्यादिति भावः ॥ ४२ ॥

निजशक्तिर्व्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते ॥ ४३ ॥

व्युत्पत्तेरुपयोगमाह—निजेति। बोधकताख्या शब्दस्य सहजा शक्तिर्व्युत्पत्त्याग्रहेण व्यवच्छिद्यते मुख्यगौणताभ्यां व्यवस्थाप्यते, यस्य हि साक्षात्प्रत्ययस्तत्र मुख्यबोधकता यस्य तु शब्दद्वारा तत्र गौणबोधकतेति। उपयुज्यते चैतत्; मन्त्रस्य मुख्य एवार्थे विनियोगो न गौण इत्यादि निर्णयः ॥ ४३ ॥

अपौरुषेयत्वादाप्तोपदेशाभावं निराकरोति—निजेति। अपौरुषेयत्वेऽपि वेदानां स्वाभाविकी यार्थेषु शक्तिरस्ति सैवाप्तैर्वृद्धगुरुपरम्परयाऽस्य शब्दस्यायमर्थ इत्येवंरूपया व्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते। शिष्येभ्योऽर्थान्तराद् व्यावृत्योपदिश्यत इत्यर्थः। न त्वाधुनिकशब्दवत् स संकथ्यते येन पौरुषेयत्वापेक्षा स्यादिति भावः ॥ ४३ ॥

योग्यायोग्येषु प्रतीतिजनकत्वात् तत्सिद्धिः ॥ ४४ ॥

शक्तिसिद्धिस्तु अर्थप्रत्ययरूपकार्यानुमेयेत्याह—योग्येति। योग्यायोग्येषु लौकिकवैदिकेषु तत्सिद्धिः ॥ ४४ ॥

अथातीन्द्रियदेवताफलादिषु कथं शक्तिग्रहोऽत्राह—योग्येति। प्रत्यक्षेष्विवाप्रत्यक्षेष्वप्यर्थेषु पदानां प्रतीतिजनकत्वापरपर्यायपदत्वहेतुताशक्तिग्रहसिद्धिः। सामान्यधर्मेषु पुरस्कारेणेत्यर्थः। इदं पदं क्वचिच्छक्तं पदत्वादिति ॥ ४४ ॥

न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ४५ ॥

नेति। "त्रयो वेदा अजायन्त"[१] इति श्रुतेः कृतकत्वेनानित्यत्वानुमानात् वर्णोत्पत्तिध्वंसयोः प्रत्यक्षाच्चेति बोध्यम् ॥ ४५ ॥

शब्दप्रामाण्यप्रसङ्गेन तद्गतं विशेषमाह—नेति। "तस्मात्तपस्तेपानात् त्रयो वेदा अजायन्त"[२] इति श्रुतेर्वेदानां न नित्यत्वमित्यर्थः। तन्नित्यतावाक्यानि च तत्प्रवाहानुच्छेदपराणि ॥ ४५ ॥

१, २. द्र० शतपथ० १३।५।८।३।

न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् ॥ ४६ ॥

अनित्यत्वे पौरुषेयत्वापत्तिस्तत्राह--नेति । ईश्वरनिराकरणादिति भावः ॥४६॥

तत्किं पौरुषेया वेदाः ? नेत्याह—नेति । ईश्वरप्रतिषेधादिति भावः ॥४६॥

मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात् ॥ ४७ ॥

मुक्तेति । मुक्तस्य निःसङ्गत्वेनामुक्तस्य धर्माद्यनभिज्ञत्वेन कर्तृत्वाद्य-योग्यत्वात् ॥ ४७ ॥

अन्यः कर्तास्त्वित्यत आह--मुक्तेति । जीवन्मुक्तधुरीणो विष्णुर्विशुद्ध-सत्त्वतया निरतिशयसर्वज्ञोऽपि वीतरागत्वात् सहस्रशाखनिर्माणायोग्यः । न चासंख्यप्राणिपालनादिव्यवहारवदिदमपि तस्यास्त्विति वाच्यम्; स्वयं-स्फुरद्वेदेभ्य एवास्य पालनादिप्रवृत्तिश्रुतेः । वेदज्ञानेनैव पालने प्रवृत्तिर्न तु रागात् । अमुक्तस्त्वसर्वज्ञत्वादेवायोग्य इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वमङ्कुरादिवत् ॥ ४८ ॥

नेति । नह्यपौरुषेयत्वनित्यत्वयोर्व्याप्तिरस्त्यङ्कुरादीनामपि कार्यत्वात् ॥ ४८ ॥

नन्वेवं नित्यत्वमेव स्यादत आह—नेति । स्पष्टम् ॥ ४८ ॥

तेषामपि तद्योगे दृष्टबाधादिप्रसक्तिः ॥ ४९ ॥

तेषामपीति । तद्योगे कर्तृयोगे दृष्टस्याकर्तृत्वस्य बाधः, आदिशब्दाददृष्टसकर्तृ-कत्वकल्पनम् । कार्यत्वहेतुस्त्वप्रयोजक इति भावः ॥ ४९ ॥

ननु कार्यत्वेन तेष्वपि पौरुषेयत्वमनुमेयमत आह—तेषामिति । एवं हि यत्पौरुषेयं तच्छरीरजन्यमिति व्याप्तेर्लोकदृष्ट्या बाधादिः स्यादित्यर्थः । शरीरं तु न प्रत्यक्षबाधात् ॥ ४९ ॥

यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते तत् पौरुषेयम् ॥ ५० ॥

किं तर्हि सकर्तृकं तत्राह--यस्मिन्निति । अदृष्टेऽपि कर्तरि अङ्कुरादौ तु न कृतमिति बुद्धिः किन्तूत्पन्नमिति पौरुषेयं सकर्तृकम् ॥ ५० ॥

नन्वादिपुरुषोच्चारितत्वाद् वेदा अपि पौरुषेया इत्यत आह—यस्मिन्निति । दृष्ट इवादृष्टेऽपि कर्तरि यत्र वस्तुनि कृतबुद्धिर्बुद्धिपूर्वकत्वबुद्धिर्जायते, तदेव पौरुषेयमित्यर्थः । पुरुषोच्चारितमात्रेण न पौरुषेयत्वं श्वासप्रश्वासयोः पौरु-षेयत्वव्यवहाराभावात् । किन्तु बुद्धिपूर्वकोच्चारितत्वेन वेदा अपि निःश्वसित-

वदेवादृष्टवशात स्वयंभोः सकाशाद् भवन्ति । "महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद"[1] इत्यादिश्रुतेः ॥ ५० ॥

निजशक्त्यभिव्यक्तेः स्वतः प्रामाण्यम् ॥ ५१ ॥

निजेति । निजशक्त्यैव ज्ञानजनकनिजशक्त्यैवाभिव्यक्तेः प्रमात्वस्येति शेषः। स्वतःप्रामाण्यं प्रमात्वावच्छिन्नजनकत्वं न तु गुणाधीनं येन वेदप्रामाण्यार्थमाप्तकर्तृकत्वं वेदस्यापेक्ष्येत, अनात्मकर्तृकत्वं पुनरप्रामाण्यप्रयोजकमित्यधिकमाकरे ॥५१॥

नन्वेवं यथार्थवाक्यार्थज्ञानापूर्वकत्वाद् वेदानां शुकवाक्यवत्प्रामाण्यं न स्यादत आह—निजेति । निजा स्वभाविकी या यथार्थज्ञानजन्याशक्तिस्तया मन्त्रायुर्वेदादावभिव्यक्तेरुपलम्भादखिलवेदानां स्वत एव प्रामाण्यं न वक्तृयथार्थज्ञानमूलकत्वेनेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

नासतः ख्यानं नृशृङ्गवत् ॥ ५२ ॥

इदं रजतमित्यादिभ्रमेषु बौद्धमतं दूषयति—नासत इति । असदेव शुक्तिरजततादात्म्यं भातीति यत्, तत्र असतोऽयं क्रियाविरहितत्वेन जनकत्वानुपपत्तेः, नृशृङ्गस्येव ॥ ५२ ॥

गुणादीनां च नात्यन्तबाध इत्यत्र हेत्वन्तरमाह—नेति । अत्यन्तसत्त्वे नृशृङ्गादिवत्सुखादीनां भानमेव न स्यादित्यर्थः । स्वप्नमनोरथशुक्तिरजतादौ च मनः परिणामरूप एवार्थे भाति नात्यन्तासन्निति भावः ॥ ५२ ॥

न सतो बाधदर्शनात् ॥ ५३ ॥

प्राभाकरमतं दूषयति—न सत इति । इदमिति रजतमिति च द्वे ज्ञाने, एकं ग्रहणमितरत् स्मरणं भेदाग्रहात् प्रवृत्तिर्न भेदग्रहादिति प्राभाकराः । तत्र नेदं रजतमिति बाधदर्शनात् अधिकमत्यत्र ॥ ५३ ॥

ननु गुणादीनामत्यन्तसत्त्वमेवास्तु; अत आह—नेति । नात्यन्तसतो भानम्, प्रतिक्षणपरिणामितया पूर्वपूर्वधर्मैः प्रतिक्षणं बाधदर्शनात् । "नेह नानास्ति"[2] इत्यादि श्रुतिभिरित्यर्थः । चैतन्ये भासमानस्य तत्रैव बाधदर्शनाच्च ॥ ५३ ॥

नानिर्वचनीयस्य तदभावात् ॥ ५४ ॥

वेदान्तिमतं निराकरोति—नेति । तदभावात् न सत्, नासदित्यनिर्वचनीयत्वेन निर्वचनेनानिर्वचनीयाभावात् ॥ ५४ ॥

---

१. बृहदा० २।४।१० । २. बृहदा० ४।४।१९ ।

ननु सदसद्भिन्नमेवास्तु जगत्तत्राह—नेति। सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयस्यापि न भानं तदभावात्। तादृशवस्त्वप्रसिद्धेः। दृष्टानुसारेणैव कल्पनौचित्यादितिभावः ॥ ५४ ॥

नान्यथाख्यातिः स्ववचोव्याघातात् ॥ ५५ ॥

नैयायिकमतं निराकरोति—नान्यथेति। शक्तिरेव रजतात्मनावभासत इति रोपितरजतभेदं तत्रावभासत इति च स्ववचसोः परस्परविरोधात् ॥ ५५ ॥

नन्वेवं किमन्यथाख्यातिरिष्टा? नेत्याह—नान्यथेति। अन्यद्वस्तु वस्त्वन्तररूपेण भासत इति न युक्तं, असन्न भासते, सन्निकर्षाद्यभावात्, स्वसिद्धान्तव्याघातादित्यर्थः। असतः सम्बन्धस्य भानाङ्गीकारादिति भावः। सम्बन्धस्याप्यन्यत्र सत्त्वमिति चेत्? विशेष्यविशेषणानुयोगिकत्वप्रतियोगिकत्वयोर्ग्रहेऽसंसर्गाग्रहेऽसत्ख्यात्यापत्तिः। तदग्रहेऽसंसर्गाग्रह एव पर्यवसानमित्यन्यथाख्यातिवचोव्याघात इति दिक्। अन्यरूपस्यान्यत्रासत्त्वादसन्निकर्ष इत्यर्थः। अन्यथा नृशृङ्गस्यापि भानापत्तिः, उभयोरप्यन्यत्र सत्त्वात्। तत्र तदसदिति चेत्; प्रकृतेऽपि तुल्यमित्यपि बोध्यम् ॥ ५५ ॥

सदसत्ख्यातिर्बाधाबाधात् ॥ ५६ ॥

स्वमतमाह—सदिति। इदं रजतं सदसदात्मकं नेदं रजतमिति हि रजतस्य बाधो न पुरोवर्त्तितेति ॥ ५६ ॥

स्वसिद्धान्तमाह—सदिति। गुणादीनां सदसत्ख्यातिरेव बाधाबाधात्। सर्ववस्तूनां स्वरूपेणाबाधः; चैतन्ये संसर्गतो बाधश्च, यथा स्फटिके लौहित्यस्य। बाधश्च प्रतिपन्नधर्मिणि निषेधबुद्धिविषयत्वम्। असत्त्वं तु तत्राभावः, सोऽप्यधिकरणस्वरूपः, यथा च लौहित्यं बिम्बरूपेण सत्, स्फटिकगतप्रतिबिम्बरूपेणासदिति दृष्टम्, तथेहापि प्रकारभेदात् सदसत्त्वयोर्न विरोधः; सर्वं जगत् स्वरूपतः सत्, चैतन्यादावध्यस्तरूपेणासदित्यभ्युपगमात्। एवमवस्थाभेदेनापि सदसत्त्वम्। यथा वृक्षः प्ररूढावस्थायां तेन रूपेण सन्नपि अङ्कुराद्यवस्थयाऽसत्। एवं प्रकृत्यादिकं सदसदात्मकम्। तदुक्तम्—

नित्यदा ह्यङ्गभूतानि भवन्ति न भवन्ति च।
कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात्तन्न दृश्यते ॥ इति।
अव्यक्तं कारणं यत्तन्नित्यं सदसदात्मकम्।[1] इति च।

अनेन च सूत्रेणासंसर्गाग्रहविषयरजतत्वादेः सदसत्त्वमुक्तम्। "माया नैवोभयात्मिका" इत्यस्यैकप्रकारेण सदसद्रूपामित्यर्थः। सदसद्भ्यामनिर्वाच्ये-

[1] विष्णुपु० १।२।१९।

त्यस्य सत्येनासत्येनेत्येवमनिर्धार्या, किन्तु उक्तरीत्योभयरूपेत्यर्थः। मिथ्याभूता कार्यरूपेण, कारणरूपेण सनातनी नित्येत्यर्थः ॥ ५६ ॥

प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्दः ॥ ५७ ॥

स्फोटं निराकरोति--प्रतीतीति। प्रतीतिर्वर्णानामप्रतीतिः स्फोटस्य वर्णातिरिक्तस्य तस्मान्न स्फोटः शब्दः किन्तु वर्णा एव ॥ ५७ ॥

योगमतं दूषयति—प्रतीतीति। प्रत्येकवर्णातिरिक्तं पदमखण्डं वाचकम्, एको घट इतिवदेकं पदमित्यनुभवात्, वर्णानामाशुविनाशितया मिलनाभावात्, तदेवार्थस्फुटीकरणात् स्फोट इत्युच्यते। पातञ्जले स न प्रामाणिकः। स प्रतीयते न वा? आद्ये येन वर्णसमुदायेनानुपूर्वीविशेषविशिष्टेन सोऽभिव्यज्यते तदेव वाचकमस्तु, किं तेन? अन्ते त्वज्ञातस्यार्थाप्रत्यायकत्वाद्व्यर्था तत्कल्पना। एकं पदमिति तु एकं वनमितिवत्। अन्त्यवर्णोत्पत्तिकाले पूर्वपूर्ववर्णानां शब्दजशब्दरूपेणोत्पत्त्यङ्गीकारान्न पदप्रत्ययानुपपत्तिः। यावत्कालमनुभवस्तावत्कालस्थायित्वं वा। क्षणिकत्वमिति त्वश्रद्धेयमेव, अल्पकालस्थायित्वेन वा तथा व्यवहार इति दिक् ॥ ५७ ॥

न वर्णनित्यत्वं[१] कार्यताप्रतीतेः ॥ ५८ ॥

ते चानित्या इत्याह--नेति। उत्पन्नो गकार इत्यादिप्रतीतेः ॥ ५८ ॥

इदानीं वर्णनित्यत्वं प्रतिषेधयति--नेति। कार्यतोत्पत्तिविनाशौ। प्रत्यभिज्ञा तु तज्जातीयताविषया। अन्यथा दीपकलिकादेरपि नित्यतापत्तेः ॥५८॥

पूर्वसिद्धसत्त्वस्याभिव्यक्तिर्दीपेनेव घटस्य ॥ ५९ ॥

आशङ्कते--पूर्वेति। यथान्धकारस्थो घटो दीपेनाभिव्यज्यते तथा वर्णा ध्वनिभिर्व्यज्यन्ते तदभावान्न सन्तीति प्रतिभातं न त्वसत्त्वात् ॥ ५९ ॥

शङ्कते—पूर्वेति। पूर्वसिद्धसत्ताकस्यैव कण्ठताल्वाद्यभिघातादिना याभिव्यक्तिः सोत्पत्तिप्रतीतेर्विषयः। दृष्टान्तो दीपेनेवेति। एवं च ज्ञानगतोत्पत्त्यादेर्वर्णेष्वारोप इति भावः ॥ ५९ ॥

सत्कार्यसिद्धान्तश्चेत् सिद्धसाधनम् ॥ ६० ॥

दूषयति—सत्कार्येति। अभिव्यक्तिमाश्रित्य नित्यत्वकथनस्य कोऽभिप्रायः? किं सत्कार्यं न त्वसदिति, किं वा प्रकृतिपुरुषयोरिव नित्यत्वं वर्णानामिति? नाद्यः इष्टापत्तेः अपरत्र वक्ष्यते ॥ ६० ॥

---

१. शब्दनित्यत्वं—पाठा०।

समावर्त्त--सदिति। अभिव्यक्तिर्यद्यनागतावस्थात्यागेन वर्तमानावस्थालाभस्तदा कार्यमात्रस्य सेति सिद्धसाधनम्। यदि वर्तमानस्यैव ज्ञानमात्ररूपा सा तदा घटादीनामपि नित्यतापत्तिः। कारणव्यापारेणैव तज्ज्ञानस्यैवोत्पत्तिप्रतीतिविषयत्वौचित्यादिति भावः ॥ ६० ॥

नाद्वैतमात्मनो लिङ्गात्तद्भेदप्रतीतेः ॥ ६१ ॥

एकात्मवादं प्रत्याह—नाद्वैतमिति। आत्मनोऽद्वैतमैक्यं न, कुतः लिङ्गाज्जरामरणादिति। आत्मभेदसिद्धे पूर्वत्रानैक्यं सिद्धवदुक्तमिह तु साध्यत इति न पुनरुक्तिः ॥ ६१ ॥

पुनरात्माद्वैतं निरस्यति—नाद्वैतमिति। अजामेकामित्यादि श्रुत्युक्तप्रवृत्तित्यागात्यागादिलिङ्गैर्भेदस्यैव प्रतीतेरित्यर्थः। औपाधिकभेदेन भेदस्यासंभव उक्त इव। अभेदवाक्यानि तु साम्यादिश्रुत्येकवाक्यतयावैधर्म्यलक्षणाभेदपराणि ॥ ६१ ॥

नानात्मनापि प्रत्यक्षबाधात् ॥ ६२ ॥

नेति। अनात्मना घटादिनापि नात्मन एकत्वम्, प्रत्यक्षबाधात् ॥ ६२ ॥

नेति। अनात्मना भोग्यप्रपञ्चेनापि नात्मनो द्वैतं प्रत्यक्षेणापि बाधात्। आत्मनः सर्वभोग्याभेदे घटपटयोरप्यभेदः स्यात्, घटादेः पटाद्यभिन्नात्माभेदात्। स च भेदग्राहकप्रत्यक्षेणापि बाधित इत्यर्थः। "एकमेवाद्वितीयम्"[१] इति श्रुत्याऽधिष्ठानाधिष्ठेययोरविभागरूपमेवाद्वैतं प्रतिपाद्यते इति बोध्यम् ॥६२॥

नोभाभ्यां तेनैव ॥ ६३ ॥

किञ्च—नेति। तेनैव प्रत्यक्षबाधेनैवोभाभ्यामात्मानात्मभ्यामैक्यं न। त्वं सुखी अहं दुःखी घटोऽयमित्याद्यबाधितप्रत्यया एवात्मैक्यबाधकाः सन्तीतिभावः ॥ ६३ ॥

उक्तमेवोपसंहरति--नेति। उभाभ्यां समुदिताभ्यामप्यात्मानात्मभ्यां नाद्वैतम्। तेनैवोक्तहेतुद्वयेनैवेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अन्यपरत्वमविवेकानां तत्र ॥ ६४ ॥

ननु अद्वैतश्रुतेः का गतिस्तत्राह--अन्येति। तत्रात्मैक्यश्रुतावात्मत्वैकत्वप्रतिपादिकायामविवेकानां मूढानामन्यपरत्वमात्मैकपरत्वं भातीति शेषः। तथा च न श्रुतिविरोध इति भावः ॥ ६४ ॥

---

१. छान्दोग्य० ६।२।१।

ननु "आत्मैवेदं सर्वम्"[1] इति श्रुत्यसङ्गतिरत आह--अन्येति । उपासनार्थायां श्रुताविज्ञानामन्यतात्पर्यकत्वग्रह इहेत्यर्थः । यथा शरीरशरीरिणोर्भोग्यभोक्त्रोश्चाहं गौरो ममात्मा भद्रसेन इत्यादि व्यवहारस्तथा तथोपासनां श्रुतिर्विदधाति सत्त्वादिशुद्ध्यर्थमित्यर्थः ।। ६४ ।।

नात्मा नाविद्या नोभयं जगदुपादानकारणं निःसङ्गत्वात् ।। ६५ ।।

किं चैकात्मवादिनां जगदुपादानकारणमपि नोपपद्यत इत्याह—नात्मेति । नात्मा कूटस्थत्वात्, नाविद्या सतीति चेद् द्वैतापत्तिः, असती चेन्न कारणं वन्ध्यापुत्रवत्, अतएव नोभयमपि ।। ६५ ।।

अद्वैतवादिनां जगदुपादानकारणमप्यसंभावीत्याह—नात्मेति । केवल आत्मा, तदाश्रिताऽविद्या वा, समुच्चितं वा कपालद्वयवत्तदुभयं न जगदुपादानं संभवति, आत्मनोऽसङ्गत्वात् । सङ्गाख्येन संयोगविशेषेण द्रव्याणां विकारो भवति । अतोऽसङ्गस्याद्वितीयस्यात्मनो नोपादानत्वम् । नाप्यविद्याद्वारा, असङ्गत्वेन तद्योगाभावात् । नाप्यविद्यायाः, तस्या अद्रव्यत्वेन द्रव्योपादानयोगात्, द्रव्यत्वे तया द्वैतप्रसङ्गाच्च । किंच तस्यास्तत्त्वं न क्वापि दृष्टम् । शुक्तिरजतादिस्थले तस्या निमित्तत्वस्यैव दर्शनात् । मन एवोपादानम्, तद्धेतोः संस्कारस्य मनोधर्मत्वात् । अत एव नोभयमपि तथेत्यर्थः । अस्माकं त्वात्मनोऽधिष्ठानकारणत्वमेवात्मार्थतया प्रपञ्चस्यात्मन्येवाधिष्ठाने प्रकृत्युपादानकत्वस्वीकारान्न दोषः ।। ६५ ।।

नैकस्यानन्दचिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात् ।। ६६ ।।

चिदानन्दरूप आत्मेति तन्मतं दूषयति—नैकस्येति । आनन्दः सुखम्, चित् ज्ञानम्, तयोर्लोके भेदादलौकिकमिदमिति चेत्; प्रमाणाभावे सिद्ध्येत्, किंच चित आनन्दरूपत्वे संसारदशायां कुतो नानुभवः ? अविद्यातिरोधानादिति चेत्; सा असंबद्धा कथं तिरोदध्यात्, सम्बद्धा चेदसंगत्य श्रुतिविरोधः । किंच मुक्तावानन्दोऽनुभूयते न चाविवेके नानुभूयते आत्मतेति चेत्; एकस्य कर्तृकर्मत्वविरोधः, न चेत्; किमानन्दरूपतया ।। ६६ ।।

अथ "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म"[2] इतिश्रुतेरानन्दोऽप्यात्मनः स्वरूपमिति निराकरोति--नैकस्येति । दुःखज्ञानकाले सुखाननुभवेन सुखज्ञानयोर्भेदादित्यर्थः । न च तदा सुखस्यावरणम्, अखण्डकत्वेन सुखावरणे ज्ञानस्याप्या-

---

१. छान्दोग्य० ७।२५।२ । २. बृहदा० ३।९।२८ ।

वरणापत्त्या दुःखं जानामीत्यनुभवापत्तेः। न ह्यात्मनोंऽशभेदोऽस्ति। न च स्रक्चन्दनाद्याकारवुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं चैतन्यमेव सुखं, शीताद्यार्तानामपि तत्र सुखप्रसङ्गात्, मोक्षे सुखाभ्युपगमविरोधाच्च। किं चैवं क्षुत्पिपासाद्याकारवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यस्यैव दुःखत्वापत्तौ दुःखरूपत्वमप्यात्मनः स्यात्। न च चैतन्यग्राहकाले सुखं नियमेन गृह्यते। एवं सुखज्ञानं त्वविद्ययावृतमिति वाच्यम्; 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन"[1] इत्यादि श्रुत्युक्तानन्दज्ञानफलानां सर्वेषु सर्वदापत्तेः। न हि स्वकार्यं प्रति स्वगोचराज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्ता क्वापि दृष्टा संस्काराद्यज्ञानेऽपि तत्फलदर्शनात्। किंचानन्दानुभव एव लोके पुरुषार्थो न तु तदनुभवाज्ञाननिवृत्तिरपि। अत एव 'नानन्दं न निरानन्दम्''[2] इति श्रुतिः, 'अदुःखमसुखं ब्रह्मेति" स्मृतिश्च संगच्छते ॥६६॥

दुःखनिवृत्तेर्गौणः ॥ ६७ ॥

अथ "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन"[3] इति का गतिस्तत्राह—दुःखेति। सुखव्यपदेश इति शेषः ॥ ६७ ॥

आनन्दरूपताश्रुतिस्तु गौणीत्याह––दुःखेति। दुःखनिवृत्तावानन्दशब्दो गौण इत्यर्थः। गुणश्चात्र "तत्प्रेयपुत्राद्" इत्यादि श्रुतिसिद्धं परमप्रियत्वम्। न च निरुपाधिप्रियत्वेनैव तस्य सुरूपत्वानुमानं दुःखाभावत्वरूपत्वेनापि तत्त्वोपपत्तेः, सुखत्वादिवदात्मत्वस्यापि प्रेमप्रयोजकत्वाच्च। अन्यथा परसुखेऽपि प्रेमापत्तिः। "न निरानन्दम्'[4] इति श्रुतिः स्वौपाधिकानन्दपरा, सत्यसङ्कल्पतादिश्रुतिवत्। अन्यथा तथाश्रुत्यादीनामप्यात्मधर्मत्वप्रसङ्ग इति दिक् ॥ ६७ ॥

विमुक्तिप्रशंसा मन्दानाम् ॥ ६८ ॥

प्रकारान्तरमाह––विमुक्तीति। मन्दानां राजसतामसानां विमुक्तिप्रशंसाप्रवर्त्तनार्थं प्रोत्साहनमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

गौणप्रयोगफलमाह––विमुक्तीति। स्वरूपां मुक्तिं सुखत्वेन श्रुतिः स्तौतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

न व्यापकत्वं मनसः कारणत्वादिन्द्रियत्वाद्वा ॥ ६९ ॥

मनोवैभवं निराकरोति—नेति। यत्तु "शिरसि मे वेदना पादे मे सुखम्"

---

१. ३. तैत्तिरीय० २।४। २. ४. महोप० ५।९८।

इत्यादि ज्ञानं मनसो विभुत्वसाधकमाहुस्तदाशुसंचारित्वान्मनसः क्रमो ग्रहणनिमित्तमिति न तेन विभुत्वसिद्धिः ।। ६९ ।।

अथ योगमतसिद्धि मनोवैभवं निराकरोति--नेति । मनसोऽन्तःकरणसामान्यस्य न व्यापकत्वं कारणत्वाद् वास्यादिवत् । अन्तःकरणविशेषस्य तृतीयस्यापि न तत्त्वादित्यर्थः । वा शब्दो व्यवस्थितविकल्पे देहव्यापिज्ञानार्थं तु मध्यमपरिमाणता स्वभावता च ।। ६९ ।।

सक्रियत्वाद् गतिश्रुतेः ।। ७० ।।

सक्रियत्वादिति । सक्रियत्वादित्यनुमानं दर्शितम्, इतिश्रुतेरिति सक्रियत्वे मानं दर्शितम् ।। ७० ।।

तत्रानुकूलतर्कमाह—सक्रियत्वादिति । अन्तःकरणोपाधिकस्यात्मनो लोकान्तरगतिश्रवणेन तदुपाधिभूतस्यान्तःकरणस्य सक्रियत्वे सिद्धे न विभुत्वं संभवतीत्यर्थः ।। ७० ।।

न विभागत्वं तद्योगाद् घटवत् ।। ७१ ।।

नेति । मनसो नाकरणकत्वं कारणयोगात् । किमस्य कारणमिति चेत्; अहङ्कार इति गृहाण ।। ७१ ।।

मनसो निरवयवत्वमपि निराचष्टे--नेति । तदिन्द्रियमनसो न निरवयत्वम् । अनेकेन्द्रियेष्वेकदा योगात् । किन्तु घटवत् सावयवं मध्यमपरिमाणं चेत्यर्थः । कारणावस्थमन्तःकरणमण्वेवेति बोध्यम् ।। ७१ ।।

प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्सर्वमनित्यम् ।। ७२ ।।

किञ्च—प्रकृतीति । स्पष्टम् ।। ७२ ।।

मन आदीनां नित्यत्वं प्रतिषेधति--प्रकृतीति । स्पष्टम् । कारणावस्थं चान्तःकरणमाकाशादिप्रकृतिर्न बुद्ध्यादिकम् । व्यवसायाद्यसाधारणधर्माभावात् ।। ७२ ।।

न भागलाभो भागिनो निर्भागत्वश्रुतेः ।। ७३ ।।

प्रकृतेः कथं नित्यत्वं तत्राह—नेति । भागाः कारणानि यस्य कार्यत्वेन सन्ति तस्य प्रधानस्य न कारणलाभो निर्भागत्वश्रुतेः "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्"[1] इति सावधारणप्रकृतित्वश्रुतेः प्रधानस्य सकारणत्वेनावस्थानाच्च ।। ७३ ।।

1. श्वेताश्व० ४।१० ।

ननु "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥"[1]

इति श्रुतेः। पुंप्रकृत्योरपि सावयवत्वादनित्यत्वमाह—नेति। पुंप्रकृति-विषये भागिनो भागलाभोऽवयवावयविभावो न युज्यते। "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्य निरञ्जनम्"[2] इत्यादिना निरवयवत्वश्रुतेरित्यर्थः। उक्त-श्रुतिश्चाकाशजलयोरिव पितापुत्रचेतनयोरिव चाविभागमात्रेणांशांशिभावं बोधयतीति दिक् ॥ ७३ ॥

नानन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिर्निर्धर्मत्वात् ॥ ७४ ॥

आनन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति मतं दूषयति—नेति। किमात्मस्वरूप आनन्द उतान्यः ? आद्ये संसारदशायां मुक्तिप्रसंगः, अन्त्ये कार्यभावस्यावश्यं नाशादनि-र्मोक्षापत्तिः ॥ ७४ ॥

मोक्षविषये परमतं निराकरोति—नेति। आत्मन्यानन्दरूपोऽभिव्यक्तिरूपश्च धर्मो नास्ति, स्वरूपं च नित्यमेव न साधनसाध्यमतो न सा मुक्तिरित्यर्थः। आनन्दाभिव्यक्तिश्च ब्रह्मलोकादौ गौणी मुक्तिः। अत एव "विद्वान् हर्षशोकौ जहाति" इति श्रुतिरिति भावः। किं चात्मन्यभिव्यक्तिः नित्याऽनित्या वा ? आद्ये सिद्धत्वेन साधनवैकल्यम् ? अन्त्ये जन्यभावस्य विनाशितया मोक्षस्य नाशापत्तिरिति दिक् ॥ ७४ ॥

न विशेषगुणोच्छित्तिस्तद्वत् ॥ ७५ ॥

विशेषगुणोच्छेदो मोक्ष इति मतं निरस्यति—नेति। तद्वदिति न मुक्तिरित्यर्थः, सामान्यगुणस्वीकारे प्रमाणभावादिति भावः ॥ ७५ ॥

नेति। अशेषविशेषगुणोच्छेदोऽपि न मुक्तिः, निर्धर्मत्वादेवेत्यर्थः। अस्माकं तु भोग्यता तत्सम्बन्धेनैव दुःखाभावः पुरुषार्थ इति न दुःखमादाय निर्धर्मत्व-हानिः ॥ ७५ ॥

न विशेषगतिर्निष्क्रियस्य ॥ ७६ ॥

देहपरिणामे स्वात्मनो देहान्निष्क्रान्तस्य सततोर्ध्वगमनं मुक्तिरिति बौद्धमतं दूषयति—एवमिति। देहपरिणामत्वे स्वात्मनो हस्तिकृमिदेहप्रवेशे उपचयापचय-योरावश्यकत्वेन सावयवत्वं वाच्यम्। ततश्चानित्यता स्यादतो व्यापकत्वमात्मन उचितम्। ततो निष्क्रियत्वादूर्ध्वं गमनं संभवतीति भावः ॥ ७६ ॥

---

१. श्वेताश्व० ४।१०। २. श्वेताश्व० ६।१९।

नेति । ब्रह्मलोकगतिर्मुक्तिर्न, आत्मनो निष्क्रियस्य गत्यभावात् । लिङ्ग-शरीराभ्युपगमे च न मोक्ष इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

नाकारोपरागोच्छित्तिः क्षणिकत्वादिदोषात् ॥ ७७ ॥

बौद्धमुक्तिं दूषयति—नाकारेति । आकारस्य विषयस्य उपरागः सम्बन्धस्तदुच्छित्तिर्न मुक्तिः । पूर्वविषययोः सम्बन्धोच्छेदस्य सर्वक्षणिकत्वेन संसारेऽपि सुलभत्वात्, स्वच्छसंवित्प्रवाहस्यापि क्षणिकत्वात् आत्मनोऽपि क्षणिकत्वेन कस्य मुक्तिरित्यादि-दोषाच्च ॥ ७७ ॥

नेति । क्षणिकज्ञानमेवात्मा, तस्य विषयाकारता बन्धः, तद्वासनाख्योप-रागनाशो मोक्ष इति नास्तिकमतमपि न, क्षणिकत्वादिदोषेणाकारोच्छेदकाले आकारिणोऽप्युच्छेदादित्यर्थः ॥ ७७ ॥

न सर्वोच्छित्तिरपुरुषार्थत्वादिदोषात् ॥ ७८ ॥

आत्मनि सर्वोच्छेदो मुक्तिरिति मतं दूषयति—नेति । को हि सर्वस्यापराधो येन तदुच्छित्तिः प्रार्थनीया स्यात् ॥ ७८ ॥

नेति । ज्ञानरूपस्यात्मनः सामग्र्येव नाशोऽपि न मुक्तिरात्मनाशस्य लोके-ऽपुरुषार्थत्वादित्यर्थः ॥ ७८ ॥

एवं शून्यमपि ॥ ७९ ॥

एवमिति । अपुरुषार्थत्वादिदोषादसम्भवाच्चेत्यर्थः ॥ ७९ ॥

एवमिति । ज्ञाने ज्ञेयात्मकाखिलप्रपञ्चनाशोऽप्येवमात्मनाशस्यापुरुषार्थ-त्वान्न मोक्ष इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

संयोगाश्च वियोगान्ता इति न देशादिलाभोऽपि ॥ ८० ॥

लोकोत्तरदेशे लोकोत्तरस्रक्चन्दनवनितादिलाभ एव मुक्तिरिति दूषयति—संयोगाश्चेति । स्पष्टम् ॥ ८० ॥

संयोगाश्चेति । प्रकृष्टदेशधनादिस्वाम्यकपि न मोक्षो यतः "संयोगाश्च वियोगान्ता मरणान्तं च जीवितम्"[४] इत्युक्तेरित्यर्थः । एवं च विनाशित्वान्न सा मुक्तिरिति भावः ॥ ८० ॥

---

४. नारदपु० १।६१।३७ ।

न भागियोगो भागस्य ॥ ८१ ॥

भागस्य जीवस्य भागिनि ब्रह्मणि योगो मुक्तिरिति दूषयति—नेति । ब्रह्मजीवयोर्भागिभागत्वकल्पनायां मानाभावात् योगस्य वियोगान्तत्वाच्च ॥ ८१ ॥

नेति । भागस्यांशस्य जीवस्य भागिन्यंशिनि परमात्मनि लयो न मोक्षः । स्वलयस्यापुरुषार्थत्वात् । सुखदुःखाभावयोरेव स्वतः पुरुषार्थत्वादित्यर्थः ॥ ८१ ॥

नाणिमादियोगोऽप्यवश्यंभावित्वात्तदुच्छित्तेरितरयोगवत् ॥ ८२ ॥

नेन्द्रादिपदयोगोऽपि तद्वत् ॥ ८३ ॥

नेति । सूत्रे स्पष्टे ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

नेति । स्पष्टम् ॥ ८२ ॥ नेति । क्षयिष्णुत्वादित्यर्थः ॥ ८३ ॥

न भूतप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामहङ्कारिकत्वश्रुतेः ॥ ८४ ॥

इन्द्रियाणि भौतिकानीति निरस्यति—नेति । भूतप्रकृतित्वमित्यत्र बहुव्रीहेस्त्वप्रत्ययः, सात्त्विकाहङ्कारकार्यत्वं हीन्द्रियाणां श्रूयते । पुराणादिषु भूतप्रकृतित्वमिति लौकिको व्यपदेशस्तु येनेन्द्रियेण यद्भूतकारणं तन्मात्रं गृह्यते तस्य तत्प्रकृतित्वाभिमानकृतः ॥ ८४ ॥

इन्द्रियाणामहङ्कारिकत्वे परविप्रतिपत्तिं निराकरोति—नेति । स्पष्टं व्याख्यातम् । येनेन्द्रियेण यद्भूतगुणो गृह्यते तद्भूतप्रकृतिकं तदित्येवंभूतं प्रकृतिकत्वमत्र परपक्षत्वेन निराकरणादपौनरुक्त्यम् ॥ ८४ ॥

न षट्पदार्थनियमस्तद्बोधान्मुक्तिश्च ॥ ८५ ॥

षोडशादिष्वप्येवम् ॥ ८६ ॥

षट्पदार्थास्तज्ज्ञानान्मुक्तिः, षोडशपदार्थास्तज्ज्ञानान्मुक्तिरिति वैशेषिकनैयायिकमतदूषणाय सूत्रे—षडिति । षोडशेति । आदिशब्दादन्येऽपि नियतपदार्था निराकार्याः ॥ ८५, ८६ ॥

शक्त्यादिकमपि तत्त्वमसीत्याशयेन परेषां पदार्थनियमं तन्मात्रज्ञानान्मोक्षं च निराकरोति—नेति । "द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः षट् पदार्थाः"[1] इति वैशेषिकाणां नियमो यश्च तज्ज्ञानान्मोक्ष इत्यभ्युपगमः, सोऽयुक्तः;

---

१. वैशे० सू० १।१।४ ।

शक्त्यादेरतिरेकात्, प्रकृत्यात्मविवेकादेव मोक्षस्योक्तत्वाच्चेत्यर्थः। "अजामेकाम्"[1] इत्यादिश्रुत्या षडतिरिक्तस्य प्रधानस्याङ्गीकाराच्चेति भावः ।।८५।।

षोडशेति। न्यायपाशुपतादिसिद्धषोडशादिष्वपि न नियमो न वा तन्मात्रज्ञानान्मुक्तिरित्यर्थः। अस्माकं तु पञ्चविंशतिद्रव्येष्वेव गुणकर्मसामान्यशक्त्यादीनामन्तर्भावः ।। ८६ ।।

नाणुनित्यता तत्कार्यत्वश्रुतेः ।। ८७ ।।

नित्यैश्चतुर्विधैः नियमैः परमाणुभिर्जगदारम्भ इति दूषयति—नाण्विति। प्रकृतिपुरुषयोरेव नित्यत्वश्रवणे नेतरस्य सर्वस्य कार्यत्वावगमादित्यर्थः ।। ८७ ।।

वैशेषिकाद्यभ्युपगतपरमाणुनित्यतामपाकरोति—नेति। सा श्रुतिः काललुप्तेति आचार्यवचनाज्ज्ञायते।

> अण्व्यो मात्राविनाशिन्यो दशार्धानां च याः स्मृताः।
> ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः ।।[2]

इति मनुस्मृतेश्च। दशार्धानां पञ्चभूतानाम्। अत्र सूत्रेऽणुशब्दो भूतपरमाणुपर एव, न त्वणुपरिमाणद्रव्यसामान्यपरः, रजोगुणस्य चाञ्चल्यानुरोधेनाणुत्वसिद्धेः। मध्यमपरिमाणत्वे नित्यत्वस्य विभुत्वे च क्रियाया अनुपपत्तेः। न चेदं द्व्यणुकादिपरं संकोचे मानाभावात् ।। ८७ ।।

न निर्भागत्वं कार्यत्वात् ।। ८८ ।।

कार्यत्वादेव च परमाणुर्न निरवयव इत्याह—नेति। परमाणूनामिति शेषः। यत्कार्यं तन्न निर्भागं यथा घट इति ।। ८८ ।।

ननु निरवयवस्य कथं कार्यत्वमत आह—नेति। कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या तेषामप्यवयवाः सन्ति। पृथिवीपरमाणुरिति पृथिव्यादीनामपकर्षकाष्ठाभिप्रायेण। ते चावयवास्तन्मात्ररूपाः। तेषु च न पृथिवीत्वादि। व्यक्तगन्धादेरेव पृथिवीत्वादिनियामकत्वात्। तेषु सूक्ष्मभूतव्यवहारस्तु भूतानां साक्षात्कारणत्वात्। प्रकृतिपर्यन्तं चोत्तरोत्तरमणुत्वाधिक्यं द्रष्टव्यम् ।। ८८ ।।

न रूपनिबन्धनात् प्रत्यक्षनियमः ।। ८९ ।।

उद्भूतरूपनिबन्धनं द्रव्यप्रत्यक्षत्वमिति दूषयति—नेति। इहायं पक्षीत्याकाशस्य प्रत्यक्षत्वादिति ।। ८९ ।।

ननु रूपत्वाभावात् प्रकृतिपुरुषसाक्षात्कारो नेति नास्तिकाक्षेपं निराकरोति—नेति। रूपादेव निमित्तात् प्रत्यक्षमिति नियमो नास्ति, धर्मा-

---

१. श्वेताश्व० ४।५। २. मनु० १।२७।

दीनामपि साक्षात्कारसंभवादित्यर्थः। प्रत्यक्षं प्रत्युद्भूतरूपस्य व्यञ्जकत्वादिति भावः ॥ ८९ ॥

न परिणामचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात् ॥ ९० ॥

अणु महद्दीर्घं ह्रस्वमिति चतुर्धा परिमाणमिति दूषयति--नेति । महदणुभ्यामेव तयोः कार्यकारणयोर्योगादन्येषां परिमाणानां महदणुभेदत्वेनैवोपपत्तेः ॥ ९० ॥

अणु महद् दीर्घं ह्रस्वं चेति परिमाणचातुर्विध्यं नास्ति द्वाभ्यामणुमहत्परिमाणाभ्यामेव तद्योगात्, चातुर्विध्यसम्भवादित्यर्थः। महत्त्वस्य भेदावेव ह्रस्वदीर्घौ, अन्यथा वक्रादिभिः परिमाणानन्त्यप्रसङ्गः । तत्राणुपरिमाणं मूलकारणेषु सत्त्वादिगुणेषु। अन्यत्र यथायोग्यं मध्यमादिपरममहत्त्वान्तानि च महत्त्वस्यैवावान्तरभेदाः। पुरुषैकत्वं प्रकृत्यैकत्वं च पुरुषत्वादिसामान्येनेत्युक्तम् ॥ ९० ॥

अनित्यत्वेऽपि स्थिरतायोगात् प्रत्यभिज्ञानं सामान्यस्य ॥ ९१ ॥

प्रकृतिपुरुषाभ्यामन्यत् सामान्यं नित्यमिति, तद्दूषयति—अनित्यत्वेऽपीति । यथा सोऽयं देवदत्त इति न सामान्यविषया प्रत्यभिज्ञा, किन्तु व्यक्तिविषया, व्यक्तेः स्थिरत्वात् । तथा सामान्यस्यापि स्थिरत्वात् प्रत्यभिज्ञा न तु नित्यत्वात् ॥ ९१ ॥

तत्र सामान्येषु नास्तिकविप्रतिपत्तिं निराकरोति—अनित्यत्व इति। व्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि प्रतिक्षणपरिणामितयाऽस्थिरत्वेऽपि स एवायं घट इति स्थिरतायोगेन यत्प्रत्यभिज्ञानं तत्सामान्यस्य सामान्यविषयकमेव प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

न तदपलापस्तस्मात् ॥ ९२ ॥

नेति । तस्मात् प्रत्यक्षात् तदपलापः सामान्यापलापो न कार्यः, अबाधितप्रत्यक्षस्य विषयसाधकत्वादिति भावः ॥ ९२ ॥

इदमनुगतप्रत्ययस्याप्युपलक्षणम्, तदेवाह—नेति । स्पष्टम् ॥ ९२ ॥

नान्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीतेः ॥ ९३ ॥

अन्यापो हि जातिरिति निरस्यति—नान्येति । गोत्वादेः अगोभेदरूपत्वं न, कुतः, भावप्रतीतेः । अगोरूपप्रतियोगिस्मरणं विनैव भावरूपतया तत्प्रतीतेः । अत एवोक्तम्—

सिद्धश्चागौरपोह्येत, गोनिषेधात्मकश्च सः ।
तत्र गौरेव वक्तव्यो न भावः प्रतिषिध्यते ॥
गव्यसिद्धे त्वगौ नास्ति तदभावे च गौः कुतः ॥[1] इति ॥ ९३ ॥

ननु तद्व्यावृत्तिरूपेणाभावेनैव प्रत्यभिज्ञास्तु, स एव सामान्यमस्त्वत आह—नान्येति । स एवायमिति भावत्वेन प्रत्ययान्न तत्तद्रूपवत्त्वं तस्येत्यर्थः । अन्यथा नायमघट इत्येव प्रतीयेतेति भावः । किञ्चान्यव्यावृत्तिशब्दस्याघट-व्यावृत्तिरित्यर्थः । तत्राघटत्वं घटसामान्यभिन्नत्वमिति सामान्याभ्युपगम एवायातः ॥ ९३ ॥

न तत्त्वान्तरं सादृश्यं प्रत्यक्षोपलब्धेः ॥ ९४ ॥

सादृश्यं पदार्थान्तरमिति निरस्यति—नेति । तत्तद्द्रव्यगुणादिरूपस्यैव प्रत्यक्षे-णोपलम्भादित्यर्थः ॥ ९४ ॥

ननु सादृश्यनिबन्धना प्रत्यभिज्ञास्त्वत आह—नेति । भूयोऽवयवादि-सामान्याद्भिन्नं न सादृश्यमपेक्षते सादृश्यस्य तद्रूपतयैवोपलम्भादित्यर्थः । अवयवसामान्यमेकजातीयावयवत्वम्, अवयवपदं धर्ममात्रेणोपलक्षणम् ॥९४॥

निजशक्त्यभिव्यक्तिर्वा वैशिष्ट्यात्तदुपलब्धेः ॥ ९५ ॥

निजेति । निजशक्त्यभिव्यक्तिरिति, अभिव्यक्ता निजशक्तिरित्यर्थः । अभि-व्यक्ता तत्तत्कार्यानुकूलतया सिद्धा । वैशिष्ट्यात् तादृशशक्तिसम्बन्धात् । तदुपलब्धेः सादृश्योपलम्भादित्यर्थः । तथा च तत्तत्पदार्थनिष्ठा शक्तिरेव सादृश्यप्रतीतिविषय इति भावः ॥ ९५ ॥

स्वाभाविकी शक्तिरेव सादृश्यमित्यपाकरोति—निजेति । निजस्य शक्ति-विशेषस्योत्पादोऽपि न सादृश्यम् । शक्त्युपलब्धितः सादृश्योपलब्धेर्विलक्षण-त्वात् । शक्तिज्ञानं प्रतियोगिज्ञानापेक्षम् । इदं तु सापेक्षमभावज्ञानवदिति वैलक्षण्यमित्यर्थः ॥ ९५ ॥

न संज्ञासंज्ञिसम्बन्धोऽपि ॥ ९६ ॥

नेति । नित्य इति शेषः ॥ ९६ ॥

ननु घटादिसंज्ञकत्वमेव घटादिसामान्यमस्त्वत आह—नेति । संज्ञासंज्ञि-भावमजानतोऽपि सामान्यज्ञानादित्यर्थः । किञ्च तस्यानित्यत्वात् सैवेयं

---

1. श्लोकवार्तिके अपोहवादे ८३ ।

दीपकलिकेति वर्तमानवस्तुन्यतीतवस्तुसादृश्येन प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरेवेत्यर्थः ॥ ९६ ॥

न सम्बन्धनित्यतोभयानित्यत्वाद् ॥ ९७ ॥

किं बहुना शब्दार्थयोः सम्बन्ध एव इत्याह—नेति । स्पष्टम् ॥ ९७ ॥

तदाह—नेति । उभयोः संज्ञासंज्ञिनोरित्यर्थः ॥ ९७ ॥

नाजः सम्बन्धो धर्मिग्राहकमानबाधात् ॥ ९८ ॥

अजसम्बन्धं निराकरोति—नाज इति । विशिष्टप्रतीत्या विशेषणविशेष्याधीनसम्बन्धस्यैव सिद्धे तस्य च विशेषणविशेष्याभावे सम्भवात् सम्बन्धस्याजत्वमयुक्तमिति ॥ ९८ ॥

ननु सम्बन्ध्यनित्यत्वेऽपि सम्बन्धो नित्योऽस्त्वत आह—नाज इति । कादाचित्कविभागे सत्येव सम्बन्धः सिद्ध्यति । अन्यथा वक्ष्यमाणरीत्या स्वरूपेणैवोपपत्तौ सम्बन्धकल्पनानवकाशात् । कादाचित्कविभागश्च न सम्बन्धनित्यत्वे सम्भवति । अतः सम्बन्धग्राहकप्रमाणेनैवानित्यसम्बन्धसिद्धिरित्यर्थः । आत्माकाशादीनामविभागलक्षणो गौणः सम्बन्ध इति भावः ॥९८॥

न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात् ॥ ९९ ॥

समवायं निरस्यति—नेति । स्पष्टम् ॥ ९९ ॥

नन्वेवं समवायो नित्यो न सिद्ध्येदत आह—नेति । समवाये प्रमाणाभाव इत्यर्थः ॥ ९९ ॥

उभयत्रान्यथासिद्धेर्न प्रत्यक्षानुमाने ॥ १०० ॥

प्रमाणाभावमेवोपपादयति—उभयत्रेति । समवायो हि शुक्लो घट इत्यादि प्रत्यक्षं प्रमाणम्, विशिष्टप्रतीतिर्विशेषणविशेष्योभयसम्बन्धविषया, विशिष्टप्रतीतित्वात्, दण्डीतिप्रतीतिवदित्यनुमानं चोभयत्रापि तादात्म्येनैवान्यथासिद्धिः । इह तन्तुषु पट इत्यादिप्रतीतिस्तु स्ववासनामात्रकल्पिता नार्थसाधिका । किं च समवायः सम्बन्धः सम्बन्धिनौ सम्बन्धयेत्, असम्बद्धो वा ? आद्ये तस्यापि सम्बन्धान्तरं वाच्यमित्येवमनवस्था । समवायस्य स्वरूपमेव सम्बन्धश्चेत्; आदावेव कुतो न तत् । असम्बद्धस्य सम्बन्धत्वं त्वन्याय्यमेवेति ॥ १०० ॥

ननु गुणगुणिनोः घटरूपवान् घटस्वरूपमिति प्रत्यक्षं प्रमाणं समवाये तथा तदनुपपत्तिरूपमनुमानं चेत्यत आह—उभयत्रेति । स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेर्न

तदुभयं समवाये प्रमाणमित्यर्थः। यथा समवायवैशिष्टयबुद्धिः समवायस्वरूपेणैवेष्यतेऽनवस्थाभयात्, एवं गुणगुण्यादेर्विशिष्टबुद्धिरपि गुणादिस्वरूपेणैवेष्यत इति भावः। अत्रेदं तत्त्वम्—स्वरूपे सम्बन्धत्वमपि धर्मः स्वीक्रियते, तेन रूपेण च तस्य सम्बन्धिद्वयनिरूप्यत्वम्। विशिष्टबुद्धिनियामकत्वं च तत्तद्रूपेण सम्बन्धितासम्बन्धत्वेन रूपेण वाच्यता च आधारतादिनियामकता च, संयोगस्तु भूतलादिस्वरूपेणान्यथासिद्धिः। विभागकालेऽपि भूतलघटस्वरूपतादवस्थ्येन विशिष्टबुद्धिप्रसङ्गात्। समवायस्थले तु सतोः सम्बन्धिनो न कदापि वियोग इति नायं दोषः, सत्त्वादीनां क्षोभात्सृष्टिरित्युक्तं तत्र क्रियाया मानाभावः॥ १००॥

नानुमेयत्वमेव क्रियाया नेदिष्ठस्य तत्तद्वतोरपरोक्षप्रतीतेः॥ १०१॥

देशान्तरसंयोगविभागाभ्यामनुमेयैव क्रिया न प्रत्यक्षा सूर्यक्रियावदिति मतं निरस्यति—नानुमेयत्वमिति। नेदिष्टस्यातिनिकटवर्तिनः तत्तद्वतोः क्रियाक्रियावतोः। तथा चानुभवापलापो नोचित इति भावः; सूर्यक्रिया तु दूरस्थत्वान्न प्रत्यक्षा॥१०१॥

सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकत्वेन कस्याप्युत्तरदेशसंयोगाभावेन तेन क्रियानुमानसम्भवान्नानुमेयैव हि क्रियेत्यत आह—नेति। न तेन क्रियाया अनुमेयत्वमेव यतो निकटस्थस्य क्रियातद्वतोः प्रत्यक्षेणैव प्रतीतेर्वृक्षश्चलतीत्यादिरित्यर्थः॥ १०१॥

न पाञ्चभौतिकं शरीरं बहूनामुपादानायोगात्॥ १०२॥

पञ्चभूतारब्धशरीरमिति दूषयति—नेति। उपादानत्वायोगादित्यर्थः। किंच शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वे घटाकाशसंयोगस्थे वा प्रत्यक्षत्वापत्तिः, योग्यसमवेतस्यैव प्रत्यक्षत्वनियमात्॥ १०२॥

पूर्वमेकभौतिकं शरीरमुक्तं तत्र परपक्षं निषेधति—नेति। बहूनां भिन्नजातीयानामुपादानत्वं घटादौ न तथा न दृष्टमिति सजातीयमेवोपादानम्, इतरच्चतुष्टयमुपष्टम्भकमित्याशयः॥ १०२॥

न स्थूलमिति नियम आतिवाहिकस्यापि विद्यमानत्वात्॥ १०३॥

शरीरं द्विविधमित्याह—नेति। मनसो निराश्रयस्य गत्यभावाद्देहान्तरगमने आश्रयो वाच्यः, स एवातिवाहिकं सूक्ष्मं च शरीरमित्युच्यते। "अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलाद्"[1] इत्यत्र पुरुषपदवाच्यमपि तत् 'पुरि स्थूलशरीरे शेते' इति व्युत्पत्तेः। नेन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वनियमः, चक्षुषस्तैजसत्वेन विषयदेशे गमन-

---

१. महा० वन० २९७।१७।

सम्भवेऽपि श्रोत्रादेस्तदभावात् । किन्तु शब्द एव वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्बमुकुल-न्यायेन वा श्रोत्रदेशं गतः श्रोत्रेण गृह्यते गन्धोऽपि साश्रयो घ्राणदेशमागतो घ्राणेन, एवमन्यत्रापि ।। १०३ ।।

स्थूलमेव शरीरमिति केचित्, तत्राह—नेति । भोगायतनमिन्द्रियाश्रयं च शरीरं तत्स्थूलमिति न; आतिवाहिकस्य सूक्ष्मस्य लिङ्गदेहस्यापि सत्त्वात् । पुरुषप्रतिबिम्बसहितानन्तःकरणादिसप्तदशपदार्थानतिवाहयति लोकाल्लोकान्तरं नयतीत्यातिवाहिकम् । तत्सप्तदशावयवकमवयव्यन्तररूपम् । तस्य सकलदेहव्यापित्वेऽप्याकर्षणे संकुचिततया "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः"[1] इत्याद्युक्तिः । अत एव गजपिपीलिकादिशरीरादावेकस्यैव लिङ्गदेहस्य संकोच-विकासाभ्यां समावेश इति दिक् ।। १०३ ।।

नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्तेः सर्वप्राप्तेर्वा ।। १०४ ।।

दूरे शब्द इत्यादिप्रतीतिस्तु भ्रान्तिरेव, कारणशब्दविषयिणी वेत्यादि मतं निरस्यति—नाप्राप्तेति । अप्राप्तानां विषयासम्बद्धानां प्रकाशकत्वमिन्द्रियाणां न, अप्राप्तेरसम्बन्धात्, अथ व्याप्तत्वादिन्द्रियाणामस्त्येव सम्बन्धस्तत्राह सर्व-प्राप्तेः । तथा च जगदुदरवर्त्ति सर्वमेव गृह्णीयुः तस्माद्विलक्षणः सम्बन्ध आवश्यक इति भावः ।। १०४ ।।

इन्द्रियाणां गोलकातिरिक्तत्वोपपत्तये तेषामप्राप्तप्रकाशकत्वं निराकरोति—नेति । इन्द्रियाणां न स्वासम्बद्धार्थप्रकाशकत्वम् । प्रदीपादौ तथा दृष्टत्वात् । किञ्च तथा सति व्यवहितादिसर्ववस्तुप्रसङ्गादित्यर्थः । अतो दूरस्थ-सम्बन्धार्थं गोलकातिरिक्तमिन्द्रियमिति भावः । करणानामर्थप्रकाशत्वं च पुरुषेऽर्थसमर्पणद्वारैवेति बोध्यम् ।। १०४ ।।

न तेजोऽपसर्पणात्तैजसं चक्षुर्वृत्तितस्तत्सिद्धेः ।। १०५ ।।

यदि चक्षुर्विषयपर्यन्तं गच्छति तर्हि अतिवेगवत्वात्तैजसं स्यादत आह—नेति । तेजस इवापसर्पणाद् दूरगमनात् ।। १०५ ।।

चक्षुषस्तैजसत्वं दूषयति—नेति । तेजसोऽपसर्पणं दृष्टमिति कृत्वा चक्षुर्न तैजसं वाच्यम्; अतैजसत्त्वेऽपि प्राणवदेव वृत्तिभेदेनापसरणोपपत्तेः । यथा प्राणः शरीरमसंत्यज्यैव नासाग्राद्बहिः कियद् दूरं प्राणनाख्यवृत्त्यापसरति, एवं चक्षुरपि देहमसन्त्यज्यैव वृत्त्याख्यपरिणामविशेषेण झटित्येव दूरस्थं प्रत्य-पसरति । अनेन तेज उपादानकत्वं दूषितम् ।। १०५ ।।

---

[1] कठोप० १।६।१७ ।

प्राप्तार्थप्रकाशलिङ्गाद् वृत्तिसिद्धिः ॥ १०६ ॥

स च वृत्तिरित्याह—प्राप्तार्थेति । व्यक्तम् ॥ १०६ ॥

एवंभूतप्रवृत्तौ प्रमाणमाह—प्राप्तार्थेति । स्पष्टम् ॥ १०६ ॥

भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः सम्बन्धार्थं संसर्पतीति ॥ १०७ ॥

वृत्तिस्वरूपमाह—भागेति । कार्यानुमेया वृत्तिस्तत्त्वान्तरं नाहङ्कारिको न भागो न वा गुणः । अनियतपदार्थवादिनो हि साङ्ख्याः । वाचासम्बद्धस्य ज्ञानायोगात् सर्पति इति शब्दो यथानुभवकल्पनार्थः । तथा चाहुः—

वृत्तयः प्रसरद्रूपाः स्फारिताक्षस्य यत्र च ।
अदृष्टानुग्रहात्तत्र संबद्धार्थावबोधिकाः ॥ इति ॥ १०७ ॥

देहमपरित्यज्य गमनोपपत्तये वृत्तेः स्वरूपं दर्शयति—भागेति । अर्थप्रकाशहेतोश्चक्षुरादेर्वृत्तिः नाग्नेर्विस्फुलिङ्गवद्भागो विभक्तांशः, नापि रूपादिवद् गुणः, किन्तु तदैकदेशभूता । भागत्वेऽपि सति तद्द्वारा चक्षुषः सूर्यादिसम्बन्धो न घटते । गुणत्वे च सर्पणाख्यक्रियानुपपत्तेरित्यर्थः । एवं च वृत्तिरपि प्रदीपशिखावद्द्रव्यस्वरूप एव परिणामः । स्वच्छतयार्थाकारतार्हो निर्मलवस्त्रवदिति सिद्धम् ॥ १०७ ॥

न द्रव्यनियमस्तद्योगात् ॥ १०८ ॥

अमूर्त्ता वृत्तिः कथं सर्पति, तत्राह—नेति । द्रव्ये एव क्रियेति न नियमः, किन्तु तद्योगात् क्रियायोगात् क्रियः नियमः यत्र प्रमाणं दृश्यते तत्र क्रियेत्यर्थः । वृत्तिक्रियायां च विषयप्रकाशः साधक इति भावः ॥ १०८ ॥

ननु तासां द्रव्यत्वे कथमिच्छादिरूपबुद्धिगुणेषु वृत्तिव्यवहारोऽत आह—नेति । न वृत्तिर्द्रव्यमेवेति नियमः, कुतस्तद्योगात्तत्र वर्त्तनं जीवनं वृत्तिरितियोगसत्त्वात् । जीवनं च स्वस्थितिहेतुर्व्यापारः । एवं च यथा द्रव्यरूपया वृत्त्या बुद्धिर्जीवति तथेच्छादिभिरपीति तेऽपि वृत्तयः । सर्वनिरोधेनैव चित्तमरणादित्यर्थः । इद्रियाणां भौतिकत्वस्यापि श्रवणात् ॥ १०८ ॥

न देशभेदेऽप्यन्योपादानताऽस्मदादिरिव नियमः ॥ १०९ ॥

देशभेदे भौतिकानीन्द्रियाणि भविष्यन्ति तथा वृश्चिकदष्टस्य मरणमिति, तत्राह—नेति । अन्योपादानकत्वमिन्द्रियाणामिति शेषः । किन्त्वस्मदादिवदस्मदादीन्द्रियाणा-

मिव नियम आहङ्कारिकत्वमेव । आहङ्कारिकाणीन्द्रियाणीति स्वशरीरे व्याप्तिर्गृहीता; तद्व्यभिचारे धूमोऽप्यग्नि व्यभिचरेदिति भावः ।। १०९ ।।

कदाचिल्लोकभेदेन श्रुतिव्यवस्था चाङ्क्ष्येतेत्यत आह—नेति । न त्रस्तं लोकादिभेदेनापि इन्द्रियाणामहङ्कारातिरिक्तोपादानकत्वम्; किन्तु भूर्लोकस्थानामिव सर्वेषामहङ्कारिकत्वनियमः । देशभेदेनैकस्यैव लिङ्गदेहस्य संचारश्रवणादित्यर्थः ।। १०९ ।।

निमित्तव्यपदेशात् तद्व्यपदेशः ।। ११० ।।

यदि पञ्चभूतोपादानकं शरीरं तर्हि पाञ्चभौतिकमिति व्यवहारः कथम्, तत्राह—निमित्तेति । पञ्चभूतेति निमित्तव्यपदेशात् तद्व्यपदेशः पाञ्चभौतिकेतिनैमित्तिकव्यपदेशः । उपादानतैव निषिध्यते न निमित्ततेति भावः ।। ११० ।।

नन्वेवं भौतिकत्वश्रुतेः का गतिरत आह—निमित्तेति । निमित्तकारणेऽपि प्राधान्यविवक्षयोपादानत्वव्यपदेशः । तेज आदि भूतोपष्टम्भेनैव तदनुगताहङ्काराच्चक्षुरादीन्द्रियाणि संभवन्ति, यथा पार्थिवेन्धनोपष्टम्भेन तदनुगतात्तेजसोऽग्निर्भवतीति ।। ११० ।।

ऊष्मजाण्डजजरायुजोद्भिज्जसाङ्कल्पिकं सांसिद्धिकं चेति न नियमः ।। १११ ।।

शरीरभेदानाह—ऊष्मेति । साङ्कल्पिकं मन्वादिशरीरं सांसिद्धिकं मन्त्रौषधादिसिद्धिश्च इति हेतोः चत्वार्येवेति न नियमः ।। १११ ।।

स्थूलशरीरभेदमाह—ऊष्मेति । "तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति-अण्डजं जरायुजमुद्भिज्जमिति"[1] श्रुतौ त्रैविध्यं प्रायिकं न तूष्मजादिषु षड्विधशरीरमित्यर्थः ऊष्मजाः शूकादयः, अण्डजाः पक्षिसर्पादयः, जरायुजा मनुष्यादयः, उद्भिज्जाः वृक्षादयः, सङ्कल्पजाः सनकादयः, सांसिद्धिकाः मन्त्रौषधादिसिद्धिजाः, यथा रक्तबीजरक्तोत्पन्नरक्तबीजादयः ।। १११ ।।

सर्वेषु पृथिव्युपादानमसाधारण्यात्तद्व्यपदेशः पूर्ववत् ।। ११२ ।।

सर्वेष्विति । सर्वेषु शरीरेषु पार्थिवमित्यसाधारणव्यपदेशात् सूर्यादिलोकस्थे तैजसादिशरीरेऽपि पार्थिवावयवावष्टम्भकत्वमेव तेज आदेः उपभोगे पार्थिवावयवानामेवोपयोगात् तद्व्यपदेशः इतरभूतव्यपदेशः, पूर्ववत् निमित्ततयेत्यर्थः ।। ११२ ।।

---

1. छान्दोग्य० ६।३।१ ।

शरीरस्यैकमात्रभूतोपादानकत्वं विशिष्यमाह—सर्वेष्विति। सर्वेषु शरीरेषु पृथिव्येवोपादानमसाधारण्यादाधिक्यादिभिरुत्कर्षात्। शरीरे च चतुरादिभौतिकत्वव्यपदेशस्तु पूर्ववत्, इतरेतराणामुपष्टम्भकत्वादित्यर्थः। अत्र सर्वपदेन प्रागुक्तोष्मजाद्यव ॥ ११२ ॥

न देहारम्भकस्य प्राणत्वमिन्द्रियशक्तितस्तत्सिद्धेः ॥ ११३ ॥

प्राणो वायुरिति मतं निरस्यति—नेति। देहजनकस्य वायोः न प्राणत्वं सर्वेन्द्रियशक्तितः सर्वेन्द्रियशक्तिरूपेण तत्सिद्धेः प्राणसिद्धेः सामान्यकरणवृत्तिः प्राण इति भावः ॥ ११३ ॥

ननु प्राणस्य शरीरे प्राधान्यात् प्राण एव देहारम्भकोऽस्त्वत आह—नेति। प्राणो न देहारम्भकः, इन्द्रियशक्तिकमन्तःकरणं विना प्राणानवस्थानेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामिन्द्रियशक्तिकाद् बुद्धितत्त्वादेव प्राणादिव्यापारसिद्धेस्तदन्यप्राणाभावात्। एवं स बुद्ध्यभावेऽपि मृतस्य स्थूलदेहस्य सत्त्वात् स न प्राणोपादानक इत्यर्थः ॥ ११३ ॥

भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात् ॥ ११४ ॥

भोक्तुरिति। योनौ बीजमारभ्येत्यादिः। अधिष्ठानात् सम्बन्धविशेषात्। पूतिभावो दुर्गन्धिता ॥ ११४ ॥

नन्वेवं प्राणं विनापि देहोत्पत्तिः स्यादत आह—भोक्तुरिति। भोक्तुरधिष्ठानात् व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निर्माणमन्यथा मृतदेहवत् शुक्रशोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गादित्यर्थः। एवं च रससञ्चारादिव्यापारविशेषः। प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भावः ॥ ११४ ॥

भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्तात् ॥ ११५ ॥

पुरुषस्य भृत्यप्रायं प्रधानं तद्द्वारैवाधिष्ठानमस्तु न तु स्वातन्त्र्येण बीजादौ, तत्राह—भृत्यद्वारेति। प्रधानद्वारा पुरुषस्याधिष्ठितिः, नैकान्ताद् व्यभिचारात्, सर्वत्र विद्यमानत्वादिति यावत्। न पूतिभावविरोधिनीति शेषः ॥ ११५ ॥

ननु प्राणिनः कूटस्थत्वेन निर्व्यापारकत्वात् कथमधिष्ठानं किन्तु प्राणस्यैवेत्यत आह—भृत्येति। स्वामिनः प्राणिनोऽधिष्ठितिरधिष्ठातृत्वमेकान्तात् साक्षान्नास्ति, किन्तु प्राणरूपभृत्यद्वारा, यथा राज्ञः पुरनिर्माणे इत्यर्थः।

एवं च प्राणः साक्षादधिष्ठाता पुरुषस्तु प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धम्। यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्माणं तथापि प्राणद्वारा प्राणिसंयोगोऽप्यपेक्ष्यते, पुरुषार्थमेव प्राणेन देहनिर्माणादित्याशयः। प्राणप्रवेशकाले च समस्तलिङ्गशरीरस्यैव प्रवेशः, प्राणसाहित्येनैव तद्व्यापारादिति बोध्यम् ॥ ११५ ॥

समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपता ॥ ११६ ॥

सुषुप्तिदृष्टान्तेन मोक्षे दुःखाभावं वक्तुमाह—समाधीति। ब्रह्मरूपता दुःखासंवेदनम् ॥ ११६ ॥

आत्मनो बन्धदर्शनेऽपि नित्यमुक्तत्वमुपपादयति—समाधीति। समाधिरसम्प्रज्ञातावस्था, सुषुप्तिः समग्रसुषुप्तिः, मोक्षो विदेहकैवल्यम्, आस्ववस्थासु पुरुषाणां ब्रह्मरूपता तत्र बुद्धिवृत्तिविलयात्, औपाधिकपरिच्छेदादिविगमेन स्वस्वरूपपूर्णतयाऽवस्थानं यथा घटध्वंसे घटाकाशस्य पूर्णतयेत्यर्थः। एवं च ब्रह्मत्वमेव पुरुषाणां स्वभावोऽनैमित्तिकत्वात्, यथा स्फटिकस्य शौक्ल्यम्। बुद्धिवृत्तिसम्बन्धकाले तु परिच्छिन्नचिद्रूपत्वेनाभिव्यक्त्या परिच्छेदाभिमानः। वृत्तिप्रतिबिम्बवशात्। दुःखादिमालिन्यमिव भवतीति दुःखित्वाभिमानः। तत्सर्वं स्फटिकलौहित्यवदुपाध्यन्वयव्यतिरेकानुविधानादौपाधिकमेव। ब्रह्मशब्दश्चास्माकमौपाधिकपरिच्छेदादिरहितपूर्णचैतन्यसामान्यवाचीति दिक् ॥ ११६ ॥

द्वयोः सबीजमन्यत्र तद्धतिः ॥ ११७ ॥

मोक्षे विशेषमाह—द्वयोरिति। सबीजत्वं पुनर्दुःखप्रयोजकसंस्कारकत्वं तद्धतिः संस्कारहतिः ॥ ११७ ॥

ताभ्यां मोक्षस्य विशेषमाह—द्वयोरिति। द्वयोः समाधिसुषुप्त्योः सबीजं बन्धबीजमस्ति। अन्यत्र मोक्षे बीजस्यापि हतिर्नाश इत्यर्थः। तयोरपि बन्धबीजस्य वासनाकर्मादे रूपादावेवावस्थानं, चेतनेषु पुरुषेषु तेषामप्रतिबिम्बनात्, इति तयोर्बन्धबीजसत्त्वेऽपि न ब्रह्मत्वक्षतिः। जाग्रदाद्यवस्थायां तु बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बवशादौपाधिको बन्ध इति निरूपितम्। यत्तु पातञ्जले असम्प्रज्ञातयोगस्य निर्बीजकत्वमुक्तं, तत्तु चरमासम्प्रज्ञातव्यक्त्यभिप्रायकम्। इह तु पूर्वपूर्वासम्प्रज्ञातक्रमेण बीजक्षय इति पूर्वपूर्वासम्प्रज्ञातव्यक्त्यभिप्रायेण सबीजत्वमुक्तम्। सर्वासां निर्बीजत्वेऽभ्युत्थानानुपपत्तेरिति न तद्विरोधः ॥ ११७ ॥

द्वयोरिव त्रयस्यापि दृष्टत्वान्न तु द्वौ ॥ ११८ ॥

मोक्षे प्रमाणमस्तीत्याह—द्वयोरिति । यथा सुषुप्तिः प्रत्यक्षसिद्धा, यथा वा समाधिरागमसिद्धः, तथा मोक्षोऽपि शास्त्रसिद्धः । तत्रापि द्वौ सुषुप्तिसमाधी नात्यन्त-पुरुषार्थौ, सबीजत्वात्, किन्तु मोक्ष एव निर्बीजत्वादिति भावः ॥ ११८ ॥

मोक्षे प्रमाणमाह—द्वयोरिति । समाधिसुषुप्तिदृष्टान्तेन मोक्षस्यापि दृष्टत्वा-दनुमितत्वान्न द्वावेव समाधिसुषुप्ती, किन्तु मोक्षोऽपीत्यर्थः । अनुमानं चेत्थम्-सुषुप्त्यादौ यो ब्रह्मभावस्तत्त्यागश्चित्तगताद्रागादिदोषवशादेव भवति । स चेद्दोषो ज्ञानेन नाशितस्तर्हि सुषुप्त्यादिसदृश्येवावस्था स्थिरा भवति, सैव मोक्ष इति ॥ ११८ ॥

वासनया न स्वार्थख्यापनं दोषयोगेऽपि न निमित्तस्य प्रधानबाधकत्वम् ॥ ११९ ॥

रागादीनामेव बन्धहेतुत्वात् किं संस्कारापरपर्यायवासनयेत्यत आह—वास-नयेति । दोषयोगेऽपि वासनयैवानर्थख्यापनं सौन्दर्यासौन्दर्यज्ञानकारणमिति शेषः । अतो न रागादेरेव बन्धहेतुत्वं किन्तु निमित्तस्यारागादेरपि निमित्तस्यावासनायाः प्रधानबाधकत्वं मोक्षबाधकत्वम् । तस्माद्वासनोच्छेद एव यतितव्यमिति भावः ॥ ११९ ॥

ननु समाधौ वैराग्यादिना वासनाकुण्ठीभावादर्थाकारा वृत्तिर्नात्र, सुषुप्ते तु वासनाप्राबल्यादर्थज्ञानं भविष्यत्येवेति कथं तत्र ब्रह्मरूपतेत्यत आह—वास-नयेति । वैराग्यवत् निद्रादोषेणापि योगाद्वासनया न पुरुषस्य स्वार्थख्यापनं भवति । यतो निमित्तस्य गुणभूतस्य संस्कारस्य बलवत्तरप्रधाननिद्रादोष-बाधकत्वं न सम्भवतीत्यर्थः । बलवत्तर एव हि दोषो वासनां दुर्बलां स्वकार्यकुण्ठां करोतीतिभावः ॥ ११९ ॥

एकः संस्कारः क्रियानिर्वर्तको न तु प्रतिक्रियं संस्कारभेदाः बहुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ १२० ॥

इष्वादिक्षेपे वेगाख्यसंस्कारात् क्रियाक्रियतश्च स इत्यनेकसंस्कारास्तान्निरस्यति—एक इति । स्पष्टम् ॥ १२० ॥

ननु जीवन्मुक्तस्यापि भोगो दृश्यते; सोऽनुपपन्नः, प्रथमभोगमुत्पाद्य पूर्वसंस्कारनाशात् । आत्मज्ञानेन सर्वत्रोपेक्षया च संस्कारान्तरोत्पत्त्यसंभ-वादत आह—एक इति । येन संस्कारेण यच्छरीरमारब्धं स एक एव संस्का-

रस्तच्छरीरसाध्यसर्वभोगजनकः कर्मवदेव सर्वभोगसमाप्तिनाश्यश्च, न तु भोग-व्यक्तिसंस्कारनानात्वं बहुव्यक्तिकल्पनागौरवप्रसङ्गादित्यर्थः । कुलाल-चक्रभ्रमणस्थलेऽपि एक एव वेगाख्यः संस्कारो भ्रमणसमाप्तिपर्यन्तस्थायी बोध्यः ॥ १२० ॥

न बाह्यबुद्धिनियमः[१] ॥ १२१ ॥

वृक्षगुल्मलतौषधिवनस्पतितृणवीरुधादीनामपि भोक्तृभोगायतनं पूर्ववत् ॥ १२२ ॥

नन्वेकस्मात्संस्कारादेका क्रिया ततः संस्कार इति लोके बुद्धिरस्ति तत्राह—नेति । एकस्मादेव बाह्याः क्रिया इत्यपि बुद्धिरस्ति तस्माल्लाघवादेक एव संस्कारः ॥ १२१ ॥

जङ्गमशरीरन्यायं स्थावरेऽतिदिशति—वृक्षेति । वीरुत् झटिति वृक्षप्रमासारिणी लता ॥ १२२ ॥

ननूद्भिज्जशरीरे बाह्यबुद्ध्यभावान्न शरीरत्वमत आह—नेति । न बाह्यबुद्धिवदेव शरीरमिति नियमः । किन्तु अन्तर्बुद्धीनामपि वृक्षादीनां भोक्तृभोगायतनत्वरूपं शरीरत्वं पूर्ववत् । यथा मनुष्यादिशरीरस्य भोक्त्रधिष्ठानं विना पूतिभावस्य तथैतेषु शुष्कतादिकमित्यर्थः । "अस्य यां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति"[२] इति श्रुतेः ॥ १२२ ॥

स्मृतेश्च ॥ १२३ ॥

अत्र प्रमाणमाह—स्मृतेश्चेति ।

अभिवादितश्च यो विप्र आशिषं न प्रयच्छति ।
श्मशाने जायते वृक्षो गृध्रकङ्कनिषेवितः ॥
शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥[३]

इत्यादि स्मृतेस्तेषामपि शरीरित्वावगमात् ॥ १२३ ॥

स्मृतेश्चेति । शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥[४]

---

१. नागेशो भिक्षुश्च १२२ सूत्रस्यैवावयवं वाक्यमिदं स्वीकुरुतः ।
२. छान्दोग्य० ६।११।३२ । ३. मनु० १२।९-१० ।
४. मनु० १२।९ ।

इत्यादिस्मृतेश्च । तत्रापि शरीरत्वं भोक्तृभोगायतनत्वरूपमित्यर्थः ।।१२३।।

न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्टचश्रुतेः ।। १२४ ।।

वृक्षादीनां शरीरित्वे कर्माधिकारापत्तिं निरस्यति—नेति । अर्थी समर्थो विद्वान-पर्युदस्तोऽधिकारीति भावः ।। १२४ ।।

नन्वेवं वृक्षादिषु धर्माधर्मोत्पत्तिरपि स्यादत आह—नेति । ब्राह्मण्यादि-देहविशिष्टत्वेनैव कर्माधिकारश्रुतेरित्यर्थः ।। १२४ ।।

त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदेहोभयदेहाः ।। १२५ ।।

देहभेदमाह—त्रिधेति । वीतरागाणां फलन्यासेन कर्मकुर्वतां कर्मदेहः, पश्वा-दीनामुपभोगदेहः, भोगिनां कर्मिणामुभयदेहः ।। १२५ ।।

देहभेदेनैव कर्माधिकारं दर्शयन् तत्त्रैविध्यमाह—त्रिधेति । त्रयाणाम् उत्तममध्यमाधमानां सर्वप्राणिनां त्रिप्रकारको देहविभागः । तत्र कर्मदेहः पुरुषाणाम्, भोगदेहः इन्द्रादीनां स्थावरादीनां च, उभयदेहो राजर्षीणाम् । प्राधान्येनायं विभागः ।। १२५ ।।

न किञ्चिदप्यनुशयिनः ।। १२६ ।।

चतुर्थं देहमाह—नेति । अनुशयः प्रारब्धकर्मशेषः । सोऽस्यास्तीत्यनुशयी तस्य ज्ञानिन इत्यर्थः । न किञ्चिदपि कर्मेति शेषः । ज्ञानी प्रारब्धशेषं भुञ्जानो न विधि-निषेधेष्वक्रियत इति भावः ।। १२६ ।।

चतुर्थमप्याह—नेति । अनुशयो वैराग्यम् । विरक्तानां शरीरमेतत्त्रय-विलक्षणं ज्ञानमात्रप्रधानं यथा जड़भरतादेरित्यर्थः । बीजादिसंलग्नजीवेष्वनु-शयित्वव्यवहारस्तु तत्सादृश्याद् गौणः ।। १२६ ।।

न बुद्ध्यादि नित्यत्वमाश्रयविशेषेऽपि वह्निवत् ।। १२७ ।।

जीवसम्बन्धिन्यो ज्ञानेच्छाकृतयो यद्यप्यनित्यास्तथापि क्वचिन्नित्या भविष्यन्तीत्यत आह—नेति । यद्यपि आश्रयविशेषः सेत्स्यति तथापि ज्ञानादयो नित्या एव तत्र स्युः, स्वकीयज्ञानादिषु व्याप्तिग्रहादन्यथा चन्दनप्रभववह्नेरनुष्णत्वमपि स्या-दिति ।। १२७ ।।

उक्तस्येश्वराभावस्य स्थापनाय ज्ञानेच्छाकृत्यादिनित्यत्वं प्रतिषेधति—नेति । बुद्धिरध्यवसायाख्या वृत्तिः । तथा च ज्ञानेच्छाकृत्यादीनामाश्रय-विशेषेण पराभ्युपगते ईश्वरेऽपि नित्यत्वं नास्ति । अस्मदादिबुद्धिदृष्टान्तेन

सर्वबुद्ध्यादीनामनित्यत्वानुमानात् । यथा लौकिकवह्निदृष्टान्तेनावरणतेजसोऽप्यनित्यत्वानुमानमित्यर्थः ।। १२७ ।।

आश्रयासिद्धेश्च ।। १२८ ।।

आश्रयोऽपि नास्तीत्याह—आश्रयेति । ईश्वरस्य निराकृतत्वात् ।। १२८ ।।

हेत्वन्तरमाह—आश्रयेति । आश्रयः ईश्वरः ।। १२८ ।।

योगसिद्धयोऽप्यौषधादिसिद्धिवन्नापलपनीयाः ।। १२९ ।।

मणिमन्त्रौषधितपःप्रभावजसिद्धयो दृष्टा न तु योगसिद्धयस्तत्राह—योगेति । अणिमादिसिद्धिकायव्यूहपरपुरप्रवेशादयो दृष्टान्ते च मन्त्रादिभ्यः क्षुद्रसिद्धिप्रदेभ्यो सम्भवन्तो योगमेवावलम्बन्त इति भावः ।। १२९ ।।

नन्वेवमनेकब्रह्माण्डादिसर्जनसमर्थं सर्वज्ञं विना कथं सृष्टिः, लोके तप आदिभिरेवमैश्वर्याभावादत आह—योगेति । औषधादिसिद्धिवत् योगजा अप्यणिमादिसिद्धयः सृष्ट्याद्युपयोगिन्यः सिद्ध्यन्तीत्यर्थः ।। १२९ ।।

न भूतचैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः स्वसांहत्येऽपि च स्वसांहत्येऽपि च ।। १३० ।।

पृथग्भूतानां चैतन्यादर्शनेऽपि देहाकारपरिणतेषु तेषु स्यादित्यत आह—नेति । यत्र हि प्रत्येकं स्वल्पा शक्तिर्दृश्यते भवति तत्र संघातेऽधिकारशक्तिः । यथा तन्तूनां स्वल्पशक्तिमतां समुदायाद् गजबन्धनशक्तिः । न च तथाभूतानां पृथक् चैतन्यं दृष्टं येन सांहत्ये चैतन्योद्भवः स्यात् । उक्तोऽप्यर्थो व्यवहितः इति पुनः स्मारितः । वीप्सा अध्यायसमाप्त्यर्था ।। १३० ।।

इति वेदान्तिमहादेवकृते सांख्यप्रवचनवृत्तिसारे

पञ्चमोऽध्यायः ।। ५ ।।

पुरुषसिद्धिप्रतिकूलतया पुनर्भूतचैतन्यं प्रत्याचष्टे—नेति । संहतभावावस्थायामपि भूतेषु चैतन्यं नास्ति विभागकाले प्रत्येकं चैतन्यादृष्टेरिति भावः । वीप्साध्यायसमाप्तौ । पूर्वं स्वपक्षतयोक्तानामपि परमतनिराकरणतयोक्तेर्न पौनरुक्त्यम् ।। १३० ।।

इति पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।। ५ ।।

—:*:—

षष्ठोऽध्यायः

अस्त्यात्मा नास्तित्वसाधकाभावात् ॥ १ ॥

देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ वैचित्र्यात् ॥ २ ॥

षष्ठीव्यपदेशादपि ॥ ३ ॥

षष्ठस्तन्त्राध्यायः, तत्र प्रायशः पूर्वोक्त एवार्थ उपसंह्रियते । सूत्राण्यपि प्रायशः स्पष्टानि । क्वचिद् व्याख्यायन्ते ।

अस्येति । मम देह इति ज्ञानपूर्वकात् शब्दाभिलाषादित्यर्थः ॥ १, २, ३ ॥

बोधाय संकलय्योपसंहरति—अस्तीति । जानामीत्येवं प्रतीत्या पुरुषः सिद्धः बाधकप्रमाणाभावाच्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र विवेकं साधयति—देहादीति । आत्मा देहादिप्रकृत्यन्तेभ्यो भिन्नः, वैचित्र्यात् परिणामित्वादिवैधर्म्यादित्यर्थः । तत्र प्रकृत्यादीनां प्रत्यक्षानुमानागमैः परिणामित्वं सिद्धं पुरुषस्यापरिणामित्वं तु सदा ज्ञानविषयत्वादनुमीयते । तथाहि—यथा चक्षुषो रूपमेव विषयो न सन्निकर्षसाम्येऽपि रसादिः, एवं पुरुषस्य स्वबुद्धिवृत्तिविषय एव भोग्यो न तु सन्निकर्षसाम्येऽप्यन्यद्वस्तु, इति फलबलात् क्लृप्तम् । तदबुद्धिवृत्त्या रूढमेव तद्भोग्यं न स्वतः, वृत्त्यभावकाले घटाद्यदर्शनात् । बुद्धिवृत्तयश्च नाज्ञाता तिष्ठन्ति, ज्ञानसुखादीनामज्ञातसत्तास्वीकारे तेष्वपि घटादाविवाहं जानामि न वा सुखी न वेत्यादिसंशयप्रसङ्गात् । नापि स्वप्रकाशा कर्तृकर्मविरोधात् । अतस्तासां द्रष्टा चेतनोऽपरिणामी । परिणामित्वे कदाचिदान्ध्यपरिणामेन सत्या अपि बुद्धिवृत्तेरदर्शनापत्तेः । एवं पुरुषस्य सदा ज्ञातवृत्तित्वे सिद्धे चित्स्वरूपमेकमात्मद्रव्यलाघवात् सिद्ध्यति । एवं चाज्ञानस्य चित्तधर्मतया तत्कार्यधर्माधर्मसुखेच्छादिकं चित्तधर्म एव सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावे लाघवादिति । एवं परार्थ्यापरार्थ्यप्रकाशाप्रकाशरूपत्वमपि वैधर्म्यं बोध्यम् । देहादेः प्रकाशरूपत्वे देहादिधर्माणां सदैव भानप्रसङ्गः । सुषुप्तौ देहादेश्चैतन्याननुभावाच्च । आत्मनस्तु प्रकाशरूपत्वेऽपि निर्धर्मकतयान्यसंगाद्यभावेन च न सदा धर्मादिभानप्रसङ्ग इति दिक् ॥ २ ॥

षष्ठीति । ममेदं शरीरं ममेयं बुद्धिरित्यादेर्विदुषामपि षष्ठीव्यपदेशाद्-देहादिभ्य आत्मा भिन्नः । अत्यन्ताभेदे षष्ठ्यनुपपत्तेरित्यर्थः । षष्ठी चेयं स्वत्वे ममेदं धनमितिवत् । गौरोऽहमिति विदुषां व्यवहारोऽपि ममात्मा भद्रसेन इतिवद् गौणः ॥ ३ ॥

न शिलापुत्रवद् धर्मिग्राहकमानबाधात् ॥ ४ ॥

नेति । शिलापुत्रकस्य शरीरमितिवन्न भेदव्यपदेशो गौणः, किन्तु मुख्यः, धर्मिण आत्मनो ग्राहकेण शरीरादिभेदग्राहकेण मानेन प्रत्यक्षानुमानशब्दरूपेण गौणत्वस्य बाधात् । शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यत्र तु प्रत्यक्षेण वा भेदग्रहात् । कृशोऽहमित्यादिस्तु प्रेम्णस्तादात्म्याभिमान इति भावः ॥ ४ ॥

ननु पुरुषस्य चैतन्यं राहोः शिर इति व्यपदेशवदयमपि भवतु, तत्राह—नेति । शिलापुत्रस्य शरीरमितिवदियं षष्ठी न, तत्र धर्मिग्राहकप्रमाणेन बाधाद्विकल्पमात्रत्वाङ्गीकारेऽपि मम शरीरमिति व्यपदेशेन प्रमाणाबाधः, देहात्मतया एवं श्रुत्यादिप्रमाणैर्बाधादित्यर्थः । यस्तु शास्त्रेषु ममकारप्रतिषेधः, स स्वस्वाम्यस्यानित्यतयाऽसत्यतापर एवेति भावः । पुरुषस्य चैतन्यमित्यत्राप्यस्ति धर्मिग्राहकमानबाधः । अनवस्थाभिया लाघवाच्च देहादिव्यतिरिक्तात्मसिद्धौ तस्य चैतन्यरूपतावगाहनादिति ॥ ४ ॥

अत्यन्तदुःखनिवृत्त्या कृतकृत्यता ॥ ५ ॥

अत्यन्तेति । न तु सुखोत्कर्षात् तस्य क्षयित्वात् ॥ ५ ॥

अथ तन्मुक्तिमाह—अत्यन्तेति । स्पष्टम् ॥ ५ ॥

यथा दुःखाद् द्वेषः[1] पुरुषस्य न तथा सुखादभिलाषः ॥ ६ ॥

यथेति । यथा सुखेऽपि दुःखाद् दुःखावश्यम्भावाद् द्वेषः तथा दुःखेऽपि सुखादल्पाल्लभ्यमानादभिलाषो न । सुखं हि बहुलतरदुःखमिश्रितमिति न सुखेऽभिलाष इति भावः ॥ ६ ॥

ननु दुःखनिवृत्तौ सुखस्यापि निवृत्तेस्तुल्यायव्ययत्वेन न सा पुरुषार्थोऽत आह—यथेति । विषयविधया हेतुतायां पञ्चम्यौ । यथा दुःखे द्वेषो बलवत्तरो नैवं सुखेऽभिलाषो बलवत्तरः किन्तु ततो दुर्बलः । एवं सुखाभिलाषं बाधित्वापि दुःखे द्वेषो दुःखनिवृत्तावेवेच्छां जनयतीति न तुल्यायव्ययत्व-

---

१. क्लेशः—पाठा० ।

मित्यर्थः। या तु नरकादिदुःखदर्शनेऽपि क्षुद्रसुखे प्रवृत्तिः सा रागादिदोषादेवेति बोध्यम्॥ ६॥

न कुत्रापि कोऽपि सुखीति॥ ७॥

ननु कस्यचित् दुःखामिश्रितमपि सुखं भविष्यतीत्यत आह— नेति। दुःखामिश्रितेति सुखी स्यादिति॥ ७॥

सुखापेक्षया दुःखस्य बहुलत्वादपि तन्निवृत्तिः पुरुषार्थ इत्याह—नेति। अनन्तेषु जीवेषु स्वल्पो देवादिरेवेषत्सुखीत्यर्थः। इति हेतौ॥ ७॥

तदपि दुःखशबलमिति दुःखपक्षे निक्षिपन्ति विवेचकाः॥ ८॥

नन्वस्तु दुःखामिश्रणं सुखं तु काम्यं भवेदत आह—तदपीति। स्वर्गाद्यर्थार्जनक्षयभवं दुःखमस्त्येवेति भावः॥ ८॥

तदपि सुखं मधुविषसम्पृक्तान्नवदहेयमेव विचारकाणामित्याह--तदपीति। सुखमपि दुःखमिश्रितमतो दुःखकोटावेव सुखदुःखविवेचका निक्षिपन्तीत्यर्थः।

यद्यत्प्रीतिकरं पुंसां वस्तु मैत्रेय जायते।
तदेव दुःखवृक्षस्य बीजत्वमुपगच्छति॥[1] इति स्मृतेः॥ ८॥

सुखलाभाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेन्न द्वैविध्यात्॥ ९॥

सुखस्यैव पुरुषार्थत्वं लोके दृष्टं न दुःखाभावस्येत्यत आह—सुखेति। रागिणां सुखं पुमर्थः वीतरागिणां पुनर्दुःखाभावः॥ ९॥

सुखोपरक्तैव दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थ इत्यपाकरोति--सुखेति। सुखदुःखभाववत्त्वाभ्यां पुरुषार्थस्य द्वैविध्यमित्यर्थः। सुखी स्याम्, दुःखी मा स्यामिति यथायोग्यं प्रार्थनादर्शनादिति भावः॥ ९॥

निर्गुणत्वमात्मनोऽसङ्गत्वादिश्रुतेः॥ १०॥

निर्गुणत्वमिति। विशेषगुणोच्छित्तिर्मुक्तिरिति पक्षे सामान्यगुणस्वीकार आपतेत्, स च श्रुतिविरुद्धः॥ १०॥

शङ्कते—निर्गुणत्वमिति। "असङ्गोऽह्ययं पुरुषः निर्गुण"[2] इत्यादिश्रुतेरात्मनः सुखदुःखाद्यखिलगुणशून्यत्वं नित्यसिद्धम्, सङ्गं विना गुणाख्य-

---

१. विष्णु पु० ६।५।५५। २. बृहदा० ४।३।१६।

विकारासम्भवात्। स्वयं विकारित्वे च मोक्षानुपपत्तिः, पुनर्बन्धप्रसङ्गात्। एवं च नित्यसिद्धतया दुःखनिवृत्तिरपि न पुरुषार्थ इत्यर्थः ॥ १० ॥

परधर्मत्वेऽपि तत्सिद्धिरविवेकात् ॥ ११ ॥

नन्वसङ्गत्वे पुरुषस्य धर्मात्स्वर्गोऽधर्मान्नरकमिति कथं तत्राह—परेति। प्रकृतिधर्मत्वेऽपि प्रकृतिपुरुषाविवेकाच्छायाप्रत्यात्मनः स्वर्गादिप्राप्तिरित्यभिमानः ॥ ११ ॥

समाधत्ते—परेति। दुःखादीनां चित्तधर्मत्वेऽपि तत्रात्मनि सिद्धिः। प्रतिबिम्बरूपेणावस्थितिः। अविवेकात् प्रकृतिपुरुषसंयोगद्वारेत्यर्थः। एवं च स्फटिके लौहित्यमिव पुरुषे प्रतिबिम्बरूपेण दुःखसत्त्वात्तन्निवृत्तिः। पुरुषार्थप्रतिबिम्बद्वारकदुःखसंयोगस्यैव भोगतया प्रतिबिम्बरूपेणैव दुःखस्य हेयत्वं दुःखं मा भुञ्जीथेति प्रार्थनाविषयत्वञ्च ॥ ११ ॥

अनादिरविवेकोऽन्यथा दोषद्वयप्रसक्तेः ॥ १२ ॥

अनादिरिति। यदि सादिरविवेको भवेत्तर्हि तदुत्पत्तेः पूर्वं मोक्षः स्यात्, तदुत्पत्तौ च बन्ध इति। मुक्तस्य पुनर्बन्धापत्तिरेको दोषः, अविवेकाभावस्यापि विद्यमानत्वान्मुक्तसिद्धाविवेकनाशार्थं यत्नोऽनर्थकः स्यादिति द्वितीयो दोषः ॥ १२ ॥

अथाविवेके मूलमाह—अनादिरिति। अगृहीतासंसर्गकमुभयविषयकं ज्ञानमविवेकः स प्रवाहादिरूपेणानादिश्चित्तधर्मप्रत्यये वासनारूपेण तिष्ठति। सादित्वे हि स्वत एवोत्पादे मुक्तस्यापि बन्धापत्तिः। कर्मादिजन्यत्वे च कर्मादिकं प्रति तस्य कारणत्वानुपपत्तिरिति दोषद्वयमित्यर्थः। अयं चाविवेको वृत्तिरूपः प्रतिबिम्बात्मना पुरुषधर्म इवेति न बन्धकारणमिति बोध्यम् ॥ १२ ॥

न नित्यः स्यादात्मवदन्यथानुच्छित्तेः ॥ १३ ॥

नेति। आत्मवन्न कूटस्थनित्यः, नापि प्रकृतिवत्परिणामिनित्यः, अन्यथा नित्यत्वेऽनुच्छित्तिः स्यात् ॥ १३ ॥

नन्वेवमात्मवदविवेको नित्यः स्यादत आह—नेति। आत्मवन्नित्योऽखण्डानादिर्न किन्तु प्रवाहरूपेणानादिः। अन्यथा तस्य श्रुतिसिद्ध उच्छेदोऽनुपपन्नः स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रतिनियतकारणनाश्यत्वमस्य ध्वान्तवत् ॥ १४ ॥

यथा ध्वान्तस्य नाशकः प्रकाश एवमस्याविवेकस्य नाशकमाह—प्रतीति ॥ १४ ॥

अथ मोक्षकारणमाह—प्रतीति। अस्य बन्धजनकस्याविवेकस्य शुक्ति-रजतादिस्थले प्रतिनियतं यन्नाशकारणं विवेकः तन्नाश्यत्वम्। अतमस आलोकेनानाश्यत्वम्। एवं च विवेक एव तन्नाशद्वारा मोक्षकारणमिति भावः।

अन्धन्तम इवाज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम्।
यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे विवेकजम्।।[1]

इति स्मृतेः।। १४।।

अत्रापि प्रतिनियमोऽन्वयव्यतिरेकात्।। १५।।

अत्रापीति। विवेकख्यातिरिति शेषः।। १५।।

विवेकेऽपि प्रतिनियतकारणमस्तीत्याह—अत्रापीति। अत्रापि विवेकेऽपि श्रवणमननिदिध्यासनानां प्रतिनियमोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव न तु कर्मा-दीनामित्यर्थः।। १५।।

प्रकारान्तरासम्भवादविवेक एव बन्धः।। १६।।

प्रकारेति। बन्धः संसारोऽविवेक एवेति कार्यकारणयोरभेदोपचारात् धर्मादिकं तु सहकारीति भावः।। १६।।

उपसंहरति—प्रकारान्तरेति। बन्धो दुःखत्रयात्मकाख्यबन्धकारण-मित्यर्थः।। १६।।

न मुक्तस्य पुनर्बन्धयोगोऽप्यनावृत्तिश्रुतेः।। १७।।

मुक्तेः कार्यत्वान्नाशमाशङ्क्याह—नेति। अपिशब्दाद्विवेकख्यात्या मुक्तिः समुच्चीयते, उभयत्राप्यनावृत्तिश्रुतेः; "आत्मा ज्ञातव्यः प्रकृतितो विवेक्तव्यो न पुनरावर्तत"[2] इत्यादिः। भावकार्यस्यैव नाशनियम इति भावः।। १७।।

ननु मुक्तेः कार्यत्वे विनाशः स्यादत आह—नेति। ध्वंसरूपस्यानावृत्ति-श्रुतेः "न स पुनरावर्तते"[3] इति श्रुतेरित्यर्थः।। १७।।

अपुरुषार्थत्वमन्यथा।। १८।।

विपक्षे दोषमाह—अपुरुषार्थत्वमिति। सुषुप्तिसमाधितुल्यत्वात्।। १८।।

---

१. विष्णु पु० ६।५।६२। २. ३ छान्दोग्य० ८।१५।१९।

अपुरुषार्थत्वमिति । मुक्तस्यापि पुनर्बन्धे प्रलयवदेवास्य पुरुषार्थत्वं न स्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

अविशेषापत्तिरुभयोः ॥ १९ ॥

एतदेव स्पष्टयति--अविशेषेति । उभयोः संसारमुक्त्योः ॥ १९ ॥

तत्र हेतुमाह--अविशेषेति । उभयोः बन्धमुक्तयोः ॥ १९ ॥

मुक्तिरन्तरायध्वस्तेर्न परः ॥ २० ॥

मुक्तावन्तरायाणां ध्वंसमात्रं धर्मान्तरप्राप्तिर्वा ? तत्राह—मुक्तिरिति । अन्तरायध्वंस एव मुक्तौ न परः धर्म इति शेषः । धर्मान्तरपक्षे कूटस्थत्वव्याहतिरिति भावः । अन्तरायास्तु पतञ्जलिनोक्ताः "व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः"[1] इति । व्याधिर्ज्वरादिः, स्त्यानमकर्मण्यता, संशय उभयकोटिस्पृक् ज्ञानम्, प्रमादः समाधावनवधानम्, आलस्यं कायबुद्धिगुरुत्वम्, अविरतिर्विषयतृष्णा, भ्रान्तिदर्शनं मिथ्याज्ञानम्, अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमेरलाभः, अनवस्थितत्वं लब्धभूमेर्मनसि भ्रंशित्वम् ॥ २० ॥

नन्वेवं पुरुषस्य नित्यमुक्तत्वासंगतिरत आह— मुक्तिरिति । वक्ष्यमाणान्तरायध्वंसादतिरिक्तः पदार्थो न मुक्तिरित्यर्थः । यथा स्वभावशुद्धस्य स्फटिकस्य जपोपाधिनिमित्तं रक्तत्वं शौक्ल्यावरकं विघ्नमात्रं न तु तेन शौक्ल्यं नश्यति तदपाये चोत्पद्यते, तथा स्वभावनिर्दु:खस्यात्मनो बुद्ध्युपाधिकं दुःखप्रतिबिम्बं तदावरकं विघ्नमात्रं न तु तेन दुःखं जायते तदपायं च नश्यतीति । नित्यमुक्तस्यात्मा बन्धमोक्षौ तु व्यावहारिकावित्यविरोध इति भावः ॥ २० ॥

तत्राप्यविरोधः ॥ २१ ॥

धर्मान्तरयोगेऽपि प्रौढिवादेनाह—तत्रापीति । अनावृत्तिश्रुतेरितिभावः ॥ २१ ॥

ननु तयोर्मिथ्यात्वे मोक्षस्य पुरुषार्थताप्रतिपादकश्रुत्या विरोधोऽत आह--तत्रापीति । अन्तरायध्वंसस्य मोक्षत्वेऽपि पुरुषार्थत्वाविरोध इत्यर्थः । दुःखयोगवियोगावेव चेतने कल्पितौ, न तु दुःखभोगोऽपि । भोगश्च प्रतिबिम्बरूपेण दुःखसम्बन्ध इति तन्निवृत्तिर्यथार्थ एव पुरुषार्थः । स एवान्तरायध्वंस इति भावः ॥ २१ ॥

---

१. यो० सू० १।३० ।

अधिकारित्रैविध्यान्न नियमः ॥ २२ ॥

श्रवणमनननिदिध्यासनानि सर्वैः कार्याणीति न नियम इत्याह—अधिकारीति। मृदुमध्याधिमात्रा अधिकारिणः। तत्राधिमात्रस्य श्रवणमात्रान्मुक्तिः, मध्यस्य द्वाभ्यां, मन्दस्य त्रिभिः ॥ २२ ॥

ननु श्रवणमननाभ्यामेव साक्षात्कारसंभवाद्योगवैयर्थ्यमत आह—अधिकारीति। उत्तमानां श्रवणमननसहकृतमनसैव साक्षात्कारसंभवेऽपि मध्यमाधमयोर्न तथा नियम इत्यर्थः ॥ २२ ॥

दार्ढ्यार्थमुत्तरेषाम् ॥ २३ ॥

एतदेवोपपादयति—दार्ढ्यार्थमिति। उत्तरेषां मन्दानां मनननिदिध्यासने इति शेषः ॥ २३ ॥

किञ्च कोमलकाष्ठवज्जातेऽपि साक्षात्कारे तद्दार्ढ्यार्थमुत्तरसाधनानामपि नियम एवेत्याह—दार्ढ्यार्थमिति। नियम इति शेषः ॥ २३ ॥

स्थिरसुखमासनमिति न नियमः ॥ २४ ॥

स्थिरेति। इति हेतोः स्वस्तिकादीनां न नियमः ॥ २४ ॥

उत्तरसाधनान्येवाह—स्थिरेति। पद्मासनादिनियमो न स्थिरं सुखं च यत्तदेवासनं यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

ध्यानं निर्विषयं मनः ॥ २५ ॥

समाधिलक्षणमाह—ध्यानमिति। ध्यानं समाधिः ॥ २५ ॥

मुख्यं साधनमाह—ध्यानमिति। इतरवृत्तिशून्यता या मनसस्तदेव ध्यानमित्यर्थः। ध्यानमत्र ध्यानकार्यम् ॥ २५ ॥

उभयथाप्यविशेषश्चेन्नैवमुपरागनिरोधाद्विशेषः ॥ २६ ॥

सुषुप्तितः समाधेर्विशेषमाह—उभयथापीति। वृत्तिनिरोधस्योभयत्र तुल्यत्वेऽपि समाधावुपरागाख्यविषयवासनानिरोधाद्विशेषः ॥ २६ ॥

ननु योगायोगयोः पुरुषस्यैकरूप्यात् किं योगेन, इत्यत्र ज्ञानफलकत्वे सत्येव फलान्तरमाह—उभयथेति। योगायोगयोः पुरुषस्य विशेष इति चेन्न; उपरागनिरोधात् दुःखात्मवृत्तिप्रतिबिम्बापगमात्तयोर्विशेषः पुरुषस्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

निःसङ्गेऽप्युपरागोऽविवेकात् ॥ २७ ॥

निःसङ्गेऽपीति । स्पष्टम् ॥ २७ ॥

ननु निःसङ्गे कथमुपरागोऽत आह—निःसङ्ग इति । पारमार्थिकोपरागाभावेऽपि तत्सादृश्यात् प्रतिबिम्बेऽप्युपरागव्यवहार उपरागविवेकिनामित्यर्थः ॥ २७ ॥

जपास्फटिकयोरिव नोपरागः किन्त्वभिमानः ॥ २८ ॥

कीदृगुपराग इत्याह—जपेति । तयोर्हि संसर्गादुपरागो युक्तः, आत्मनस्त्वसंसर्गान्नोपरागः किन्त्वभिमानः ॥ २८ ॥

तदेवाह—जपेति । यथा जपास्फटिकयोः नोपरागः किन्तु प्रतिबिम्बवशात्तदभिमानमात्रस्तु स्फटिक इति । एवमत्रापि बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बवशादुपरागाभिमानस्तुल्यत्वात् । एवं चोपरागतुल्यतया वृत्तिप्रतिबिम्ब एव पुरुषे विषयोपराग इत्यर्थः । एवं दुःखात्मवृत्तेरुपरागो दुःखनिवृत्त्याख्यमोक्षस्यान्तरायस्तस्य च ध्वंसश्चित्तक्षयात् । सोऽपि तद्वृत्तिनिरोधाख्येनासम्प्रज्ञातयोगेनेति योगादेवान्तरायध्वंस इति भावः ॥ २८ ॥

ध्यानधारणाभ्यासवैराग्यादिभिस्तन्निरोधः ॥ २९ ॥

ध्यानेति । तन्निरोधः विषयोपरागनिरोधः । आदिशब्दात् समाधिः ॥ २९ ॥

तन्निरोधोपायमाह—ध्यानेति । समाधिद्वारा ध्यानं योगस्य कारणम्, ध्यानस्य कारणं धारणा, तस्याश्चाभ्यासश्चित्तस्थैर्यसाधनानुष्ठानलक्षणस्तस्य विषयवैराग्यं तस्य दोषदर्शनमिति योगोक्तप्रक्रियया चित्तवृत्तिनिरोधो भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

लयविक्षेपयोर्व्यावृत्त्येत्याचार्याः ॥ ३० ॥

ध्यानादीनामवधिमाह—लयेति । लयः सुषुप्तिः, विक्षेपः स्वप्नजागरिते । अवस्थात्रयव्यावृत्तिपर्यन्तं ध्यानादीन्यनुष्ठेयानि ॥ ३० ॥

अत्र सम्मतिमाह – लयेति । लयो धर्मः सुषुप्तिः, विक्षेपो जागरणं, तत्रत्यवृत्तविरोधेन वृत्तिनिवृत्त्या यदुपरागनिरोधो भवति । बिम्बनिरोधे प्रतिबिम्बस्यापि निरोधादिति पूर्वाचार्या योगप्रवर्तका आहुरित्यर्थः । तदेवं संज्ञातयोगादेव साक्षात्कारद्वारा मोक्षान्तरायध्वंस इति प्रघट्टकार्थः ॥ ३० ॥

न स्थाननियमश्चित्तप्रसादात् ॥ ३१ ॥

तत्र च स्थाननियमो नास्तीत्याह--नेति । यत्रैव चित्तप्रसादस्तत्र ध्यानाद्यनुष्ठेयं न नदीपुलिनादिनियमः ॥ ३१ ॥

ध्यानादौ गुहादिस्थाननियमो नेत्याह--नेति । यत्र चित्तप्रसादस्तदेव स्थानमित्यर्थः । शास्त्रेण गुहाख्यादिस्थानकथनमुत्सर्ग इति भावः ॥ ३१ ॥

प्रकृतेराद्योपादानताऽन्येषां कार्यत्वमिति श्रुतेः ॥ ३२ ॥

प्रकृतेरिति । अन्येषां महदादीनाम् ॥ ३२ ॥

इदानीं पुरुषापरिणामित्वाय जगत्कारणमुपसंहरति--प्रकृतेरिति महदादीनां कार्यत्वश्रवणात् तन्मूलकारणतया प्रवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः ॥३२॥

नित्यत्वेऽपि नात्मनो योग्यत्वाभावात् ॥ ३३ ॥

नित्यत्व इति । नात्मन उपादानता गुणवत्त्वसंसर्गित्वाभावादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

पुरुषस्तु नोपादानमित्याह--नित्यत्वेऽपीति । गुणवत्त्वं सङ्गित्वं चोपादान योग्यता तदभावात् पुरुषस्य नित्यत्वेऽपि नोपादानमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

श्रुतिविरोधान्न कुतर्कापसदस्यात्मलाभः ॥ ३४ ॥

आत्मनः स्वत एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे किं प्रकृत्युपरागेणेति दूषयति--श्रुतीति । कुतर्कयुक्तम् अपसदः दुष्टा सभा, तत्र आत्मज्ञानं न युक्तं, श्रुतिविरोधात् स्वतः कर्तृत्वादावनिर्मोक्षप्रसङ्गाच्च ।

आत्मा कर्त्रादिरूपश्चेन्मा काङ्क्षीस्तर्हि मुक्तताम् ।
न हि स्वभावो भावानां व्यावर्त्तेतौष्ण्यवद्रवेः ॥ इत्युक्तेः ॥ ३४ ॥

ननु "बह्वीः प्रजाः पुरुषात्सम्प्रसूताः"[१] इतिश्रुतेर्विरोधात् कुतार्किकाद्यधमस्य पुरुषो जगत्कारणमिति वदतो नात्मस्वरूपज्ञानमित्यर्थः । एवमात्मनि सुखदुःखाद्याश्रयत्वादिनोऽप्येवमेवेति ध्वनितम् । आत्मकारणताश्रुतयश्च शक्तिशक्तिमदभेदेनोपासनार्था एव । "अजामेकाम्"[२] इत्यादिश्रुत्या प्रधानकारणतासिद्धेः । यदि त्वाकाशस्याधिष्ठानकारणत्ववदात्मनः कारणत्वं तदेष्टापत्तिः, परिणामस्यैव प्रतिषेधादिति भावः ॥ ३४ ॥

---

१. मुण्डको० २।१।५ । २. श्वेताश्व० ४।५ ।

पारम्पर्येऽपि प्रधानानुवृत्तिरणुवत् ॥ ३५ ॥

पारम्पर्य इति । यथा घटादेर्मृत्पिण्डकार्यत्वेऽपि पारम्पर्येण परमाणूनामुपादानत्वं तथा प्रधानस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु स्थावरजङ्गमादिषु पृथिव्यादीनां कारणत्वदर्शनात् कथं प्रकृतेः सर्वोपादानत्वमत आह—पारम्पर्य इति । स्थावरादिषु परम्परया कारणत्वेऽपि तेषु प्रधानानुगमादुपादानत्वं द्वचणुकादिद्वारत्वेऽप्यणूनामिवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सर्वत्र कार्यदर्शनाद्विभुत्वम् ॥ ३६ ॥

सर्वत्रेति । प्रधानस्येति शेषः ॥ ३६ ॥

वनन्यायेन प्रकृते व्यापकत्वमाह—सर्वत्रेति । अव्यवस्थया सर्वत्र कार्यदर्शनादणूनामिव प्रधानस्यापि व्यापकत्वमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

गतियोगेऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत् ॥ ३७ ॥

विपक्षे बाधकमाह—गतीति । गतिः क्रिया, तत्प्रयोजका विभुत्वयोगेऽणूनामिव कार्यता स्यात् । अणूनां कार्यत्वे च पराक्रान्तमन्यत्र ॥ ३७ ॥

ननु विगुणात्मकस्य तस्यान्योऽन्यसंयोगार्थं श्रुतिस्मृतिषु क्षोभाख्या क्रिया श्रूयते क्रियावत्त्वाच्च तन्त्वादिदृष्टान्तेन न मूलकारणत्वं स्यादत आह—गतीति । परमाणुवदेव क्रियावत्त्वेऽपि न मूलकारणत्वहानिरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

प्रसिद्धाधिक्यं प्रधानस्य न नियमः ॥ ३८ ॥

प्रसिद्धेति । प्रसिद्धाधिक्यम् इष्टम् । यतोऽस्माकं पृथिव्यादीनि द्रव्याणीत्यादिर्न नियमः ॥ ३८ ॥

ननु द्रव्याणां नवत्वान्न प्रधानस्य द्रव्यत्वमत आह—प्रसिद्धेति । प्रसिद्धनवद्रव्याधिक्यमेव प्रधानस्य नवैव द्रव्याणीति न नियम इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वात् ॥ ३९ ॥

सत्त्वादयो न प्रकृतिधर्माः, किन्तु सत्त्वरजस्तमोरूपैव प्रकृतिरित्याह—सत्त्वादीनामिति । सत्त्वादीनां सत्त्वरजस्तमसां तद्रूपत्वात् तत्तादात्म्यात् । निष्प्रयोजनप्रवृत्त्याभ्युपगमे मोक्षानुपपत्तेः ॥ ३९ ॥

तस्य द्रव्यत्वं च संयोगविभागपरिणामाश्रयत्वाज्ज्ञायते । सत्त्वादयः किं प्रकृते कृततद्रूपैव प्रकृतिरिति संशये आह—सत्त्वादीनामिति । यद्यपि

श्रुतिस्मृत्योरुभयं श्रूयते तथापि लाघवतर्केण तद्रूपत्वमेव न तु तद्धर्मत्वम् । तथा हि उक्तयुक्त्या द्रव्यरूपं सत्त्वादि न प्रकृतेः कर्मरूपो धर्मः । तस्या द्रव्यान्तरसङ्गं विना विचित्रगुणोत्पादकत्वासंभवात् । दृष्टविरुद्धकल्पना त्वनुचिता । नाप्याकाशस्थवायुवत् संयोगमात्रेण धर्मः, तदा तेभ्य एवान्योऽन्यसङ्गेन विचित्रसकलकार्योत्पत्तौ तदतिरिक्तप्रकृतिकल्पनाया वैयर्थ्यात् । तत्र सत्त्वादीनां कार्यकारणोभयरूपतया सत्त्वादिषु प्रकृतिकार्यत्ववाक्यानामविरोधः । तत्र साम्यावस्थमंशुतुल्यं सत्त्ववैषम्यावस्थस्य तन्तुतुल्यस्य महत्तत्त्वादिकारणसत्त्वस्य कारणम् । एवं रजस्तमसी अपि । अतद्धर्मत्वमित्यस्य तत्कार्यमात्रत्वाभाव इत्यर्थः । तद्रूपत्वात् प्रकृतेरपि सत्त्वं रजस्तम इति । "एषैव प्रकृतिः सद्" इति स्मृतेः । सत्त्वादिरूपत्वादित्यर्थः । अत एवाष्टाविंशतितत्त्वानीत्युपपन्नम् ॥ ३९ ॥

निष्प्रयोजनप्रवृत्त्यभ्युपगमे मोक्षानुपपत्तिः ॥ ४० ॥

अनुपभोगेऽपि पुमर्थं सृष्टिः प्रधानस्योष्ट्रकुङ्कुमवहनवत् ॥ ४१ ॥

कर्मवैचित्र्यात् सृष्टिवैचित्र्यम् ॥ ४२ ॥

निष्प्रयोजनेति । अनुपेति । कर्मेति । स्पष्टम् ॥ ४०–४२ ॥

प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनमुपसंहरति–तस्मात् पुरुषार्थात् प्रवृत्तिरित्यर्थः॥४०॥

अनुपभोग इति । व्याख्यातम्[1] ॥ ४१ ॥

विचित्रसृष्टौ निमित्तकारणमाह––कर्मेति । कर्म धर्माधर्मौ ॥ ४२ ॥

साम्यवैषम्याभ्यां कार्यद्वयम् ॥ ४३ ॥

प्रकृतेः सदृशपरिणामात् प्रलयः महदादिभावेन विसदृशपरिणामात् सृष्टिः॥४३॥

नन्वस्तु प्रधानात्सृष्टिः प्रलयस्तु कस्मादत आह––साम्येति । सत्त्वादिगुणत्रयप्रधानं तेषां वैषम्यं न्यूनातिरिक्तभावेन संहननमारम्भकसंयोगः, तत्सृष्टिसंयोगः तदभावः साम्यं तेन प्रलय इति । एकस्मादप्यवस्थाभेदेन विरुद्धं कार्यद्वयं भवतीत्यर्थः । स्थितिस्तु सृष्टिमध्ये प्रविष्टेति तत्कारणत्वं न पृथग् विचारितम् ॥ ४३ ॥

विमुक्तबोधान्न सृष्टिः प्रधानस्य लोकवत् ॥ ४४ ॥

विमुक्त इति । विमुक्तबोधात् विमुक्तोऽयमिति बोधादिव मुक्तं प्रति प्रधानस्य

---

१. द्र० "प्रधानसृष्टिः परार्थे" इति ३।५८ सूत्रे ।

न सृष्टिः । सृष्टिः प्रवृत्तिर्लोकवत् । लोके हि कश्चित्कस्यचिद्बन्धमोक्षार्थं यतते, जाते च मोक्षे उदास्ते तथा प्रधानम् ।। ४४ ।।

ननु प्रधानस्य सृष्टिस्वभावत्वे ज्ञानोत्तरमपि संसारः स्यादत आह—विमुक्तेति । विमुक्तस्यापि नित्यमुक्तस्यापि अन्तरायध्वंसफलसाक्षात्कारादुत्तरं न सृष्टिः, कृतार्थत्वात् । तन्मोक्षार्थं प्रधानप्रवृत्तेः । यथा लोके अमात्यादयः राज्ञः कञ्चिदर्थं संपाद्य कृतार्थाः सन्तो न पुनस्तदर्थं प्रवर्तन्ते तद्वदित्यर्थः ।। ४४ ।।

नान्योपसर्पणे विमुक्तभोगो[1] भवति निमित्ताभावात् ।। ४५ ।।

नान्येति । अन्यस्य बद्धस्य पुरुषस्योपसर्पणेऽपि तदर्थसृष्टिप्रवृत्तावपि निमित्ताभावात् अविवेकाभावात् ।। ४५ ।।

नन्वेकस्य ज्ञानेऽप्यज्ञानां ससारदर्शनात् मुक्तस्यापि भोगः स्यादित्यत आह—नान्येति । अन्यान्प्रति प्रधानस्योपसर्पणेऽपि सृष्टिप्रवर्तकत्वेऽपि न मुक्तस्य भोगः । उपभोगनिमित्तानामविवेकतत्कृतसोपाधिसंयोगविशेषाणामभावादित्यर्थः । अयमेव हि मुक्तं प्रति प्रधानस्य सृष्ट्युपरमो यत्तद्भोगहेतोः स्वपरिणामविशेषस्यानुत्पादः ।। ४५ ।।

पुरुषस्य बहुत्वं व्यवस्थातः ।। ४६ ।।

पुरुषेति । स्पष्टम् ।। ४६ ।।

नन्वद्वैतश्रुत्या पुरुषैक्यादिकमयुक्तमत आह—पुरुषेति । "ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापि यन्ति"[2] इत्यादिश्रुत्युक्तबन्धमोक्षविवक्षया पुरुषबहुत्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः ।। ४६ ।।

उपाधिसिद्धिश्च तत्सिद्धौ पुनर्द्वैतम् ।। ४७ ।।

उपाधीति । तत्सिद्धौ भेदसिद्धौ ।। ४७ ।।

नन्वौपाधिकी बन्धमोक्षव्यवस्था इत्यत आह—उपाधीति । स्पष्टम् । अद्वैतश्रुतीनां तु स्वविभक्तवस्तुराहित्ये द्वितीयसञ्ज्ञशून्यत्वे स्वजातीयपारमार्थिकवस्तुशून्यत्वे च तात्पर्यम् । पारमार्थिकत्वं च कूटस्थनित्यत्वम् ।। ४७ ।।

---

१. मुक्तोपभोगो—पाठा० । २. श्वेताश्व० ३।१० ।

द्वाभ्यामपि प्रमाणविरोधः ॥ ४८ ॥

द्वाभ्यामिति । द्वाभ्यां सत्यत्वासत्यत्वाभ्यामुपाधेः सत्यत्वेऽद्वैतबोधकप्रमाण-विरोधः, उपाधेरसत्यत्वे तु तस्य भेदाव्यवस्थापकत्वेन भेदग्राहिप्रत्यक्षादि-विरोधः ॥ ४८ ॥

ननूपाधीनामाविद्यकत्वेन नाद्वैतभोगोऽत आह—द्वाभ्यामिति । अविद्यया पुरुषयोर्द्वयोरङ्गीकारेऽद्वैतप्रमाणस्य श्रुतेर्विरोध इत्यर्थः । अविद्याऽसत्त्वे तु नानाव्यवस्थाहानिरिति भावः ॥ ४८ ॥

द्वाभ्यामप्यविरोधान्न पूर्वमुत्तरं च साधकाभावात् ॥ ४९ ॥

स्वमते त्वाह—द्वाभ्यामिति । पूर्वमात्मैकत्वमुत्तरम् उपाधिभेदान्नानात्वं च न; उभयत्रापि साधकाभावात् किन्तु स्वत एव सत्य आत्मभेदः आत्मैक्यश्रुतिः आत्मत्वैकत्वविषयाऽभेदप्रत्यक्षन्तु अनौपाधिक सत्यभेदविषयमिति श्रुतिप्रत्यक्षाभ्याम-विरोधात् ॥ ४९ ॥

दूषणान्तरमाह—द्वाभ्यामिति । द्वाभ्यामप्यङ्गीकृताभ्यां न पूर्वं नास्मासु भवतां पूर्वपक्षः । अस्माभिरपि द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोरङ्गीकारेणा-विरोधात् । विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वेन नियतस्वभावोऽस्माकमपीष्टः । न च पुरुषनानात्वस्वीकाराद्विरोधः; भेदस्य चिद्भास्यत्वेन व्यावहारिकतया सिद्धत्वे रूपपारमार्थिकसत्त्वस्यास्माभिरपीष्टत्वात् । व्यवहारदशायामपि श्रुतिः सामान्यपरेत्युक्तम् । भेदस्याधिकरणस्वरूपतया चेतनानामन्यो न भेदस्य चिन्मात्ररूपत्वाच्च । प्रकृतिनित्यतापि प्रकृतिसामान्याभिप्रायिकैवे-त्याहुः । एवमुत्तरमद्वैतवादिनां सिद्धान्तश्च न घटते । द्वयोः स्वीकारेऽद्वैत-हानेरित्यर्थः । किञ्चात्मसाधकप्रमाणाभावः ॥ ४९ ॥

प्रकाशतस्तत्सिद्धौ कर्तृकर्मविरोधः ॥ ५० ॥

प्रकाशेति । अद्वैतं कथं सिद्ध्येदनात्मनात्मना वा ? नाद्यः जडत्वात्, अन्त्ये प्रकाश्यत्व प्रकाशकत्वयोर्विरोधः ॥ ५० ॥

ननु स्वप्रकाशतया स सेत्स्यतीत्याह—प्रकाशत इति । चैतन्यरूपप्रकाश-तश्चैतन्यसिद्धौ कर्तृकर्मविरोध इत्यर्थः । सम्बन्धे हि प्रकाशनमालोकादिषु दृष्टं स्वस्य साक्षात्स्वस्मिन् सम्बन्धश्च विरोधः । घटो द्रव्यमित्यादौ तादा-त्म्यसम्बन्धविषयेऽपि सम्बन्धितावच्छेदकभेदात् सम्बन्धिनोर्भेदस्यैवकल्पनम्,

अस्मन्मते तु बुद्धिवृत्तिरूपप्रमाणाङ्गीकारात् तद्द्वारा प्रतिबिम्बरूपस्य बिम्बरूपेऽस्मिन् सम्बन्धो घटते । यथा सूर्ये जलद्वारा प्रतिबिम्बरूपस्व-सम्बन्ध इति भावः । आत्मनः स्वप्रकाशत्वश्रुतिस्त्वौपाधिकप्रकाशपरा । सर्वज्ञानं सदित्यादिशब्दजन्यज्ञानेऽपि ज्ञानत्वेन विषयता सर्वज्ञानं सदित्यादि रूपेण च विषयितेत्यस्त्येव भेदः । प्रकाशस्वरूपपुरुषस्य साक्षात् विषयत्वे तु न कश्चित्प्रकारभेदः ॥ ५० ॥

जडव्यावृत्तो जडं प्रकाशयति चिद्रूपः ॥ ५१ ॥

जडेति । जडव्यावृत्तत्वमेव चिद्रूपत्वं न तु प्रकाशधर्मत्वम् । अत एव नेतीनेती-त्युच्यते । न विधिमुखेन एव आनन्दताप्यनानन्दव्यावृत्तिरेव । न तु भावरूपं सुखम् अज्ञायमानसुखस्यादर्शनेन ज्ञानादीनामावश्यकत्वेन मुक्तावपि द्वैतापत्तेः । अलौकिकं सुखं मुक्तौ स्वप्रकाशं च तदित्यत्र मानाभावः ॥ ५१ ॥

नन्वात्मा प्रकाशधर्मेति न तद्विरोधः स्वनिष्ठप्रकाशधर्मद्वारा स्वस्य स्वसम्बन्धसम्भवात् अत आह—जडेति । सूर्यादाविव तत्र न प्रकाशो धर्मः । किन्तु चिद्रूप एव जडं प्रकाशयति, उक्तरीत्यात्मानं च । यतः स जडव्या-वृत्तोऽतश्चिदित्युच्यते, न तु जडविलक्षणधर्मवत्तयेत्यर्थः । "इदं तदिति निर्देष्टुं गुरुणापि न शक्यते" इति स्मृतेः ॥ ५१ ॥

न श्रुतिविरोधो रागिणां वैराग्याय तत्सिद्धेः ॥ ५२ ॥

नन्वानन्दरूपत्वे श्रुतिर्विद्यते नेत्याह—नेति । रागिणां हि सुखे रागः, मुक्तौ च विरागः, ततश्च विषयवैराग्यायात्मनोऽनानन्दस्यापि तत्सिद्धेरानन्दत्वकथनात् । श्रुताविति शेषः । वस्तुत आनन्दश्रुतिर्दुःखाभावे औपचारिकीति भावः ॥ ५२ ॥

नन्वेवं गौण्या अद्वैतश्रुतेः फलाभावोऽत आह—नेति । निष्प्रयोजनरूपो नाद्वैतश्रुतिविरोधः । पुरुषातिरिक्ते रागिणां वैराग्यायैव ताभिरद्वैत-साधनात् । वैराग्यं च सदद्वैतेनैवोपपद्यते । सत्त्वं च कूटस्थत्वमित्यर्थः । "सदेव सोम्यदमग्र आसीत्"[1] इति सदद्वैतस्यैव श्रुत्युक्तेः ॥ ५२ ॥

जगत्सत्यत्वमदुष्टकारणजन्यत्वाद् बाधकाभावात् ॥ ५३ ॥

जगत्सत्यत्वमाह—जगदिति । दुष्टकारणजन्यं हि पीतः शङ्ख इत्यादि ज्ञानं न पीतः शङ्खः इत्यादि ज्ञानबाध्यं च तद्विपर्ययोऽसत्यः, जगति तु न तथेति भावः ॥५३॥

---

१. छान्दोग्य० ६।२।१ ।

अथ जगत्सत्यत्वे प्रमाणमाह—जगदिति । निद्रादिदोषदुष्टान्तःकरण-जन्यत्वेन स्वाप्नविषयशङ्खपीतिमादेरसत्यत्वेपि महदादिप्रपञ्चकारणस्य प्रकृतेः "धाता यथापूर्वमकल्पयत्"[१] इत्यादिश्रुतिसिद्धहिरण्यगर्भबुद्धेश्चादुष्टत्वात् । ननु "नेह नानास्ति किञ्चन"[२] इत्यादिश्रुतिविरोधादविद्यादिनामदोषः कल्प्येतेत्याह—बाधकाभावादिति । श्रुतयस्तु विभागादिप्रतिषेधिका एव न प्रपञ्चात्यन्ततुच्छतापरा । स्वस्यापि बाधापत्त्या स्वार्थासाधकत्वापत्तेः । आत्मातिरिक्तकूटस्थनित्यतारूपपरमार्थसत्ताविरहो वा तासामर्थः । "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्"[३] इतिश्रुतेः स्थिरतारूपपारमार्थिकसत्ताविरहोऽर्थः । अन्यथा मृद्विकाराणां लोकेऽत्यन्ततुच्छत्वसिद्ध्या मृद्विकारदृष्टान्तसिद्धेः ।। ५३ ।।

प्रकारान्तरासम्भवात् सदुत्पत्तिः ।। ५४ ।।

प्रकारान्तरेति । प्रकारान्तरञ्च पूर्वमेव निरस्तम् ।। ५४ ।।

न केवलवर्तमानतया दशायामेव प्रपञ्चः सन्, अपि तु सदैवेत्याह—प्रकारेति । इदं च प्रागेव व्याख्यातम् । एवं च सदैव सन्निति भावः ।। ५४ ।।

अहङ्कारः कर्ता न पुरुषः ।। ५५ ।।

अहङ्कार इति । अहङ्कारो बुद्धिः ।। ५५ ।।

कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैयधिकरण्येऽपि व्यवस्थामाह—अहङ्कार इति । अभिमानवृत्तिकमन्तःकरणमहङ्कारः । स एव कृतिमान् । अभिमानोत्तरमेव प्रायः प्रवृत्तिदर्शनात् । न तु पुरुषोऽपरिणामित्वादित्यर्थः । या तु पूर्वं धर्मादीनां बुद्धिवृत्तितोक्ता सा त्वेकस्यैवान्तःकरणस्य वृत्तिः, भेदात्त्रैविध्यमाश्रित्य ।। ५५ ।।

चिदवसाना भुक्तिस्तत्कर्मार्जितत्वात् ।। ५६ ।।

ननु सत्यामपि विवेकख्यातौ सुखादिभोगो दृश्यते, स कथम् ? तत्राह—चिदिति । चित् देहादिज्ञानमवसानमवधिर्यस्याः, यावद्देहादिमानं तावद्भोग इत्यर्थः । तदिति प्रारब्धमुच्यते बुद्धिस्थत्वात् "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षेऽथ सम्पत्स्ये" इत्यादिश्रुतेः । ज्ञानिनोऽपि प्रारब्धकर्मफलभोग आवश्यक इति भावः ।। ५६ ।।

चिदवसानेति । अहङ्कारस्य कर्तृत्वेऽपि भोगश्चित्येव पर्यवसन्नः । अह-

१. ऋ० सं० १०।१९०।२ । २. बृहदा० ४।४।१९ ।

३. छान्दोग्य० ६।१।४ ।

ङ्कारस्य संहतत्वेन परार्थत्वात्। नन्वेवमन्यकर्मणान्यस्य भोगेऽतिप्रसङ्गोऽत आह––तत्कर्मार्जितत्वादिति। अहङ्कारेणासंजितं तस्मिन् यत्कर्म तज्जन्यत्वाद्भोगस्येत्यर्थः। योऽहङ्कारो यं पुरुषमादायाहं ममेति वृत्तिं करोति तस्याहङ्कारस्य कर्म तदात्मन उच्यते। तेन च कर्मणा तदात्मनि भोग इति नातिप्रसङ्ग इति भावः॥ ५६॥

चन्द्रादिलोकेऽप्यावृत्तिर्निमित्तसद्भावात्॥ ५७॥

चन्द्रादीति। निमित्तमविवेकादि॥ ५७॥

ब्रह्मलोकादिगत्यापि निष्कृतिरिति पूर्वोक्ते हेतुं दर्शयति—चन्द्रादीति। निमित्तमविवेकः॥ ५७॥

लोकस्य नोपदेशात् सिद्धिः पूर्ववत्॥ ५८॥

लोकस्येति। लोकस्य मन्दाधिकारिणः, उपदेशात् श्रवणमात्रात् न मुक्तिः किन्तु पूर्वं य थोक्तं तथैतद्बोध्यं मननिदिध्यासने अपेक्षित इत्यर्थः॥ ५८॥

ननु तत्तल्लोकवासिजनोपदेशादनावृत्तिः स्यादत आह––लोकस्येति। यथा पूर्वस्य मनुष्यलोकस्योपदेशमात्रात् न ज्ञाननिष्पत्तिरेवं तल्लोकस्थलोकस्योपदेशमात्रादपि न ज्ञानं नियमेनेत्यर्थः॥ ५८॥

पारम्पर्येण तत्सिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः॥ ५९॥

तर्हि श्रुत्वा मुच्यत इति कथमुपपद्यते? तत्राह—पारम्पर्येणेति। तत्सिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः पारम्पर्येण उत्तमाधिकारिविषया वा॥ ५९॥

नन्वेवं ब्रह्मलोकादनावृत्तिश्रुतेः का गतिरत आह—ब्रह्मलोकादिगतानां श्रवणमननादिपरम्परया ज्ञानसिद्धौ "न स पुनरावर्तते"[1] इत्यादि मुक्तिश्रवणं न तु साक्षाद्गतिमात्रेणेत्यर्थः। तल्लोके ज्ञानस्य प्रायिकत्वादन्यलोकाद्विशेषः॥ ५९॥

गतिश्रुतेश्च व्यापकत्वेऽप्युपाधियोगाद्भोगदेशकाललाभो व्योमवत्॥ ६०॥

गतीति। व्यापकत्वेऽप्यात्मन उपाधियोगाद्देहादियोगाद्, भोगदेशकालयोगः, यथा व्योमघटादौ गच्छतीव तथात्मापि देहावच्छिन्नो गच्छतीवेति विशिष्टदेशकालसम्बन्ध्युपभोगमान् भवति, कुतः? गतिश्रुतेः। "ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था"[2] इत्यादेः॥ ६०॥

---

१. छान्दोग्य० ८।१५।१।   २. गीता १४।१८।

परिपूर्णत्वेऽप्यात्मनो गतिश्रुतिमुपपादयति—गतीति । व्यापकत्वेऽप्यात्मनो गतिश्रवणानुरोधेन भोगदेशस्य कालवशाल्लाभः । व्योमवदुपाधियोगेनेत्यर्थः ।

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।
घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥[1] इति श्रुतेः ॥ ६० ॥

अनधिष्ठितस्य पूतिभावप्रसङ्गान्न तत्सिद्धिः ॥ ६१ ॥

अनधिष्ठितेति । न तत्सिद्धिः नानधिष्ठानसिद्धिः ॥ ६१ ॥

भोक्त्रधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमिति प्रपञ्चयति—अनधिष्ठितस्येति । भोक्त्रनधिष्ठितस्य शुक्रादेः पूतिभावप्रसङ्गान्न तस्यानधिष्ठितस्य स्वकार्यभोगसम्पादकमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

अदृष्टद्वारा चेदसम्बद्धत्वात्तदसम्भवाज्जलादिवदङ्कुरे ॥ ६२ ॥

अदृष्टवशादेव पूतिभावो न भविष्यतीत्यत आह—अदृष्टेति । बीजावस्थामारभ्य आत्मा नाधितिष्ठति, किन्तु अदृष्टद्वारा इति चेत् ? न; असंबद्धस्यादृष्टस्य तदसम्भवात्, कारणत्वासंभवात् । अयमर्थः-अवश्यमदृष्टस्य तत्र सम्बन्धो वाच्यः, स च स्वाश्रयसंयोगविशेषादिरूप एवेति । जलादिवदिति दृष्टान्तः, यथा जलादि अङ्कुरजनकमपि बीजासम्बद्धमङ्कुरं न जनयति, तद्वत् ॥ ६२ ॥

ननु तं विनैवादृष्टद्वारा भोक्तृभ्यस्तन्निर्माणमस्त्वत आह—अदृष्टेति । शुक्रादौ साक्षादसम्बद्धस्यादृष्टस्य न शरीरादिनिर्माणत्वं यथा बीजासम्बद्धस्य जलस्याङ्कुराजनकत्वमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

निर्गुणत्वात्तदसम्भवादहङ्कारधर्मा ह्येते ॥ ६३ ॥

निर्गुणत्वादिति । निर्गुणत्वादात्मनः, तदसम्भवात् तस्मिन्नसम्भवात् । एते धर्मादयोऽहङ्कारधर्माः कार्यकारणयोरभेदात् बुद्धिधर्मा एवाहङ्कारधर्मा इत्युक्तम् ॥ ६३ ॥

नन्वदृष्टवदात्मसंयोगेन तर्हि तन्निर्माणमस्तु, अत आह—निर्गुणत्वादिति । निर्गुणत्वेन न तत्रात्मन्यसम्भवात्, अन्तःकरणधर्मतया दृष्टादीनां तदाश्रयेणाविवेकविषयभोक्तुरधिष्ठातृत्वमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

---

१. ब्रह्मविन्दूप० १३ ।

विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेकात् ॥ ६४ ॥

विशिष्टस्येति । जीवत्वं कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टस्य न तु देहादिविशिष्टस्य स्वरूपेण कौटस्थ्यहानेः, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च देहाभिमानिन एव कर्तृत्वभोक्तृत्वोपलम्भात् ॥ ६४ ॥

ननु पुरुषस्य व्यापकत्वे जीवस्य परिच्छिन्नबोधकश्रुतीनामनुपपत्तिः, जीवात्मपरमात्मविभागश्च शास्त्रीयोऽनुपपन्नोऽत आह—विशिष्टस्येति । विशिष्टस्य अहङ्कारविशिष्टस्य अन्वयव्यतिरेकात् । जीवबलप्राणधारणयोरित्युक्तेरहङ्कारवतामेव सामर्थ्यातिशयप्राणधारणयोर्दर्शनात् । तच्छून्यानां चित्तवृत्तिविरोधस्यैव दर्शनात्, प्रवृत्तिहेतुरागोत्पादकस्याहङ्कारस्याभावादित्यर्थः । यद्वान्तःकरणनियोगे मोक्षे प्रलये च न जीवनं तद्योगे च जीवनमित्यन्वयव्यतिरेकौ । एवं च तदुपाधिकं जीवस्य परिच्छिन्नत्वं स्वतःकरणत्वं परमात्मत्वं चेति भावः । अनेन च जीवात्मपरमात्मविभागः श्रुतिसिद्धो दर्शितः । तदुक्तम्—

परस्तु निर्गुणः प्रोक्तो ह्यहङ्कारयुतोऽपरः ।
यदा त्वभेदविज्ञानं जीवात्मपरमात्मनोः ।
भवेत्तदा मुनिश्रेष्ठाः पाशच्छेदो भविष्यति ॥ इति ॥ ६४ ॥

अहङ्कारकर्त्रधीना कार्यसिद्धिः नेश्वराधीना प्रमाणाभावात् ॥ ६५ ॥

अहङ्कार इति । प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कार इत्युक्तोऽहङ्कारस्तदभिन्नो यः कर्त्ता तदधीना कार्यस्य तन्मात्रादेः सिद्धिः, नेश्वराधीना, कार्यत्वस्य चेतनकार्यत्वव्याप्यत्वे प्रमाणाभावात् ॥ ६५ ॥

अथ महदहङ्कारयोरेव तदितरज्जगत्कार्यं नेश्वरस्येति ब्रह्मादित्रयस्यैव व्यावहारिकेश्वरत्वं प्रतिपादयिष्यन् अहङ्कारकार्यमाह—अहङ्कार इति । अहङ्कारनिष्ठेति तद्रूपकर्त्रधीनैव कार्यसिद्धिः सृष्टिसंहारनिष्पत्तिः, तादृशबलस्याहङ्कारकार्यत्वात् । अनहङ्कृतेषु तत्सामर्थ्यादर्शनात् । न तु वैशेषिकाद्युक्तानहङ्कृतेश्वराधीना । अनहङ्कृतस्य स्रष्टृत्वे नित्येश्वरे च प्रमाणाभावादित्यर्थः । "अहं बहुस्यां प्रजायेय"[1] इति चाहङ्कारपूर्विकैव

१. तु० छान्दोग्य० ६।२।३ ।

सृष्टिः श्रूयते । एवं चाहङ्कारोपाधिकब्रह्मरुद्रयोरेव सृष्टिसंहारकर्तृत्वमुक्तं भवति ॥ ६५ ॥

अदृष्टोद्भूतिवत् समानत्वम् ॥ ६६ ॥

एतदेव स्पष्टयति—अदृष्टेति । न दृष्टः कर्ता यस्य क्षित्यङ्कुरादेस्तस्योद्भूतिरुत्पत्तिस्तस्यामिव समानत्वं चेतनकर्तृभावस्य । क्षित्यङ्कुरादौ हि न चेतनः कर्त्तास्ति, अनुपलब्धेः ॥ ६६ ॥

अहङ्कारस्य कः कर्ता इत्यत आह—अदृष्टेति । यथा सर्गादौ प्रकृतिक्षोभककर्माभिव्यक्तिः कालविशेषादेव भवति, एवमहङ्कारः कालमात्रनिमित्तादेव न तु कर्त्रन्तरादिति समानभावयोरित्यर्थः । ईश्वरस्य कर्माव्यञ्जकत्वे तस्य वैषम्यनैर्घृण्यापत्तेः । कर्मसापेक्षत्वेन हि ईश्वरस्य तत्परिह्रियते । तच्चेदीश्वर एवाधिष्ठितं तर्हि तदापद्यत एवेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

महतोऽन्यत्[1] ॥ ६७ ॥

महत इति । अहङ्कारस्य कार्यं महतोऽन्यत्, न हि स्वकारणं स्वकार्यं भवति ॥ ६७ ॥

महत इति । अहङ्कारकार्यसृष्ट्यादेर्यदन्यत् पालनान्तर्यामित्वादिकं तन्महत्तत्त्वात् विशुद्धसत्त्वतयाभिमानकारणाद्यभावेन परानुग्रहमात्रप्रयोजनकत्वात् निरतिशयज्ञानबलैश्वर्याच्चेत्यर्थः । महत्तत्त्वोपाधिकश्च विष्णुर्महान् परमेश्वर इति गीयते । "यदाह वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम्"[2] इति स्मृतेः । अत्र शास्त्रे कारणं ब्रह्म निर्गुणं पुरुषसामान्यमेवोच्यते । तत्र चकारशब्दो निमित्तकारणतापरः, जले आकाशादिवदधिष्ठानकारणतापरश्च ॥ ६७ ॥

कर्मनिमित्तः प्रकृतेः स्वस्वामिभावोऽप्यनादिर्बीजाङ्कुरवत् ॥ ६८ ॥

कर्मेति । पुरुषस्येति पूरणीयम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ६८ ॥

ननु स्वामिपुरुषार्थप्रकृतेः प्रवृत्तिः स्वत एव भवतीति प्रागुक्तम्,

---

१. "तथा तन्मात्रेष्वपि महतोऽन्यत्" इति वेदान्तिसंमतः पाठः ।

२. भागवत ३।२६।२१ ।

तत्र स्वस्वामिभावो भोक्तृभोग्यभावः। स च प्रकृतिप्रवृत्तेः प्रकाममस्तीत्यत आह—कर्मनिमित्त इति। कर्मनिमित्तकः स वृत्तितद्वासनाप्रवाहरूपेणानादिरेव बीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकत्वादित्यर्थः। आकस्मिकत्वे मुक्तस्यापि भोगापत्तेरिति भावः॥ ६८॥

अविवेकनिमित्तो वा पञ्चशिखः॥ ६९॥

अविवेक इति। अविवेकनिमित्त इति बहुव्रीहिः॥ ६९॥

इदं साङ्ख्यैकदेशिमतं, मतान्तरमाह—अविवेकेति। अत्राप्यनादित्वं तुल्यमेव। इदमेव स्वमतं प्रागुक्तत्वात्॥ ६९॥

लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्यः॥ ७०॥

एकदेशिमतमाह—लिङ्गेति। यावत्स्थूलशरीरे सूक्ष्मशरीरमस्ति तावत्प्रकृतिपुरुषयोः स्वस्वामिसम्बन्ध इति॥ ७०॥

लिङ्गेति। लिङ्गशरीरनिमित्तकः प्रकृतिपुरुषयोर्भोग्यभोक्तृभावः। लिङ्गशरीरद्वारैव भोगादिति मतेऽप्यनादिः स इत्यर्थः। मतत्रयेऽपि स्वत्वं स्वभोग्यभोक्तृवृत्तिवासनावत्त्वं स्वामित्वं स्वनिष्ठवासनाकवृत्तिभोक्तृत्वम्। वृत्तिवासनानां च कर्मजन्यत्ववत्। अविवेकजन्यत्ववच्च लिङ्गशरीरजन्यत्वमपि जन्मादिद्वारास्तीति बोध्यम्॥ ७०॥

यद्वा तद्वा तदुच्छित्तिः पुरुषार्थस्तदुच्छित्तिः पुरुषार्थः॥ ७१॥

स्वमतमाह—यद्वेति। यत् तत् इत्यव्ययं हेतौ। यतस्ततः स्वस्वामिभावोऽस्तु प्रकृतिपुरुषयोः तस्य तु बन्धहेतुत्वात् तदुच्छित्तिः पुरुषार्थं इति मम मतम्। वीप्साऽध्यायसमाप्त्यर्था॥ ७१॥

इति श्रीस्वयंप्रकाशतीर्थाङ्घ्रिलब्धवेदान्तिसत्पदेन महादेवेन विरचिते साङ्ख्यप्रवचनसूत्रवृत्तिसारे तन्त्राध्यायः षष्ठः समाप्तः॥ ६॥

शास्त्रार्थमुपसंहरति—यद्वेति। कर्माविवेकलिङ्गशरीराणां यत्किञ्चिन्निमित्तकोऽस्तु तयोर्भोग्यभोक्तृभावः। एवं स्वस्वामिभावो यद्वा तद्वा यत्किञ्चिद् भवतु चेतने साक्षात् दुःखादिसम्बन्धो वा प्रतिबन्धरूपो वा सर्वथाप्यनादितया दुरुच्छेदस्योच्छेदः परमपुरुषार्थः। दुःखं मा मेति प्रार्थनादर्शनादित्यर्थः। बहुलांशस्य द्विरावृत्तिः शास्त्रसमाप्त्यर्था॥ ७१॥

अस्य प्रणेता कपिलो देवहूतिपुत्रो विष्णववतार एव ।

एतन्मे जन्म लोकेऽस्मिन्मुमुक्षूणां दुराशयात् ।
प्रसंख्यानाय तत्त्वानां संमतायात्मदर्शने ॥[१] इति स्मृतेः ।
अग्निः स कपिलो नाम सांख्यशास्त्रप्रवर्तकः ॥[२]

इति स्मृतेरग्न्यवताररूपकपिलान्तरमेवेत्यन्ये । अग्न्याख्यशक्त्यावेशादग्निरिति रूपकं तस्यैवेति परे ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टपर्यालोचितभिक्षु-
भाष्यसारसंग्रहे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

लघुसाङ्ख्यवृत्तिः समाप्तिमगमत् ।

श्रीसाम्बशिवार्पणमस्तु ॥

१. भागवत ३।२४।३६ । २. महा० वनपर्व २२३।२१ ।

श्रीगणेशाय नमः ।

तत्त्वसमासः

सर्वोपकारिणीवृत्तिसहितः

यद्वाग्विभूतिरमलाखिलतत्त्वजाता-

न्ज्ञानाद्यतत्त्वममलं परिबोधयन्ति ।

श्रेयः करोति जगतां भगवन्तमाद्यं

तं श्रीमहर्षिकपिलं प्रभुमानतोऽस्मि ॥१॥

उद्दिधीर्षुस्तदुन्नीतसूत्रतत्त्वार्थबुद्धये ।

सर्वोपकारिणीं कुर्वे टीकां गुणवशंवदः ॥ २ ॥

अथात्रानादिक्लेशकर्मवासनासमुद्रनिपतितानाथदीनानुद्दिधीर्षुः परम-कृपालुः स्वतःसिद्धतत्त्वज्ञानो महर्षिर्भगवान् कपिलो द्वाविंशतिसूत्राण्युपादिक्षत् । "सूचनात् सूत्रम्" इति हि व्युत्पत्तिः । तत एतैस्समस्ततत्त्वानां सकलषष्टितन्त्रार्थानां च सूचनं भवति । इतश्चेदं सकलसाङ्ख्यतीर्थमूलभूतं तीर्थान्तराणि चैतत्प्रपञ्चभूतान्येव । सूत्रषडध्यायी तु वैश्वानरावतारमहर्षि-भगवत्कपिलप्रणीता, इयं तु द्वाविंशतिसूत्री तस्या अपि बीजभूता नारायणा-वतार महर्षिभगवत्कपिलप्रणीतेति वृद्धाः ।

तत्रादौ प्रथमसूत्रत्रयेण सकलप्रपञ्चमूलभूतानि पञ्चविंशतितत्त्वानीति सूचयति—

अष्टौ प्रकृतयः ॥ १ ॥

अयमर्थः—साङ्ख्यराद्धान्ते पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि । तत्र १. मूलप्रकृतिः, २. महत्तत्त्वम्, ३. अहङ्कारः, ४. शब्दतन्मात्रा, ५. स्पर्शतन्मात्रा, ६. रूप-तन्मात्रा, ७. रसतन्मात्रा, ८. गन्धतन्मात्रा चेत्यष्टौ प्रकृतयः सन्ति । अत्र तत्त्वान्तरारम्भकत्वं प्रकृतित्वम् । अतश्च महदादीनां सप्तानां पूर्वपूर्वविकृति-त्वेऽपि न क्षतिः, लक्षणसमन्वयात् ॥ १ ॥

षोडश विकाराः ॥ २ ॥

पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनः, गगनपवनज्वलनसलिलधारणाख्यानि पञ्चभूतानि चैतानि षोडश विकाराः । विकृतय एव न तत्त्वान्तरारम्भकाणि । सर्वं वाक्यं साधारणमिति न्यायात् ॥ २ ॥

पुरुषः ॥ ३ ॥

पुरुषः पञ्चविंशतितमं तत्त्वम् । अयं च न प्रकृतिर्न विकृतिः, ताभ्यः पृथक्कृत्य निरूपणात् । अनेन जडत्वपरिणामित्वकर्तृत्वादिधर्मवद्भ्यः प्रकृत्यादिभ्यः पुरुषस्य वैलक्षण्यमपि सूचितं भवति । तथा च कारिका—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥[१] इति ॥ ३ ॥

नन्वेतेभ्योऽतिरिक्ता अन्येऽपि बहवो घटपटादयः पदार्थाः दृश्यन्ते तत्कथमेषामुपपत्तिरत आह—

त्रैगुण्यसञ्चारः ॥ ४ ॥

त्रिगुणा एव त्रैगुण्यं सत्त्वरजस्तमांसि तेषां सञ्चारः । मत्तकपोतकण्ठन्यायेन प्रतिक्षणं विलक्षणपरिणामो वर्तते इति शेषः । अनेन मूलप्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका । त्रित्वेन च भेदबोधकेन गुणाः परस्परविरुद्धस्वभावाः प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः सञ्चारेण सङ्गतसम्यक्चरणार्थेन तेषां नित्यसहभावः । पुरुषार्थे जननीये कार्यानुसारेण परस्परसहायता च । ततश्च प्रकृतेर्महदादीनां भूतेभ्यश्च घटपटादीनां सकलपदार्थानां त्रिगुणालक्षणपरिणामादेव संसिद्धिः । कार्योत्पादश्च नापूर्वः किन्त्वाविर्भावमात्रं सूक्ष्मकारणरूपेण स्थितस्य स्थूलकार्यक्षमरूपेण विपरिणाम इति सद्व्याप्तिवादश्च इत्येतेसिद्धान्तास्संसूचिता भवन्तीति बोध्यम् ॥ ४ ॥

ननु गुणानामनवरतपरिणतिस्वभावत्वात् कदाचिदपि दृश्यजातादर्शनं न स्यात्, ततश्च प्रलयोच्छेदः स्यात्, अत आह—

प्रतिसञ्चारः ॥ ५ ॥

यदर्थं सृष्टिप्रक्रियानिर्वाहकस्त्रिगुणपरिणामस्तथा प्रतिसञ्चारः प्रतिकूलोऽपि विपरिणामोऽस्ति । तथा च प्रतिलोमपरिणामेन तत्तत्कार्याणां स्वस्वकारणे लये जाते त्रिगुणायाः प्रकृतेः साम्यस्थितिरेव प्रलय इति

१. सांख्यकारिका ३ ।

सूचितम् । तदा च समानपरिणामत्वेन वैलक्षण्यानाविर्भाव इति भावः ॥ ५ ॥

अथ जायमानस्य सुखदुःखादेर्विवेकार्थं त्रैविध्यं वक्तुमेकेनादावान्तरमाह—

अध्यात्मम् ॥ ६ ॥

आत्मानमधिकृत्येत्यध्यात्मम् । तद् द्विविधं शारीरं मानसञ्चेति । शारीरं वातपित्तश्लेष्मवैषम्यनिमित्तम् । मानसं कामक्रोधलोभमोहेर्ष्याविषयविशेषदर्शननिमित्तम् । एतदुभयमप्यान्तरोपायसाध्यत्वादध्यात्ममित्युच्यते ॥ ६ ॥

बाह्यभेदद्वयमाह द्वाभ्याम्—

अधिभूतम् ॥ ७ ॥

मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरादिभूतान्यधिकृत्य तदधिभूतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अधिदैवम् ॥ ८ ॥

यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिमित्तमेतत् । इदं द्वयमपि बाह्योपायसाध्यत्वाद् बाह्यमित्युक्तम् ॥ ८ ॥

ननु सत्स्वपि विलक्षणेषु बहुषु पदार्थेषु पुरुषस्य तत्सम्बन्धाभावात् कथं ततो दुःखमतस्तत्सामग्रीं निरूपयिषुरादौ बुद्धीन्द्रियाण्याह—

पञ्चाभिबुद्धयः ॥ ९ ॥

अभितो बुद्ध्यन्ते ज्ञायन्ते वस्तून्याभिरित्यभिबुद्धयः बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि रूपशब्दगन्धरसस्पर्शबोधकानि ॥ ९ ॥

अनेन च ज्ञानद्वारा योगं दर्शयितुं कर्मेन्द्रियाण्याह—

पञ्च कर्मयोनयः ॥ १० ॥

पञ्च इन्द्रियाणि कर्मयोनयः कर्मणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दानां योनयः करणानि । तानि च वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि । अनेन कर्मणा तत्तद्विषयसान्निध्येन तत्सम्बन्धः सूचितः ॥ १० ॥

अथ महदहङ्कारमनसामध्यवसायाभिमानसङ्कल्पा असाधारण्यो वृत्तयस्ताभिर्विनेन्द्रियद्वारा विषयग्रहासम्भवात्तैस्तद्ग्रहोक्त्या तासां निरूपितप्रायत्वेन तत्साधारणी वृत्तिराह—

पञ्च वायवः ॥ ११ ॥

पञ्चसंख्याकाः प्राणापानसमानोदानव्यानाख्या वायवः महदहङ्कारमनसां सत्साधारणवृत्तयः जीवनसाधनानि । तत्र प्राणो नासाग्रहृन्नाभिपादाङ्गुष्ठवृत्तिः । अपानः कृकाटिकापृष्ठपायुपार्श्वोपस्थवृत्तिः । समानो हृन्नाभिसर्वसन्धिवृत्तिः । उदानो हृत्कण्ठतालुमूर्द्धभ्रूमध्यवृत्तिः, व्यानस्त्वग्वृत्तिरिति ॥ ११ ॥

पञ्चानामुपयोगमाह--

पञ्च कर्मात्मानः ॥ १२ ॥

भुक्तपीताहारजलादे रसरुधिरादेश्च यथायथं प्रापणमेषां कर्म, तदेकानुमेयत्वेन तत्स्वरूपपाठ इत्यर्थः ॥ १२ ॥

नन्वस्तु ज्ञानक्रियाद्वारा महदभिमानसर्वसङ्कल्पानां विषययोगित्वं पुरुषस्य स्वपरिणामितया तन्न घटते इत्याशङ्कां निवर्तयिपुराह—

पञ्चपर्वाविद्या ॥ १३ ॥

अनात्मस्वात्मख्यातिरविद्या, सा च विद्याविरोधिनी पञ्चपर्वा भवति । तानि च पर्वाणि अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यानि । तथा च यदविद्यया विपर्ययेणावधार्यते वस्तु अस्मितादयस्तत्स्वभावास्तदभिनिविशते ततश्चात्मनो विवेकेन तत्सम्बन्ध इति भावः ॥ १३ ॥

पञ्चाशद्भेदेषु प्रत्ययसर्गेषु पञ्चविपर्यया निरूपिताः, अधुना विशिष्टेष्वष्टाविंशतिमशक्तिमाह--

अष्टाविंशतिधाशक्तिः ॥ १४ ॥

इन्द्रियवधा एकादश बुद्धिवधाश्च सप्तदश इत्येता अशक्तय उच्यन्ते, इन्द्रिवधा यथा बाधिर्यं, कुष्ठता, अन्धत्वं, जड़ता, अजिघ्रता तथा मूकता, कौण्यं, पङ्गुत्वं, क्लैब्यम्, उदावर्तः, मन्दता च इति। बुद्धिवधास्तु नव तुष्टीनामष्टसिद्धीनां च विपर्ययाद् भवन्ति । तदित्थं जाता अशक्तयोऽष्टाविंशतिः ॥ १४ ॥

प्रसक्ते तुष्टिसिद्धी एवाह द्वाभ्याम्--

नवधा तुष्टिः ॥ १५ ॥

यथोक्तम्--आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।
बाह्यविषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिहिताः ॥[१] इति ।

---

१. सा० का० ५० ।

अस्यार्थः—विवेकसाक्षात्कारो हि प्रकृतिपरिणामभेदः, तं च सैव करोतीति कृतं तद्ध्यानाभ्यासेनेति केनचिदुपदिष्टे तत्र तुष्टिः प्रकृत्याख्या ।१। अथ प्रकृतेः सर्वान्प्रत्यविशेषान्न केवलं तत एव विवेकसाक्षात्कारः किन्तु प्रव्रज्ययेत्युपदिष्टे तुष्टिरुपादानाख्या । २ । प्रव्रज्यापि कालविशेषादरेणैव विवेकं जनयति, अलमुपतप्ततपात् इत्युपदिष्टे तुष्टिः कालाख्या । ३ । भाग्येनैव विवेकख्यातिरिति तुष्टिर्भाग्याख्या । ४ । इत्येताश्चतस्रः प्रकृतिव्यतिरिक्तमात्मानमधिकृत्य जायन्त इत्याध्यात्मिका उच्यन्ते । विषयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्याः ५ । तेषु अर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषदर्शनं तत उपरमाविरतयोऽपि ५, ते च महदहङ्कारादीन् नात्मन आत्मनोऽभिमन्यमानस्य वैराग्ये सत्युत्पद्यन्तेऽतो बाह्या उच्यन्ते । इमाश्च नव उक्तविपर्ययाः ५ अशक्तिभिः २८ सह द्विचत्वारिंशत् । ४२ । सिद्धौ परिपन्थित्वाद् हेयाः ।। १५ ।।

अष्टधा सिद्धिः ॥ १६ ॥

तद्यथा—"ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः ७ ।

दानञ्च ८ सिद्धयोऽष्टौ"[1] इति । तत्रोपदेशमन्तरेण तत्त्वज्ञानस्य स्वयमूहाद्या असिद्धिः सा प्रथमा । १. अन्यदीयशास्त्रपाठमाकर्ण्य ज्ञानोत्पत्तौ शब्दाख्या द्वितीया २ । अध्ययनतस्तत्त्वज्ञाने तृतीया ३ । आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकदुःखत्रयविघातेन तत्त्वज्ञाने जाते सिद्धित्रयम् ६ । ज्ञानवत्सुहृदो लाभेन तत्त्वज्ञाने सुहृत्प्राप्त्याख्या सप्तमी ७ । धनादिनाराधिते ज्ञानिनि तत्त्वज्ञाने अष्टमी ८ । अत्र दुःखविघातरूपाणां तिसृणां सिद्धीनां मुख्यत्वमितरासां तु तदुपायत्वात् गौणत्वं बोध्यम् । पञ्चविपर्ययादारभ्याष्टसिद्धिपर्यन्तमेते प्रत्ययसर्गाः । तेषु प्रकृतिप्रत्ययान्यताख्यातिप्रेप्सुभिर्द्विचत्वारिंशदादितो हेयाः । सिद्धयस्तु उपादेया इति तत्स्वरूपव्याक्रिययैव सूचितं भवति ।। १६ ।।

प्रत्ययसर्गमभिधाय प्रकृतिसर्गमाह—

दश मूलिकार्थाः ॥ १७ ॥

दश अर्थाः पदार्थाः मूलिकाः सन्ति । मूलं प्रकृतिः पुरुषश्च तावाश्रयत्वेन विद्येते येषामथवा मूलं स्वभावः स प्रयोजकत्वेनास्ति येषामिति मूलिकाः, मूलप्रकृतौ पुरुषे च विद्यमाना इति यावत् । तथा च राजवार्तिकम्—

प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वमथान्यताः ४ ।

---

१. सांख्यकारिका ५१ ।

पारार्थ्यं च तथा नैक्यं वियोगो योग एव च ८।
शेषवृत्तिरकर्तृत्वं १० मौलिकार्थाः स्मृता दश ।।

अत्रैकत्वमर्थवत्त्वं पारार्थ्यं ३ प्रधाने, अन्यत्वं प्रकृत्यपेक्षया अकर्तृत्वं बहुत्वं ३ पुरुषे, अस्तित्वं योगो वियोगश्च ६ उभयोः, शेषवृत्तिः १० अङ्गाङ्गिभावेन गुणानां वृत्तिः स्थूलसूक्ष्मशरीरयोः इति। अत्र प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणेन द्वयोः पार्थक्येन ज्ञानं प्रकृतिपुरुषान्यताख्यातिबीजमिति सूचितं भवति। तथा चैतेषां धर्माणां तत्तत्स्वभावभूतत्वेन प्रकृतिसर्गता व्यवहार इति ।। १७ ।।

ननु बुद्ध्यादिभिरेव त्रिगुणात्मकैः सकलकार्यसिद्धौ किमधिकप्रकृत्यङ्गीकारेण, अत आह—

अनुग्रहः सर्गः ।। १८ ।।

बुद्ध्यादिभिः स्वकार्येऽहङ्कारादौ जनयितव्ये प्रकृतिरनुग्रहसहायोपेक्ष्यते। अन्यथा बुद्धिः क्षीणा सती नालमहङ्कारं जनयितुमिति सकलोऽपि सर्गस्तदनुग्रहमूलक एवेत्यर्थः। अयमेव प्रकृत्यापूर इत्युच्यते। तथा च प्रकृत्यैवायं सर्गो नेश्वरेण नापि ब्रह्मोपादानोऽप्यकारणो नेश्वराधिष्ठितप्रकृतित इति सूच्यते ।। १८ ।।

तन्मात्रसर्गमाह—

चतुर्दशविधो भूतसर्गः ।। १९ ।।

दैवतैर्यग्योनमानुष्यभेदेन भूतसर्गश्चतुर्दशप्रकारको भवति। तच्चेत्थम्—ब्राह्म १ प्राजापत्य २ ऐन्द्र ३ पैत्र ४ गान्धर्व ५ यक्षराक्षस ७ पैशाच ८ भेदेनाष्टविधो दैवः। पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरभेदेन पञ्चविधस्तैर्यग्योनः १३ एकविधो मानुष्यः १४ इति ।। १९ ।।

ननु पुरुषार्थशिरोमणीभूतमोक्षतत्त्वाकाङ्क्षा सति बन्धस्वरूपज्ञान एवोपपद्यतेऽतो बन्धानेवाह—

त्रिविधो बन्धः ।। २० ।।

विपर्ययादतत्त्वज्ञानाज्जायमानो बन्धस्त्रिविधः प्राकृतो वैकृतो दाक्षिणश्चेति ३। तत्र पुरुषधिया प्रकृत्युपासनं प्राकृतो बन्धः १। तथाभूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्ध्युपासनं वैकृतः २। पुरुषतत्त्वमजानतः केवलमिष्टापूर्तकारिणो दक्षिण ३ इति त्रयाणामपि पुरुषस्वरूपवेदकत्वाभावे बन्धकत्वम् ।। २० ।।

नन्वेतदज्ञानत्रयनिवृत्तौ कीदृशो मोक्षो जायत इत्याह—

त्रिविधो मोक्षः ॥ २१ ॥

इष्टापूर्तादिकर्मस्वसारतां पुरुषस्वरूपोपलब्धेरेव सारतां बुध्यमानस्य प्रथमः, ततो भूतेन्द्रियादिष्वविकारतां पश्यतो द्वितीयः, ततः पृथगात्मानं जानतः प्रकृतिरूपस्तृतीयः। यद्यपि प्रथमद्वितीयौ न तात्त्विकमोक्षौ तथाप्येकदेशिकान्यताख्यात्या तावद्बन्धापगमेन मोक्षत्वव्यवहार इति द्रष्टव्यम्। अत्र बन्धमोक्षसंसाराः प्रकृतावेव न पुरुषे, सवासनक्लेशकर्माशयानामपरिणामिनि पुरुषे संभवात्। तथा च भृत्यजयपराजययोः स्वामिन्युपचारवत् प्रकृतिगतानां बन्धादीनां पुरुषे उपचार एव भोगापवर्गयोः प्रकृतिगतयोरपि विवेकाग्रहात् पुरुषः संबन्धसुधासाधितो भवति। एवञ्च धर्माधर्माज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्यैस्सप्तभी रूपैः प्रकृतिर्भोगापवर्गरूपपुरुषार्थं प्रत्यात्मानं बध्नाति। तत्त्वज्ञानेन विवेकख्यात्या एकेन रूपेण च विमोचयति। इतीदृशस्य तत्त्वज्ञानस्याभ्यासादादरनैरन्तर्यदीर्घकालसेवितात् सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्कारि केवलं ज्ञानमुत्पद्यते। ततश्चाध्यवसायाभिमानसंकल्पालोचनान्यान्तराणि बाह्याश्च सर्वे व्यापारा आत्मनि प्रतिषिद्धा भवन्ति। अयमेव मोक्ष इति राद्धान्तः॥ २१ ॥

ननु पुरुषप्रकृत्यादीनामलक्ष्यालक्ष्याणां च घटपटादीनामखिलप्रमेयाणां लौकिकैः कथमनुभवो विधेयोऽत आह—

त्रिविधं प्रमाणम् ॥ २२ ॥

[त्रिविधं दुःखम् ॥ २३ ॥

एतत् परम्परया याथातथ्यम् ॥ २४ ॥

एतज्ज्ञात्वा कृतकृत्यः स्यात् ॥ २५ ॥

न पुनस्त्रिविधेन दुःखेनाभिभूयते ॥ २६ ॥][१]

---

१. एतत्सूत्रचतुष्टयं तत्त्वसमाससूत्राणां व्याख्यान्तरेषु समुपलभ्यते। अत्र च सूत्राणां संख्याविषये परं वैषम्यं दृश्यते। कैश्चित् "त्रैगुण्यम्" "सञ्चरः" इति पृथक् सूत्रे परिगणिते। "अध्यात्ममधिदैवमधिभूतञ्च" इत्येकं सूत्रम् केषाञ्चित्, अन्येषां च सूत्रत्रयमिदम्। एवमेव "एतत् परम्परया–" इत्यतः "दुःखेनाभिभूयते" इति यावदेकमेव कैश्चित् स्वीकृतमन्यैश्च त्रीणि सूत्राणीमानि परिगणितानि। इत्थं

असन्दिग्धा विपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिर्बोधश्च पौरुषेयः, फलं प्रमा, तस्याः कारणं प्रमाणं तत् त्रिविधं प्रत्यक्षानुमानशब्दभेदात्। एतेनाधिकान्युपमानादीनि नैयायिकाद्यभ्युपगतानि प्रमाणानि एष्वेवान्तर्भवन्ति इति नातिरिक्तान्युपयुज्यन्ते। तत्रार्थसंनिकृष्टमिन्द्रियं प्रत्यक्षं व्याप्यव्यापकभावपक्षधर्मताज्ञानपूर्वकमनुमानम्, आत्मवचनाद्वेदादिरूपाच्छाब्दमिति विशेषत एषां लक्षणोदाहरणान्याकरादवसेयानि, इति शिवम्।

एकस्मिंस्त्रिगुणात्मतत्त्वयुतितो जाता द्विता साप्यतो
द्वित्वं प्राप्य प्रकाशयत्यविरतं भोगापवर्गौ स्वतः।
इत्येवं परिसूचयन्मतिमते मोहापहं कापिलं
सूत्राणाममलं द्विकद्वयमिदं जीयाच्चिरं चेतसि ॥

इति सर्वोपकारिणी संक्षिप्तकापिलसूत्रवृत्तिः
समाप्ता ॥

—:o:—

२२, २३, २४, २५, २६ इति यावदेतेषां संख्या व्याख्याकाराणां मतेनेति विभावनीयम्।

ब्रह्मनिष्ठ-स्वामिदेवतीर्थ (काष्ठजिह्व-स्वामि)-प्रणीतः

साङ्ख्यषडध्यायीसाररूपः

साङ्ख्यतरङ्गः

अथ श्रेयस्करं व्याख्यास्यामः ॥ अथशब्दोऽयं 'स्वरूपतो मङ्गलमाह शिवशब्दवत्,' । यथात्र शवतिर्गतिकर्मा ज्ञानमीश्वरमाह, इकारश्चित्कलाम्, तयोर्योगेन शिवमिति मङ्गलनाम संपद्यते तथैवाथशब्दे वर्णाग्रचोऽकारः पुरुषमाह, तवर्गद्वितीयश्चेश्वरेण सङ्गतां प्रकृतिमाह, सृष्ट्यादौ तयोर्योगेनाथ-शब्दो मङ्गलरूपः संपद्यते । अतिशयेन प्रशस्यं श्रेयस्तस्य करं साधकं वर्णयिष्यामः । तत्स्वरूपं **गर्भोपनिषदाह**—

मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः ।
नानायोनिसहस्राणि मयोषितानि यानि वै ॥
मातरो विविधा दृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा ।
आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ॥
अवाङ्मुखः पीडयमानो जन्तुश्चैव समन्वितः ।
साङ्ख्यं योगं समभ्यस्ये पुरुषं पञ्चविंशकम् ॥[१] इति ।

अथ निर्वचनम्—मयोषितानि तेषु मात्रादयोऽनुभूताः, अवाङ्मुखः प्रसवाय, इदानीं जन्तुरहं किमपि कर्तुमनन्वितोऽस्मि । समन्वितः सन् साङ्ख्यं योगं सम्यगनुष्ठास्ये, पञ्चविंशं पुरुषमेव वा तत्सारं समभ्यस्ये येन पुनर्नेमां कष्टकाष्ठां यास्यामीत्यन्तर्गर्भसत्त्वं प्रतिजानीते ।

कस्मात् साङ्ख्यमित्युच्यते ? सम्यक् क्रमपूर्वं ख्यानं कथनं यस्यां सा सङ्ख्या क्रमपूर्वा विचारणा, यत्तामधिकृत्य कृतं तस्मात्साङ्ख्यमित्युच्यते शास्त्रम् । कथं तदभ्यसेत् ? उच्यते; दर्पणे नगराभास इव पुरुषे यद्यपि प्रकृतिगुणा भासन्ते तथापि पुरुषो न तैर्लिप्त इति सततं भावयतो दुःख-हेतुपरम्परा लयमेति । कथम् ? दुःखस्य हेतुर्देहधारणम्, यदीदं न स्यात्

---

१. गर्भोप० ४ ।

तर्हि कथं भोगो घटेत। तस्यापि हेतुः शुभाशुभं कर्म, तद्धेतू रागदवेषौ, आभ्यामेवायं जनः प्रवर्तितः शुभाशुभे कर्मणि प्रवर्तते। एतयोरपि कारणं मिथ्याज्ञानम्, यत् प्रियं प्राप्य रज्यते तथाप्रियं प्राप्य विरज्यते द्वेष्टि वा। तस्य कारणं गुणसङ्ग एव। स च पुरुषे मिथ्याकल्पितोऽस्ति येनायं नानायोनिषु संसरन्नाद्यापि दुःखस्यान्तं गच्छतीति। तदिदं साङ्ख्यशास्त्रं षड्भिरध्यायैः षडैश्वर्यरूपैः सिद्धानामाचार्यो भगवान् कपिलो देवहूतिं मातरं प्रोवाच। तस्येदमाद्यस्याध्यायस्यादिमं सूत्रम्—

अथ त्रिविधदुःखस्यात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः। अन्तं नाशमतिक्रान्ता अत्यन्तानपायिन्यपुनरावर्तिनी निवृत्तिरत्यन्तनिवृत्तिः, सैवात्यन्तपुरुषार्थः। अन्तेर्बन्धनकर्मणो भावे घञि अन्तशब्दोऽयं बन्धनार्थस्तमतिक्रान्तोऽत्यन्तः त्रैकालिकबन्धसंसर्गाभावः स एव नृजन्मनः फलम्। बन्धपूर्वको मोक्षोऽपि ब्राह्मचास्तनोर्न रोचते। एतेन जीवन्मुक्तिरपि संगृहीता भवति। अत्र दुःखशब्देन सदोषं सुखमपि गृह्यते तद्वत्। इदानीं बन्धः परीक्ष्यते। तत्रादौ स्वभावमात्मनो विशेषं मत्वा तेनैवायं बद्धो भवेदित्याशङ्क्य समाधत्ते; न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः। स्वभावः स्वरूपमेव। नहि स्वेनैव स्वस्य बन्धनं भवितुमर्हति। शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेशः। समेव तयोर्गुणशक्त्योरभावस्तद्द्रव्यसत्त्वे न संभवति, किन्त्वाविर्भावतिरोभावौ भवतः। यथा शुक्लो गुणः कृष्णेन गुणेनाव्रियते बीजस्य प्ररोहशक्तिश्च भर्जनेन तिरोहिता भवति। द्रव्ये जलांश एव वर्णविपर्ययाद्बीजमित्युच्यते, तस्य त्वचि भर्जनेन कठिनीकृतायां तदुद्भेत्तुं न शक्नोत्येतावदेव न तु जलांशो नष्टः बीजस्वरूपस्य सत्त्वात्। न कालयोगतो बद्धस्येत्येवमुत्तरसूत्रेष्वप्यन्वयः। नित्ये कर्मणि कालोऽपि प्रतिबन्धको दृष्टस्तथात्र नेत्यर्थः। न देशयोगतोऽपि, अशुचिर्देशोऽपि नित्यस्य कर्मणः प्रतिबन्धको दृष्टः। नावस्थातः, यथा बाल्यं स्त्रीसुखप्रतिबन्धि नैवाग्रयम्। षट् नियतपदार्थवादिनो वैशेषिकादयः। उत्तरसूत्रेऽनियतग्रहणादत्र नियतार्थप्रतीतिः। आदिशब्देन पिशाचग्रस्तो गृह्यते। न गतिविशेषात् तत्तच्छरीरे गमनमेवापरिच्छिन्नं परिच्छिनत्तीत्यपि न निष्क्रियस्य तदसंभवात्। क्रियावतो हृदस्यैव गतिः संभवति। तथा च ब्राह्मणे हृदयशब्दस्य निर्वचनम्—"हृ इत्येकमक्षरं यद्धरति प्रज्ञाम्, द इत्येकमक्षरं यद्ददाति सुखं दुःखं वा, य इत्येकमक्षरं यद्याति स्वर्गं नरकं वा, तस्माद्धृदयमुच्यते"[1] इति।

---

1. बृहदा० ५।३।१।

सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कारः, अहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियम्, तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि, पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः। अथ कस्मात् सत्त्वरजस्तमांसि प्रभवन्ति ? सतः सत्त्वं प्रभवति, चितो रजः, आनन्दाच्च तम इति। एषां साम्यावस्था प्रकृतिरुच्यते। अव्यक्तावस्थेश्वरः गुणमात्रः पुरुष इति। तथा च **सौरं रहस्यम्**–
"अथ विदेहो याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ भगवो ब्रूहि कोऽयमादित्यः किमस्य रूपं किमीहते का निशेयं महात्मन्निति, स होवाच विदेहम्—

निशा चेयं भगवती सर्वलोकसुखावहा।
एकादशमुहूर्तिनी त्रियामाथो निशीथिनी॥
दिवा भुवनानि पश्यंस्तद्गर्भं विशति रविः।
ततः सप्तमे मुहूर्ते दिव्यं ज्ञानं समश्नुते॥
प्रज्ञाप्रसादनः सोऽयं ब्रह्मणः काल ईरितः।
जगदात्मनि शान्ते तु प्रभवत्यरुणच्छविः॥
ईश्वरः सर्वभूतानां सर्वकर्मप्रवर्तकः।
स एवोदयकाले तु त्रिगुणात्मा भवत्यसौ॥
नानाधर्मानुपदिशन् दर्शयन् प्रलयोद्भवौ।
पुनर्याति स्वां प्रकृतिमिति नित्यं स ईहते॥
नोपरागः प्रभवति यत्र नास्तं न चोदयः।
सदैव रोचमानं तद्रूपमस्य प्रचक्षते॥

विभाप्रभे मण्डले यस्य देव्यौ खद्योतनो यस्तमसः परस्तात्।
स्वयंप्रभः सर्वगतो य आत्मा नमोऽस्तु तस्मै परतः परस्मै॥

सौरं रहस्यं य इदमधीते सन्ध्ययोर्द्वयोः।
स सर्वविद्ब्रह्मविच्च परं श्रेयः समश्नुते। परं श्रेयः समश्नुते॥

अथैतन्निरुच्यते कोऽयमादित्यः ? आदौ भवो वा अदितेरपत्यं वा ? किमस्य रूपं तेजोमयं वा ? किमीहते अनीहो वा ? का निशेयमादित्यरश्मिः स्वतन्त्रा चेति चतस्रः पृच्छाः भवन्ति। अथ प्रतिवचनानि निशा चेयं समाधिरूपा यस्यां दिवा कर्मभिः श्रान्ताः सर्वे सुखिनोऽभिनवा इव भवन्ति। एकादशमुहूर्तिनी। त्रिंशन्मुहूर्तोऽहोरात्रः। दिवा पञ्चदश मुहूर्तानि, द्वे द्वे च सन्ध्ययोर्द्वयो!, त्रियामा यामिनी चेयमेकादशमुहूर्तिनी संपद्यते। तेषु षष्ठे मुहूर्त्ते निशीथो भवत्यानन्दघनः। त्रियामाया द्वितीये मुहूर्ते जगदात्मा

गर्भं विशति स सप्तममुहूर्तस्यान्ते दिव्यं ज्ञानं लभते। यत्र सर्वेषां प्रज्ञा वैशारद्यमापद्यन्ते स ज्ञानात्मनो ब्रह्मणः कालः, तत एकादशे मुहूर्तेऽतीते स दशमास्यो गर्भो नानावर्णोऽव्यक्तरागो भवति स ऐश्वरः कालस्तमारभ्य कर्माणि प्रवर्तन्ते। ततोऽर्द्धोदिते रवौ त्रयो गुणाः समा भवन्ति। मण्डलस्योपरिष्टादल्पः श्वेतो वर्णस्तत्सत्त्वम्, अर्द्धोदितं मण्डलं चेषद्रक्तं तद्रजः, अनुदितमर्द्धं मण्डलं चेषच्छ्यामं तत्तमः। यदत्र त्रयोऽपि गुणाः समाना दृश्यन्ते तदयं प्राकृतः कालः। ततः पूर्वाह्णे ब्रह्मचारिणो धर्ममुपदिशन्, मध्याह्ने गृहस्थस्य, अपराह्णे वानप्रस्थस्य, सायाह्ने च ब्रह्माश्रमिणः। यदुदयमारभ्या मध्यन्दिनाद्रक्तपीतेषत्पोतश्वेतकृष्णान् वर्णानुत्पादयति ततः परमासायं विलोमेन ग्रसते च। तावेतौ प्रलयोद्भवौ च प्रदर्शयन् प्राकृतं रूपमेति, तत ऐश्वरम्, पुनस्तद् गर्भं प्रविशति। नित्यमेषादित्यस्येहा भूतानां गतिमुपदिशति। यन्न तमसाभिभूतम्, यस्य च नास्तोदयौ भवतः।

स्वयंप्रभं सततं रोचमानं तदस्य रूपं वदन्ति ज्योतिर्मयम्।
यन्मण्डलं मध्ये कृष्णरजोभिश्च राद्धं तस्मा आदित्याय ब्रह्मणे नम इति॥

तदर्द्धोदितसूर्यमण्डलसमा प्रकृतिः, ततः पूर्णं रविमण्डलं यत्स्फुरज्ज्योतिस्तन्महत् तत्त्वं प्रकृतेः कार्यं विवृद्धसत्त्वम्। श्रूयते च—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः।
पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः॥[१] इति।

तन्मात्राणि। अवधारणे मात्रशब्दः। भूतान्तरासंपृक्तानि शुद्धानि भूतानि अन्ते च पुरुष इति वदता "पुरुषान्न परं किञ्चित्"[२] इति श्रुत्यर्थो दर्शितोऽस्ति, महदाख्यमाद्यं कार्यं तन्मनः, चरमोऽहङ्कारः। मध्यमं बुद्धिरित्यर्थतः सिद्धम्। ईश्वरासिद्धेः। इदं बुद्धिवैचित्र्यमात्रम्। प्रकृतिपुरुषयोर्मध्ये मुक्त इव सर्वकर्मफलसंयोक्ता सिद्ध एव न साध्यः। अत एव "यस्य निःश्वसितं वेदाः"[३] इति सिध्यति, अबाधात्। आत्मधर्मस्य सर्वत्र सत्त्वात् वस्तुत्वम्। उपरागात् कर्तृत्वं चित्सान्निध्याच्चित्सान्निध्यात्। एतदुपरागे कारणं स च कर्तृत्वे।

इति साङ्ख्यप्रवचनपरिशिष्टे प्रथमोऽध्यायः।

---

१. कठोप: १।३।९–१०। २. कठोप १।३।१०।
३. ऋग्भाष्य भूमिका १।

किमर्थं प्रधानस्य कर्तृत्वं विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य ? विमुक्तो बद्धः स्वार्थो विहारः । रागविरागयोर्योगः सृष्टिः । रागयोगेन प्रवृत्तिः, विरागस्य च योगेनोपसंहारः । अध्यवसायो बुद्धिः । महत्तत्त्वं तु प्रकृतेः कार्यम् । समानकर्मयोगे बुद्धेः प्राधान्यं लोकवल्लोकवत् । लोको हि प्रथमं जानाति तत इच्छति ततः करोतीत्येवं बुद्धेः प्राधान्यम्, श्रेष्ठत्वाद्वा बुद्धिश्रियः ।

इति साङ्ख्यप्रवचनपरिशिष्टे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ वैराग्याध्याय उच्यते । व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात् । एकस्यां योनौ नानाव्यक्तयः कर्मविशेषात् । योनिविशेषा अपि तदङ्गकर्मविशेषाद्वेदितव्याः । ज्ञानान्मुक्तिः "असङ्गोऽयं पुरुष"[1] इति । साक्षाज्ज्ञानादेव मुक्तिः बन्धो-विपर्ययात् । प्रकृतिगुणैः सक्तोऽयं पुरुष इत्यज्ञानाद्बन्धः । नियतकारणत्वान्न समुच्चयविकल्पौ । अज्ञाननाशे ज्ञानमेव कारणं नियतं तमो विनाशने तेज इव, तस्मान्न ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो नापि विकल्पः । अत्र यद्यपि ज्ञानस्यैव कारणता दृश्यते छेदने खड्गधाराया इव, तथाप्युपरितनभागं सा यथा सहायमपेक्षते तथैवेदं ज्ञानमप्यनुक्षणं कर्मणोद्दीपितं प्रबलं सदेव तम उन्मूलयितुं समर्थं भवति, तस्मात्परम्परया कर्मापि मुक्तेः साधनम् । अत एव पराशरादयोऽप्याहुः—"सिद्धयति ज्ञानकर्मभ्याम्" इति । जातेऽपि ज्ञाने प्रारब्धस्य सत्त्वेनानर्थसंभावनयापि कर्म न त्यजेत् । तथा चाहुः—

> मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।
> बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥[2]

व्यासवाक्यं च—

> ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा ।
> बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥[3] इति ।

ज्ञानिनामणुरप्यपराधो नित्यकर्मत्यागजनितः सद्य एव परिपच्येत, ततोऽनिष्टप्रसक्तिर्भवेत् । इतरकर्माणीव नित्यं कर्मापि यदीन्द्रियैः संपद्येत तर्हि किमेतावता ज्ञानिता हता, लोकानुग्रहश्चापि सिद्धयति । तस्माल्लोकोपघातकोऽयं पन्था नोपदेश्यः, महर्षिणा तु केवलं शास्त्र एव श्रद्धाविवृद्धयेऽयं वाद उक्तः । एवमेव सर्वेष्वनुशासनेषु वादा भवन्ति, तीर्थेषु तीर्थान्तरवत् ।

१. सां सू० १।१५ । २.भागवत ९।१९।१७ ।
३.मार्कण्डेय पु० ।

यथैकं तीर्थं प्रधानं भवति तदा तीर्थान्तराणि तदङ्गानि वर्ण्यन्ते। यद्यपि सर्वाणि समानानि तथापि श्रद्धाभिवृद्धये प्रधानाङ्गभावो भवति, तद्वत्। अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य। क्षीरं जलं यथा स्वयमेव प्रवहति तद्वत्। विवेकान्निःशेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यता, नेतरात्। अवधारणार्थापि वीप्सात्र। उपसर्जनवन्निर्देशादितरेषामुपसर्जनत्वं द्योतयति।

इति साङ्ख्यप्रवचनपरिशिष्टे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथाख्यायिकाभिश्चतुर्थो धर्माध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽध्याये इतरमतानि दूषयित्वा स्वयशः स्थाप्यते। मङ्गलाचरणं शिष्टाचारात्। यदोङ्कृत्यैव श्रुतयः प्रवृत्ताः। नेश्वराधिष्ठिते फलनिष्पत्तिः, कर्मणा तत्सिद्धेः। जडं हि कर्म प्रकृतिवच्चेतनसहायमपेक्षते। यथेह यजतां घ्नतां वाऽदृष्टानि दृष्ट्वा धर्मराजस्तथाफलैर्जीवान् योजयति, न तु स्वत एव कर्माणि फलदानि, इत्ययौक्तिकी कल्पनात्र भवितुमर्हति। यत्र तु कर्मणां ज्ञाता चेतनो नास्ति गर्भस्थस्य सत्त्वस्य जननीव। यथा सा सत्त्वादृष्टानुरूपा नाहारविहारान् करोति यैः प्रचालितोऽन्तर्मारुतोऽदृष्टानुरूपं कायव्यूहं रचयति। तत्र सर्वज्ञमीश्वरमृते जनन्या बुद्धिं तादृशेष्वेवाहारविहारेषु कः प्रेरयति, तस्मादीश्वरोऽस्त्येव। तथा च श्रुतिः—

प्रजापतिश्चरति गर्भेऽन्तर्जायमानो बहुधा व्यजायत।
तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वाः ॥[१] इति।

एतस्या निर्वचनम्—प्रजानां सन्ततीनां पाता प्रजापतिः। प्रजापतेर्ब्रह्मणः स्थानं नाभिस्तत उद्भूतत्वान्मारुतोऽपि प्रजापतिरित्युच्यते। गर्भस्थाने मत्स्ये चरति, अन्तर्जायमानो गर्भेण सहाप्रसवस्थायी बहुधा तत्तदङ्गरचनानुरूपाकारैर्व्यजायत, तस्य मारुतस्य योनिं धीराः परितः पश्यन्ति। मातृबुद्धिप्रेरकमेव कारणं पश्यन्ति, तस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्थुः। कस्मादिदं ज्ञायते? चतुर्दशभुवनमण्डितो जायमानोऽयं देह एवात्र प्रमाणम्। स्वोपकारात् यद्यधिष्ठाता न स्यात् तर्हि फलयोगाभावेन कोऽपि कर्मणि न प्रवर्त्तेत, क्रीडैवोच्छिद्येत्। न रागादृते तत्सिद्धिः। स्वस्वरूपमाहात्म्यदर्शनेच्छा तु न दोषाय, प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्दः। अर्थानुकृतयः शब्दाः सादृश्याद्भवन्ति। अनुकरणेनानुकार्यं स्फुटति नानु-

---

१. शु० यजुः संहिता ३१।१९।

पूर्वीमात्रेणेति स्फोटोऽङ्गीकृतः, न भूतचैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः। सांहत्येऽपि च ताम्बूलवच्चेत्, यथा खपुरं नागबल्लीदलानि सुधा कदर एला चैतेषां सङ्घाते जातेऽद्भुतः शोणिमोत्पद्यते तथा भूतसङ्घाते चैतन्यमिति चेत्, न; तत्र तेजसः प्राबल्यात्। तत्रापि खपुरादयः क्रमेणाकाशादीनि भूतानि सुधा तेजसेतरेभ्यो बलवत्त्यस्तीति कृत्वा तस्या रङ्ग इतररङ्गोपमर्दनो रोचते न त्वतिरिक्तस्तदभावे तदभावात्।

इति साङ्ख्यप्रवचनपरिशिष्टे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठो ज्ञानाध्यायः। अस्त्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात्। नास्तित्वस्यापि ज्ञातास्त्येव। यद्वा तद्वा तदुच्छित्तिः पुरुषार्थस्तदुच्छित्तिः पुरुषार्थः। सच्चिदानन्दमित्यात्मनो रूपं तत्रास्त्यात्मेति सर्वे जानन्ति न कस्याप्यत्र संशयः। एवं चिदंशेऽपि, आनन्दांशे तु सर्वेषां संशयः विस्मृतानन्दा जडेन योगात्। अत एव ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेदिति स्मार्तधर्मे न सच्चितोः पृच्छास्ति। अतः परानन्दलब्धये इदं शास्त्रं प्रवृत्तं सैव दुःखात्यन्तनिवृत्तिरित्यनेनाभिहिता भवतीति योऽथ शब्दमादौ प्रयुङ्क्ते तस्येश्वरो नित्यसिद्धः।

इति साङ्ख्यप्रवचनपरिशिष्टे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ समाप्तः साङ्ख्यतरङ्गः ॥

साङ्ख्यसूत्रानुक्रमणी

उद्धरणग्रन्थानुक्रमणी

—:०:—